

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін

ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Суми
Впид-во СумДПУ імені А. С.Макаренка
2014

УДК 101.8
ББК 87я 73
Т 19

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В. А. Косяк доктор філософських наук, професор;
І. П. Мозговий доктор філософських наук, професор;
В. С. Ратніков доктор філософських наук, професор.

Тарелкін Ю.П., Цикін В.О.

Т 19 Основи сучасної філософії: навч. посіб. для підготовки до семінарських занять та екзаменів. / Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – 288 с.

ISBN 978-966-698-164-9

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» – лист 18.02.2013 р. № 1/11-3489.

У навчальному посібнику вперше весь програмний матеріал філософії поділений на модулі з урахуванням логіки викладу, до кожного з них підбрані для закріплення вивченого розділу логічні завдання, розв'язок яких вимагає творчого й нестандартного мислення. Особлива увага приділена розробці змісту тестів, які органічно пов'язані з життям суспільства, рівнем сучасної науки, високими технологіями (хай-тек) і роботою вчителя.

Призначений для студентів, магістрантів, аспірантів та викладачів.

ISBN 978-966-698-164-9

УДК 101.8
ББК 87я 73

© Тарелкін Ю. П., Цикін В. О., 2014
© Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014

ПЕРЕДМОВА

Автори посібника виходять з тези, що вступити до сфери філософії можна лише через її історію, що людині потрібно вчитися розуміти філософію не як певну окрему філософську доктрину, а як процес створення і взаємодіалогу множини філософських учень, як процес творчого синтезу людських знань, аналізу пізнавальних зусиль, як критику і сумніви.

Однією з особливостей цього посібника є те, що він ураховує тенденцію, яка передбачає відмову від монотеоретичної системи викладання філософії і перехід до нової, плюралістичної моделі її вивчення, спрямованої на ознайомлення студентів з багатовимірним світом філософських ідей, широким спектром різноманітних підходів до найважливіших питань світобудови і людинотворення.

Посібник написано відповідно до програми курсу “Філософія” для студентів вищих навчальних закладів. Сучасна педагогіка вважає одним з важливих методологічних принципів поєднання абстрактного й конкретного, наочного й образного, емпіричного й теоретичного. Він відповідає цим вимогам, оскільки містить, з одного боку, наочні структурно-логічні схеми, а з другого – теоретичні коментарі до них.

Автори розуміють, що розгляд філософських шкіл, течій, напрямів, понять, принципів, закономірностей в єдності наочного й абстрактного може певною мірою спростити підхід до опанування програмного матеріалу. З огляду на обмеженість часу для вивчення цього предмета, необхідно визнати, що позитивний аспект, який досягається завдяки цьому поєднанню, переважає.

Використання посібника у процесі підготовки до семінарських занять та екзаменів з філософії дасть студентам змогу у гранично стислі терміни систематизувати та конкретизувати здобуті знання, зосередити увагу на основних поняттях і визначеннях, скласти логічний план виступу на семінарах та підготувати відповіді на можливі екзаменаційні питання.

Посібник не є альтернативою першоджерелам, монографіям і підручникам для отримання фундаментальних філософських знань, але серйозно допоможе студентові під час підготовки до семінарських занять, проміжних атестацій та екзаменів в умовах упровадження кредитно-модульної системи освіти у ВНЗ.

МОДУЛЬ 1

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРОБЛЕМАТИКА ТА ФУНКЦІЇ

Людське буття є надзвичайно парадоксальним. Людина сягає граничних меж Всесвіту, але не може досягнути найважливіше для себе. Хто вона? Що вона може знати? Як вона має робити? На що вона може сподіватися? Пізнати себе – це прагнення не полишає людину з перших кроків її самоусвідомлення. Ці одвічні питання людина намагається вирішити за допомогою філософії.

Термін “філософія” означає “любов до мудрості”. Мудрістю люди називають досконале і повне знання й відповідний досконалий спосіб життя.

Сутність філософії полягає у роздумах про загальні проблеми в системі “світ – людина”.

Основні ознаки філософського мислення

- Має рівень гранично широкого узагальнення. Закони, принципи, категорії філософії виходять на межі буття і небуття;
- постає формою людського самоусвідомлення, мисленням під кутом зору людини як найвищої цінності;
- окреслює дійсність не лише такою, якою вона є, але і такою, якою вона має бути;
- є більшою мірою мисленням про саме мислення, ніж мисленням про конкретну реальність;
- постає логічно обґрунтованим мисленням;
- прагне розв’язати одвічні, граничні, абсолютні проблеми людського буття.

1.1. Призначення філософії Що дає філософія людині?

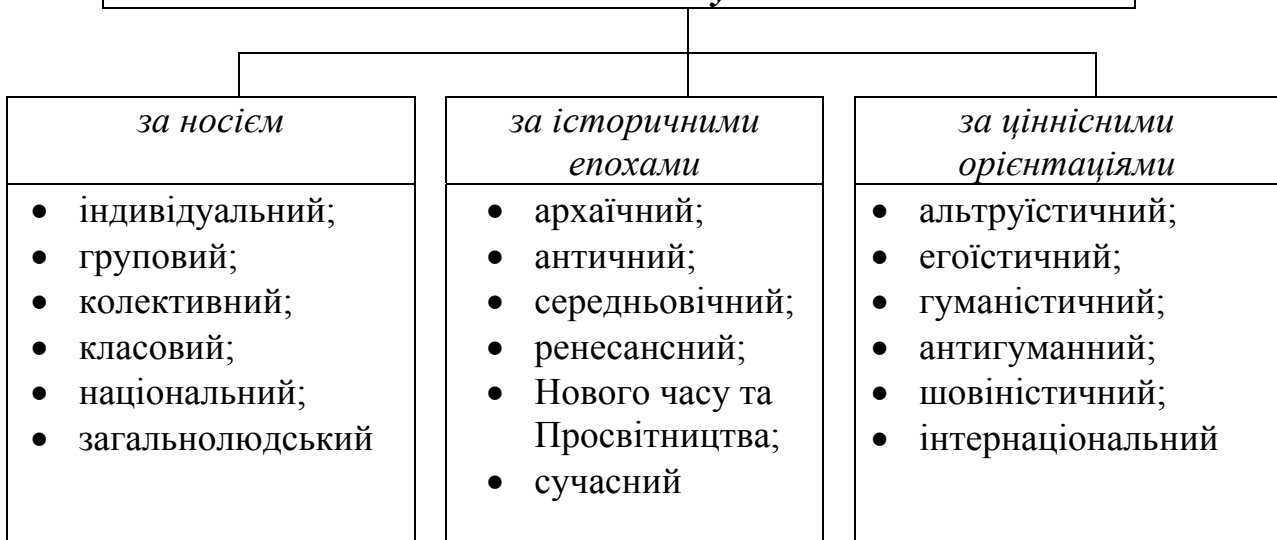
- Відкриває зразки людської мудрості;
- формує здатність до самостійного мислення;
- визначає глибоку самосвідомість. Лише філософська рефлексія здатна забезпечити усвідомлення раніше не усвідомлених переконань, уподобань;
- уможливорює гнучкість мислення;
- підтримує прагнення пізнати світ в єдності його різноманітних форм;
- розвиває здатність до творчості – діяльності з вироблення, реалізації задумів, планів, розв’язання теоретичних проблем;
- визначає добре продуману і чітко сформульовану систему ціннісних орієнтацій;

- є підґрунтям гуманістичного методу логотерапії, або лікування смислом;
- філософське знання не утилітарне (не практично – корисне). Воно елітарне, добірне.

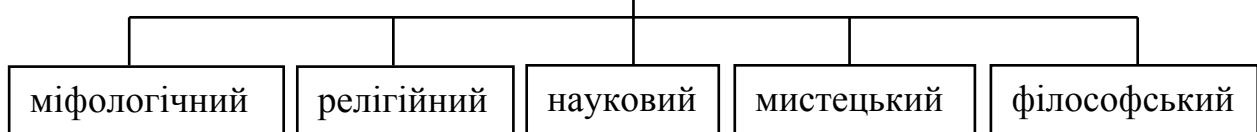
1.2. Світогляд і філософія

Світогляд – сукупність найбільш загальних поглядів на світ і місце людини у ньому.

Поділ поняття “світогляд” за суттєвими ознаками:

Історичні типи світогляду

Міфологічний світогляд

Міфологія – наука про міфи, що накопичені різними етносами, культурною традицією.

Основні питання, на які відповідають міфи	Ознаки міфу
---	-------------

• Походження Всесвіту, Землі, людини; • пояснення природних явищ; • сенс життя людини; • моральні норми.	• Олюднення природи; • наявність фантастичних істот, їх взаємозв'язок із людиною; • відсутність філософської рефлексії; • практична спрямованість міфу на розв'язання конкретних життєвих проблем; • відтворення наявного стану речей.

Релігійний світогляд – спосіб усвідомлення дійсності, що ґрунтується на вірі в існування надприродних істот та їх втручання в людське життя.

Основні функції релігії

- Світоглядна;
- консолідуюча;
- культурологічна (сприяє поширенню певної культури);

- морально-виховна;
- естетично-виховна;
- аксіологічна (формує певні цінності).

Науковий світогляд (наука) – це теоретично-практично означена система знань, що перебуває у безперервному розвитку і намагається віднайти об’єктивну істину в певній сфері відношення “людина – світ”. Цей світогляд дає відповідь не лише на питання “як?”, а й на питання “чому?”

Мистецький світогляд – світогляд, що ґрунтується на художніх образах та витворах мистецтва, які задовольняють естетичні потреби людини і суспільства відповідно до смаків, ідеалів, переконань.

Філософія – система загальних теоретичних поглядів на світ і місце людини в ньому.

Філософія як світогляд **Основні стадії еволюції філософії як світогляду**

Космоцентризм – філософський світогляд, в основі якого лежить пояснення світу через могутність космосу.

Теоцентризм – тип філософського світогляду, що ґрунтується на поясненні світобудови як результату дії надприродної сили – Бога.

Антропоцентризм – сукупність поглядів на людину як кінцеву мету світобудови, на центр Всесвіту.

1.3. Предмет філософії

- **Світ як ціле.** Вчення про буття світу вивчає філософська онтологія. *Основні проблеми:* як виникає, існує і в якому напрямку розвивається цей світ.
- **Суспільство як цілісність.** Вивчає соціальна філософія (філософія історії). *Основні проблеми:* співвідношення суб’єктивного та об’єктивного, скінченного і нескінченного у суспільстві.

- Людина. Вивчає філософська антропологія (вчення про природу і сутність людини).
Основні проблеми: співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, скінченного і нескінченного у людині.
- Пізнання світу. Вивчає гносеологія (вчення про пізнання світу).
Основні проблеми: можливість чи неможливість адекватного відображення світу.
- Перетворення буття. Вивчає праксеологія (вчення про практичну діяльність).
Основні проблеми: ефективність перетворення буття.
- Людське спілкування. Вивчає етика.
Основні проблеми: розуміння, спілкування.
- Ціннісно-орієнтаційна діяльність. Вивчає аксіологія (наука про цінності).
Основні проблеми: реалізація життєвого сенсу, найважливіших людських цінностей.
- Естетичне опанування світу. Вивчає естетика.
Основні проблеми: діяльність за закономірностями краси.
- Релігійне ставлення до світу. Вивчає філософія релігії.
Основні проблеми: можливість існування чогось святого.

1.4. Функції філософії

<i>Функції філософії – основні напрями реалізації мети та призначення філософії.</i>

- ***Світоглядна***. Сприяє формуванню цілісного бачення світу, уявлень про його устрій, місце людини в ньому.
- ***Методологічна***. Філософія виробляє засадничі принципи пізнання і перетворення буття.
- ***Гносеологічна***. Забезпечує відповідність змісту людських знань змістові об'єкта пізнання.
- ***Логічна***. Сприяє формуванню культури людського мислення.
- ***Критична***. Уможлиблює розширення меж пізнання, руйнування звичних стереотипів та забобонів, пошук шляхів до більш людського світу.
- ***Аксіологічна***. Аксіологія – філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір напрямку діяльності.
- ***Соціальна***. Пояснює сучасний стан, рушійні сили та еволюцію соціуму, допомагає зорієнтуватися у складних проявах суспільного життя і виробленні власної соціальної позиції.
- ***Гуманістично-виховна***. Справжня філософія пропагує гуманістичні цінності та ідеали, сприяє зміцненню моралі, допомагає людині визначити сенс життя.
- ***Прогностична***. Полягає в тому, щоб спрогнозувати тенденції розвитку природи, суспільства і людини.

Резюме

1. Філософію не можна уявляти як систему знань, відірваних від реального життя. Вона допомагає людині пізнавати та вдосконалювати себе, виробляти особисті світоглядні ідеали і цінності, долати життєві труднощі та досягати поставленої мети.

2. Найпершою формою сенсожиттєвого людського орієнтування постає світогляд, що є сукупністю найбільш загальних поглядів на світ і місце людини у ньому. Щодо філософії, то вона є системою загальних поглядів людини на світ і місце людини в ньому, спрямованих на критичний аналіз світоглядних уявлень з метою поглиблення їх достовірності та надійності.

3. Історично першим типом світогляду був міфологічний, який формувався стихійно і характеризував таку стадію людської рефлексії, де практично не існувало чіткої межі між людиною і природою.

4. Філософське знання формується усвідомлено, воно має авторський характер, виділяє людину із природи, індивіда із соціуму. Порівняно з релігією, мистецтвом та наукою у філософському мисленні міркування виводяться на гранично широкий рівень узагальнення, стають аргументованими, системними і саморефлексивними.

5. На перших етапах свого існування філософія – це “сукупне знання” про світ, яке містило елементи механічних, фізичних, хімічних, біологічних та інших знань, які згодом ставали самостійними галузями наукового знання.

Теми рефератів

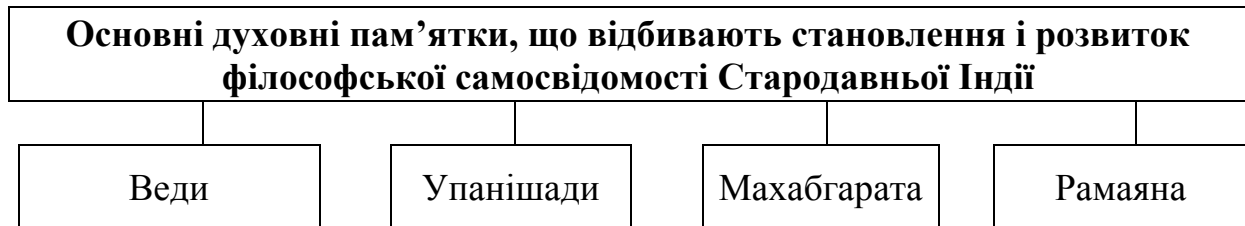
1. Роль філософії в житті людини та суспільства.
2. Місце філософії в системі культури.
3. Історичні типи світогляду.
4. Особливості історичного зародження філософії.
5. Філософія і міфологія.
6. Особливості філософії як форми духовного осягнення світу.
7. Розуміння “клітинки” філософського знання.
8. Загальноцивілізаційне і національне у філософії.
9. Значення філософських знань для педагога.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться філософія і світогляд?
2. Яке місце посідає філософія в системі світоглядного знання?
3. Яке співвідношення між філософією і наукою?
4. Назвіть й охарактеризуйте основні складові світогляду.
5. Розкрийте зміст основних функцій філософії.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ ТА АНТИЧНОСТІ

2.1. Філософія Стародавньої Індії

Веди – назва священних книг, що містили набір текстів (молитов, ритуалів, заклинань).

Махабгарата і Рамаяна – це народні епоси, які складені в середині I тис. до н. е. У них розглядаються соціальні проблеми, суперечності між багатими і бідними, описуються міжусобні війни, розкривається зміст деяких філософських шкіл.

Упанішади – останній вид ведичної літератури. Це збірки філософських бесід мудреців зі своїми учнями.

Основний зміст Упанішад

- Трактування першооснови буття як універсального принципу, який ототожнюється із світовим духом – Брахманом та індивідуальною духовною сутністю людини, її душею – Атманом;
- найдавніші версії виникнення світу;
- бачення миттєвої долі людини: безмежне коло перевтілень душі та закон карми. Нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- позитивна оцінка ролі пізнання як самозосередження на первинних сутностях світу. Усвідомлення єдності Брахмана й Атмана як умови “звільнення” від безмежного кола перевтілень;
- можливість та умови для здійснення людської свободи, яка здатна подолати космічний закон карми.

Найбільш загальні поняття релігійно-філософських систем Індії

Карма – результат добрих і поганих людських вчинків, які викликають справедливу відплату як передумову подальшого існування.

Сансара – вчення про вічність душі, яка проходить ланцюг страждань у земному житті.

Агімса – єдність усіх форм життя на землі. Найважливіший принцип агімси – не задавати шкоди будь-якому творінню, заборона вбивати або застосовувати насильство.

Мокша – вища моральна досконалість, після досягнення якої еволюція душі (карма) припиняється. Душі, що досягли мокши, звільняються від перевтілень і стають махатмами – великими душами.

Нірвана – вищий стан “блаженства” людської душі, яка звільняється від потоку перевтілень і зливається з “божественною” першоосновою світу.

Філософські школи, що визнають авторитет Вед (астика)

- веданта;
- йога;
- вайшешика;
- ньья;
- міманса;
- санкх'я.

Веданта

(санскр. – “кінець”, “завершення Вед”) – філософська школа, що узагальнила ідеї Упанішад. Основні ідеї викладені у “Веданта-сутрі”.

Основна суть веданти

- душа вічна. Після смерті тіла душа переселяється в інше тіло (сансара);
- суспільне становище людини визначається кармою; після звільнення від життєвих турбот настає вищий стан “блаженства”

Світ складається зі світового духу Брахмана і людської душі Атмана; людської душі – нірвана.

Йога
(санскр. – “з’єднання”)

- Засновником вважається Патанджалі. Основна праця – “Йога-сутра” (II ст. до н. е.).
- Це філософська система звільнення від страждань шляхом самовдосконалення душі і тіла.
- Самовдосконалення реалізується шляхом самозаглиблення у внутрішній світ.
- Моральними вимогами є: не завдавати шкоди, бути правдивим, поміркованим, не брати подарунків тощо.

Крім Йоги Патанджалі – хатх-йоги (фізичної йоги), існують: карма-йога – йога дії; лайя-йога – йога волі; дх’яна-йога – шлях роздумів; самадхі-йога – шлях поєднання зі світовою душею. Королевою вважається раджа-йога – панування над усіма силами інтелекту і повна байдужість до всього.

Вайшешика
Засновником вважається філософ Канада (III ст. до н. е.)

Основні ідеї

- Світ є поєднанням 5 матеріальних компонентів: землі, води, вогню, повітря та ефіру;
- усі предмети та явища є продуктом первинних атомів;
- світ створений Богом з атомів;
- Бог діє за законами карми.

Ньяя
(санскр. – букв. “правило”, “логіка”, “міркування”)

Засновником вважається філософ Готама (IV – V ст.). Основна праця – “Ньяя-сутра”.

Основні ідеї

- Світ складається з дрібних частинок (ану) води, землі, вогню і повітря;
- джерелами знання є чуттєве пізнання, точне свідчення, аналогія та умовивід;
- дослідженню філософських проблем допомагає формальна логіка. Вперше в Індії розроблена теорія силогізму. На відміну від давньогрецького, індійський силогізм складався з п’яти членів – засновку, доведення, ілюстрації, застосування доказу і заключної частини.

Міманса

(санскр. – “роздуми”, “дослідження”)

Філософія міманси зводилась до обґрунтування авторитету Вед. Світ створений Богом відповідно до законів карми.

Санкх'я

(санскр. – “рахунок”, “міркування”)

Засновник – мудрець Капіла (VII – VI ст. до н.е.)

Основні ідеї

- У світі існує два самостійні начала: Пракриті та Пуруша;
- Пракриті – матеріальний першопочаток;
- Пуруша – дух;
- душа людини від утілення до втілення вчиться не робити зла;
- мета життя – звільнення душі від пут навколишнього світу завдяки аскетизму.

Аскетизм – граничне обмеження потреб, відмова від насолод.

Філософські школи, що заперечують авторитет Вед (настика)

• буддизм

• джайнізм

• чарвака-локаята

Буддизм є найдавнішою із світових філософсько-релігійних систем. Якщо звернутися до буддиста із запитанням про те, як виникла релігія, яку він сповідує, то відповідь буде короткою: її проголосив людям Шак'я-Муні (пустельник із племені шак'їв) понад 2,5 тис. років тому в Індії.

Джайнізм

Джайнізм – неортодоксальна індійська релігійно-філософська система, заснована близько VI – V ст. до н. е. Засновник – Вардхамана, якому пізніше було дане ім'я Джина (“переможець”).

Основні ідеї

- Усе існуюче поділяється на дві вічні та неподільні першооснови: душу (дживу) та недушу (адживу). У цьому полягає дуалізм джайнізму;
- душа притаманна вітру, вогню, рослинам, тваринам, людям. Вона вічна;

- недуша включає матерію, простір та час;
- спосіб тілесного існування душі визначається кармою;
- етичні погляди ґрунтуються на вченні про агімсу;
- етичними ідеалами є праведна віра, праведна поведінка та праведне знання.

Чарвака-локаята

Заснована у середині I тис. до н. е.

Засновниками вважаються легендарні мудреці *Бріхаспати* і *Чарвака*.

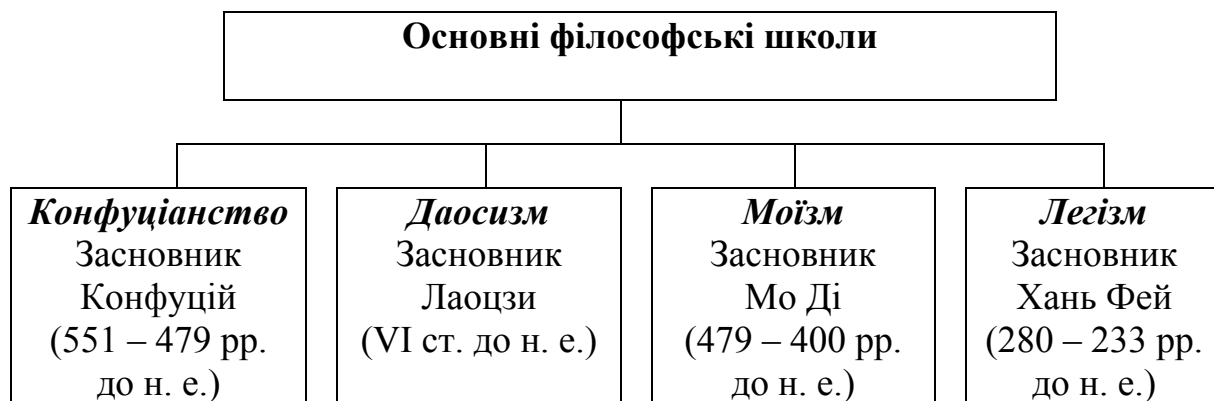
Основні ідеї

- Основу всього суцього становлять чотири елементи: вода, земля, вогонь, повітря. Ці елементи породжують свідомість людини;
- заперечення авторитету Вед;
- заперечення існування Бога і закону карми;
- душа не існує окремо від тіла;
- джерелом знань і критерієм істини є відчуття;
- сенс людського існування полягає у щасті, яке створює сама людина.

2.2. Філософський світогляд Стародавнього Китаю

Характерні ознаки

- Сприйняття своєї країни як центру світу;
- сприйняття людини, природи і Космосу як єдиного цілого;
- оберненість свідомості в минуле;
- невід'ємність особистості від колективу;
- пріоритет колективних форм праці (Великий китайський мур);
- перевага земного життя над потойбічним;
- повага до батьків, старших людей, предків.

Конфуціанство

Конфуціанство – давньокитайська філософська школа, а пізніше найвпливовіша поряд із даосизмом і буддизмом релігійно-філософська течія Китаю.

Основні принципи конфуціанства

- Повага до старших;
- гуманізм;
- справедливість;
- ритуальність;
- добродієність;
- прощення;
- відданість;
- знання;
- довіра;
- вірність;
- шанобливість;
- великодушність.

Погляди Конфуція на людину

Шляхетна людина	Низька людина
<ul style="list-style-type: none"> ▪ вибудовує поведінку відповідно до волі Неба; 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ не має внутрішніх переконань;
<ul style="list-style-type: none"> ▪ в її душі діє добродієність; 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб;
<ul style="list-style-type: none"> ▪ живе за принципами поваги до батьків, людинолюбства 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ дбає лише про зиск

Бути гуманним – означає

- Любити не стільки себе, скільки інших;
- на несправедливість відповідати справедливістю;
- за добро платити добром;
- не робити іншим того, чого не бажаєш собі;
- слухати багато, але вибирати найкраще;
- віддавати перевагу особистому прикладу.

Даосизм

Даосизм є однією з провідних релігійно-філософських течій Китаю.

Основні філософські положення даосизму

- Поняття *Дао* має два значення:
 1. Загальний шлях, якого дотримуються всі предмети та явища.
 2. Першооснова світу, “матір усіх речей”.
- *Дао* постійне, безіменне, проявляється у всіх речах;
- *Дао* перебуває в недіянні, але немає нічого, чого б воно не робило;
- усе у світі перебуває в русі, змінах, де все непостійне, скінченне;
- *Дао* породжує *єдине*. *Єдине* породжує два початки: *інь* і *янь*. *Інь* та *янь* – два протилежні начала всього, що існує. *Інь* уособлює страдницьке, пасивне, вологе, темне – загалом жіноче начало. *Янь*, відповідно – активне, ділове, сухе, світле, тобто чоловіче начало;
- набуття конкретного змісту речей досягається завдяки *Де*;
- *Де* – добродієність, благодать, енергія, яка надається зверху.

Моїстична школа

Засновник школи *моїзму* – китайський філософ і політичний діяч Мо Ді. “Мо-Цзи” – книга, в якій викладені погляди моїстів, складалася протягом V-III ст. до н. е. Моїсти виступили як ідейно-теоретичні опоненти вчення Конфуція, в якому обстоювалася непорушність панування спадкової аристократії. Коли конфуціанство було проголошене офіційною державною ідеологією, моїсти зазнали переслідувань.

Основні ідеї моїзму

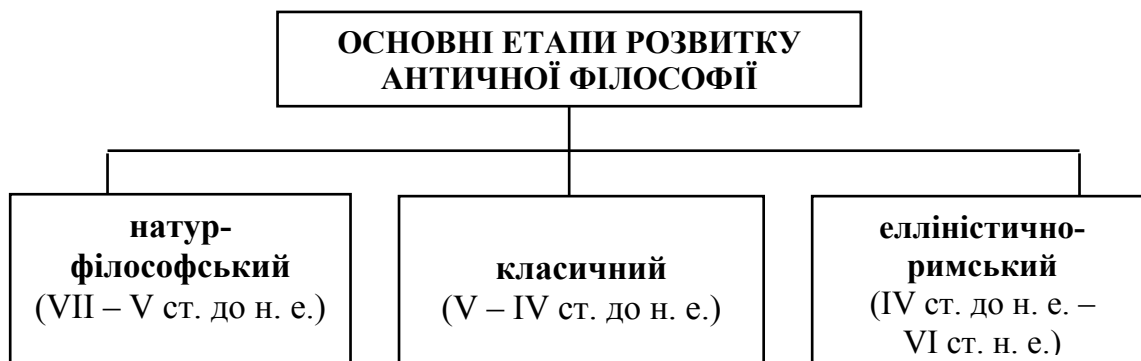
- Ніякої волі Неба не існує;
- народ приречений на нещастя через три лиха: голод, холод і тяжку працю;
- щоб позбутися лиха, треба скасувати рабство і припинити війни;
- обов’язком для всіх має бути загальна любов, шанування єдності, мудрості, економія.

Основні постулати легізму

- Людина первісно зла;
- рушійною силою людських вчинків є егоїзм;
- інтереси людей взаємопротилежні;
- держава має впливати на людину за допомогою нагород і покарань (метод “батога і пряника”);
- закони мають бути однакові для всіх, крім правителя, який є творцем законів.

2.3. Антична філософія

Антична філософія – сукупність філософських учень, що розвивалися в давньогрецькому суспільстві з кінця VII ст. до н. е. і у давньоримському суспільстві з IV ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.

Найбільш відомі ранні філософські школи Давньої Греції

- Мілетська школа;
- школа піфагорійців;
- школа Геракліта Ефеського;
- елейська школа;
- атомісти Давньої Греції.

Особливості філософування

- здатність набувати різних форм та виявів;
- яскраво виражений космоцентризм;
- велика увага до проблем пояснення явищ природи;
- пошук першоначал, що породили все суще;
- гілозоїзм (одушевлення сил природи);
- доктринерський (недискусійний) характер філософських теорій;
- динамічний характер, швидке накопичування ідей, теорій, концепцій.

Мілетська школа та Геракліт

Представники Мілетської школи

Геракліт Ефеський

(540 – 480 рр. до н. е.)

Геракліт жив у сусідньому з Мілетом морському порту Ефес. На відміну від мілетців, він не пропонував якихось стабільних першоначал. Він уважав, що “все тече і все змінюється”. Водночас Геракліт відкрив субстанцію (першооснову), змінюваність якої збігається з її буттям. Цією субстанцією є вогонь. “Оцей космос, однаковий для всіх речей, не створений ніким із богів і ніким із людей, завжди був, є і буде вічно живим вогнем, то спалахуючим і то згасаючим”.

Образ вогню є надзвичайним філософським уявленням, що свідчить про неабияку глибокодумність Геракліта. Вогонь, по-перше, є живою суперечністю: його життя збігається з його вмиранням. По-друге, вогонь демонструє суттєві антропоморфні риси: він буває ніжним і брутальним, він захищає і руйнує. За Гераклітом усе в Космосі підпорядковане плинності та

знає змін. Єдино постійним, тим, що зберігає свою постійність, є не речовина, не субстанція, а закон змін – логос.

За свідченням Діогена Лаєртія, Геракліт був високомудрий, як ніхто, і всіх зневажав, як це видно з його твору, де зазначено: “Багатознання розуму не навчає”.

Отже, Геракліт є засновником діалектичного мислення, яке намагається всю різноманітність суцього звести до певної внутрішньої енергетики.

Основні погляди Геракліта

- Першоосновою світу вважав вогонь;
- обґрунтував єдність і боротьбу протилежностей;
- уважав, що весь світ перебуває у постійному русі (“В одну й ту саму річку не можна увійти двічі”);
- увів до наукового обігу поняття “логос” у значенні загального закону буття, світового розуму;
- обстоював матеріальність людської та світової душі.

Піфагорійський союз (піфагорійці)

Засновник – філософ, математик та астроном **Піфагор**
(570 – бл. 500 рр. до н. е.)

Сучасник Геракліта **Піфагор** народився на о. Самос, в юнацькі роки перебував під впливом мілетської натурфілософії (Фалес, Анаксимандр), багато подорожував. У Південній Італії Піфагор заснував так званий Піфагорійський союз. Піфагорійці поєднували аскетичну заглибленість у релігійні переживання з інтенсивними заняттями з дослідження природи. Піфагор першим почав розглядати Всесвіт з архітектурної точки зору, називаючи його **світобудовою**. Він першим увів до обігу поняття “**філософія**”. Піфагорійці навчилися виражати раціональні співрозмірності за допомогою відношень між числами. Числа від природи посідають перше місце. Наприклад, така-то властивість чисел є справедливість, а така-то – душа і розум, інша – вдача. Увесь Всесвіт є гармонією і числом.

Кожне число піфагорійці зіставляли з певним геометричним об’єктом, оскільки геометрією легше пояснити порядок світобудови. Кожен фрагмент світобудови нагадує певну геометричну фігуру. З одиниці походить точка, з двійки – лінія, з трійки – площа, з четвірки – об’єм.

Як послідовник релігії орфізму (вчення, засновником якого вважається міфічний поет Орфей), Піфагор обстоює концепцію переселення душ. Душа є центром та єднальним началом людини. Символом душі у піфагорійців було число сім. Воно посідало особливе місце у числовій містиці піфагорійців. Сімка не народжена і не народжує, вона дорівнює самій собі і нерухома.

Отже, високий рівень абстрактності вчення Піфагора змушував античних філософів шукати зв’язки між абстракціями та конкретним життям.

Елейська школа (елеати)

Основними представниками школи були Ксенофан (прибл. 570 – 478 рр. до н. е.), Парменід (бл. 540 – бл. 470 рр. до н. е.) і Зенон Елейський (бл. 490-430 рр. до н. е.)

Основні ідеї представників елейської школи

- Існує лише те, що мислимо і що виражається в словах, тобто буття;
- буття – це те, що існує, а те, що не існує, є небуття; мислити – означає бути, тобто мислення і буття тотожні;
- головне доведення буття полягає в тому, що його можна мислити;
- на противагу Геракліту, який стверджував, що світ постійно змінюється, Парменід доводив, що у світі панує нерухомість і несуперечність;
- буття непорушне тому, що йому нікуди рухатися, оскільки саме воно є єдиним буттям;
- Зенон висунув п'ять спростувань руху, так званих “апорій” (грец. “апорія” – відсутність виходу), довівши об'єктивну суперечність руху. Одна з них формулюється так: Ахілл ніколи не дожене черепаха. Перш ніж він подолає шлях до черепахи, вона проповзе певну відстань. Щоб подолати цю відстань, Ахіллові знадобиться певний час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця;
- заперечення руху базується на сприйнятті головної тези елеатів про єдність і несуперечливість буття.

Атомісти (Демокріт, Левкіпп) (V ст. до н. е.)

Основні положення філософії атомістів

- Першосутністю матеріального світу є найменші неподільні частинки – атоми;
- атоми вічні, неподільні, відрізняються один від одного за формою, розміром, порядком, станом;
- атоми перебувають у постійному русі;
- між атомами існує простір (порожнеча).

Класичний етап розвитку античної філософії Софісти

У V ст. до н. е. у Греції з'являються платні вчителі філософії, красномовства (риторики) і мистецтва дискусії (еристики) – **софісти**. Потреба в навчанні риторики та еристики була обумовлена вимогами демократичного суспільства. Софісти як носії мудрості були першими, хто

взявся відповідати на питання політичної практики. За винагороду вони почали готувати молодих політиків до практичної діяльності. Вони вчили логіки, риторики, політики, етики, права тощо. Деякі з них були серйозними філософами, прибічниками філософського скептицизму. Більшість же софістів отримували гроші за навчання мистецтва еристики та ведення дискусій. Метою їх учнів було виграти спір або судовий процес, а не пошуки істини. Софісти найбільше вчили вивертів та хитрощів дискусій, ніж мистецтва логічної аргументації. Зрештою вони перетворилися на витончених гравців словами. Найбільш відомими софістами вважаються Горгій, Протагор, Продік та ін.

Основні ідеї софістів

- Першими повернули філософську проблематику від пізнання природи (космосу) в напрямі людини (мікрокосмосу), її суб'єктивного світу;
- були першими античними просвітителами-енциклопедистами, вчителями красномовства і всіляких знань, необхідних для активної участі у громадському житті грецьких полісів;
- розробляли принципи скептицизму, сумніву у вірогідності знань (Горгій);
- у центрі уваги софістів перебували проблеми логічного і мовного аналізу понять, теорії пізнання, етики, політики;
- Протагор сформулював знамениту тезу про центральну роль людини у світі: “Людина є мірою всіх речей, існування існуючих і не існування неіснуючих”. Ця теза вважається яскравим проявом суб'єктивізму та релятивізму (все є відносним);
- специфічною рисою людини є здатність міркувати про речі, оцінювати їх, відрізнити одну від одної, тобто індивідуалізувати;
- пізніше вчення софістів вироджується у так звану *софістику* – суто формальне “вміння” доводити та спростовувати будь-які твердження, де використовуються всякі логічні виверти, застосування закономірностей однієї групи явищ до явищ іншої групи, однієї історичної епохи – до подій іншої епохи та ін.

Філософія Сократа

Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) жив і вчив в Афінах. Філософія, яку він проповідував усно, є поворотним пунктом в історії філософії. Незадоволений філософією свого часу, Сократ звернувся до вивчення людини і можливостей її самопізнання. Так званий “сократичний метод” (маєвтика, або повивальне мистецтво) полягав у тому, що, гуляючи площами і вулицями Афін, Сократ вступав у бесіди з людьми, щоб за допомогою вмілих питань викликати справжні філософські думки.

Сократ уважав, що процес пізнання полягає у перетворенні уявлення на поняття. Уявлення має конкретний характер і постійно змінюється. Поняття має загальний характер, воно позначає сутність речей і тому не змінюється.

Одна з головних проблем, які досліджував Сократ, – етична. На його переконання, доброчесність тотожна знанню.

Людина, яка пізнала добро, стає безумовно доброю. Звинувачений у тому, що він уводить нових богів і становить загрозу для моральності юнаків, Сократ був засуджений в Афінах до смертної кари. Навіть у в'язниці Сократ вів філософські бесіди з учнями. Смерть він прийняв мужньо і спокійно.

Головні ідеї Сократа

- У центрі філософії Сократа перебуває людина як мета всього у світі;
- вихідні тези Сократа: “Пізнай самого себе” і “Я знаю лише те, що нічого не знаю”;
- у пошуках істини використовував засоби маєвтики та іронії;
- маєвтика – мистецтво виявляти приховані в людині знання;
- іронія – засіб з’ясування слабких місць у знанні людини.
- джерелом духовного вдосконалення людини є знання.

Історичне значення діяльності Сократа

- Сократ відкрив самоцінність людини і діалектику мислення;
- сприяв поширенню знання;
- шукав відповіді на вічні проблеми людства – добра і зла, любові, честі тощо;
- відкрив діалогічний метод знайдення істини;
- дав поштовх до розвитку низки шкіл, які продовжили його справу. Найбільш відомі з них – Мегарська школа, заснована Евклідом, і Кіренська, заснована Арістіппом.

Філософія Платона

Платон (427 – 347 рр. до н. е.) народився у відомій аристократичній сім’ї в Афінах. Серед предків його батька був цар Кодр. В юнацькому віці він познайомився із Сократом і став його кращим учнем. Платонові доводилося брати участь у військових походах, в яких він відзначився. На Сицилії тиран Діонісій примусив Платона жити при ньому, а потім продав його в рабство, з якого філософа викупили друзі. В Афінах Платон написав свої філософські твори, надавши їм форми діалогів.

Основні ідеї Платона

- Платон – засновник об’єктивного ідеалізму;
- першосутністю світу є сукупність ідей (ейдосів);
- ідеї незмінні, вічні, вони не залежать від матеріального світу;
- навколишній світ є лише відображенням чистих ідей (ейдосів);
- теорія пізнання – теорія амнезису (пригадування), згідно з якою знання виникає внаслідок того, що душа, яка протягом певного часу перебувала у світі ідей, пригадує все, що вона там бачила;

- Платон уперше виділяє філософію як самостійну науку, завдання якої – давати людям уявлення про світ, пізнання вічної ідеї, вищого блага. На цих підставах будується світогляд.

Історичне значення філософії Платона

- Уперше філософ залишив багато творів, що дійшли до наших днів. Найбільш відомі з них: “Апологія Сократа”, “Парменід”, “Горгій”, “Федон”, “Держава”, “Закони”;
- був покладений початок об’єктивного ідеалізму як авторитетного філософського напрямку;
- уперше серйозно досліджені проблеми не тільки природи, а й суспільства (держави, закони тощо);
- виділена низка філософських категорій (буття – становлення, вічне – тимчасове, рух – спокій та ін.);
- створена філософська школа (Академія), що існувала майже 1000 років.

Філософія Арістотеля

Арістотель (384 – 322 рр. до н. е.) народився у м. Стагірі і тому інколи іменується Стагиритом. Його батько Ныкомах був лікарем при дворі македонського царя. У віці 18 років молодий Стагирит поїхав до Афін для завершення освіти і вступив до Академії Платона. В ній він перебував близько 20 років і мав славу одного з найкращих учнів Платона.

У 342 р. до н. е. македонський цар Філіпп II запросив Арістотеля виховувати свого сина Александра. Після вступу Александра на престол Арістотель в Афінах поблизу храму Аполлона Лікейського відкрив свою власну філософську школу, яка дістала назву Лікея. Лекції він читав у саду, прогулюючись тінистими алеями, тому його школу, а згодом і філософію стали називати перипатетичною (від грец. періпатос – “прогулянка”).

Основні ідеї Арістотеля

- Піддав критиці вчення Платона про чисті ідеї. Саме йому належить відомий вислів: “Платон мені друг, але істина дорожча”;
- основою буття вважав матерію, яка існує вічно;
- матерія складається із чотирьох елементів: землі, води, повітря, вогню. Простір наповнений п’ятим елементом – ефіром;
- матерія пасивна. Вона не здатна нічого породити;
- активність матерії надає форма. Матерія – це можливість речей, а форма – реалізація можливості;
- визначив рух як зміну взагалі: “Рух був і в усі часи буде”;
- джерелом руху є співвідношення матерії та форми, де друга діє на першу, спричинюючи певні зміни;
- визнає пізнаванність світу. Його “Метафізика” починається зі слів: “Усі люди від природи прагнуть знань... Любов до знань не безплідна”;

- виділив три рівні душі: душа рослин, душа тварин і душа людини;
- вичленив 10 філософських категорій: сутність, місце, час, якість, кількість, відношення, дія, положення, володіння, страждання;
- уважається творцем логіки;
- сформулював основні закони логіки (закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього);
- продовжив платонівське вчення про державу;
- під мистецтвом розумів усю предметну діяльність людини та її результати;
- його книга “Нікомахова етика” стала настільною для мільйонів читачів.

Отже, Платон та Арістотель – неперевершені мислителі доби античності. Їх думки багато в чому визначили і визначають духовну атмосферу Європи. Багатогранна творчість цих філософів завершує класичний період давньогрецької філософії. Це був період інтенсивної, різнобічної та продуктивної творчості у сфері філософського духу.

Елліністично-римський етап

Еллінізмом називають добу в історії країн Східного Середземномор'я між 323 і 30 р.р. до н. е., коли боротьба за владу між полководцями А. Македонського після його смерті призвела до утворення замість імперії кількох держав: Селевкідів, Птолемаїв, Пергама, Понтійського царства та ін.

Загострення суперечностей рабовласницького суспільства призвело до кризи вільних стародавньогрецьких міст-полісів. Втрата Грецією самостійності зумовила зміну становища людини у світі, суспільстві, зміни у стосунках між людьми. Усе це позначалося на культурі та філософії елліністичного періоду.

Основні ознаки елліністичної філософії

- Елліністична людина вже не є громадянином суверенного полісу. Вона є підданим велетенської монархічної держави, в якій від неї нічого не залежить;
- проста людина втрачає значущість. Індивід, окрема людська особистість стають предметом філософського осмислення;
- творчий характер елліністичної філософії спрямовується на переробку і пристосування перехідних філософських систем до нових історичних умов;
- на перше місце ставиться етика як учення про моральність, а в ній головним постає питання про те, як бути щасливим і вільним.

За цих умов формуються типово елліністичні філософські школи: кінізм, стоїцизм, скептицизм, неоплатонізм та епікуреїзм.

Кінізм

Кініки, кінічна школа (від лат. “супісі” – “циніки”) – давньогрецька сократична філософська школа. Заснована у IV ст. до н. е. Антисфеном, який викладав філософію в афінській гімназії під назвою Кіносарг (“зіркий пес”). Представники кінічної філософії стверджували, що потреби людини мають тваринний характер і називали самих себе собаками.

Найбільш яскравим філософом-кініком був Діоген Сінопський, який не тільки розвинув ідеї Антисфена, але і створив ідеал кінічного життя. Гаслом усіх кініків були слова Діогена "Шукаю людину". За переказами Діоген ходив серед білого дня з ліхтарем і повторював цю фразу.

Основні ідеї кініків

- Уперше в історії філософії дали визначення поняття (Антисфен, бл. 446 – 366 рр. до н. е.);
- заперечували існування загальних понять, відкидали платонівський світ ідей і вважали, що реально існують тільки конкретні предмети, які сприймаються чуттєво;
- з презирством ставилися до задоволень і насолод;
- справжнє щастя – у свободі, а вільний лише той, хто вільний від більшості потреб;
- відмовилися від підкорення будь-яким законам, суспільним нормам.

Діоген залишився в історії прикладом мудреця-аскета. Він не мав ніякої власності. Певний час жив у піфосі – великій глиняній діжці з-під вина. Інколи він просив милостиню у статуй. На запитання, навіщо він це робить, відповідав так: “Щоб привчити себе до відмов”;

- ідеалом, метою життя для кініків була **автаркія** (самодостатність), коли людина осягає світ і стає байдужою до всього, крім спокою своєї душі.

Філософія кініків значно вплинула на формування стоїцизму, який значно пом'якшив кінічні парадокси.

Стоїцизм

Стоїцизм – впливовий філософський напрям епохи еллінізму. Назва походить від слова “стоя” - портик в Афінах, де виникла ця школа у 300 р. до н. е. Засновником вважається Зенон з Кітіона (о. Кіпр). В історії цього напрямку розрізняють Давню Стою (III – II ст. до н. е., представники - Зенон, Клеанф, Хрісіпп); Середню Стою (II – I ст. до н. е., представники – Панецій, Посідоній) і Пізню (Римську) Стою (I – II ст. н. е., представники Сенека, Епіктет, Марк Аврелій).

Основні ідеї Давньої та Середньої Стої

- Світ єдиний, скінченний, кулястий, тому зручний для руху;
- розрізняють начала й основи світобудови. Начала не виникають і не зникають. Матеріальним началом є матерія, духовним – Розум, Логос, Бог;
- Бог не людиноподібний, він творець усієї сукупності, яка існує. Це активний, діючий космос;
- основи світобудови – це те, з чого все виникає й на що все перетворюється. Так, вогонь є гарячою основою, вода – вологою, земля – сухою, повітря – холодною;
- у світі панує невблаганна необхідність, і немає можливості протистояти їй. І мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, однак “мудрого необхідність веде, дурного ж волочить”;
- для протидії необхідності доцільно виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, справедливість, мудрість. Таким чином можна виробити мудре ставлення до світу – апатію (відсутність переживань);
- щастя людини полягає в тому, що вона не бажає ніякого щастя;
- безпристрасність (апатія) та незворушність, байдужість (атараксія) є ознаками не слабкості людини, а її сили.

Пізня (Римська) Стоя

Луцій Анней Сенека (4 до н. е. – 65 н. е.) є автором багатьох праць, як от: "Про щасливе життя", "Про стоїчну філософію", "Про вільний час", "Про добродієність" та ін.

Основні погляди Сенеки

- протиставляв знання і філософію. Завдяки знанням людина стає вченішою, але не кращою. Філософія ж, мудрість є керівництвом до життя;
- мета філософії – формувати характер людини, щоб вона була здатна протистояти ударам долі;
- не може бути природи без Бога, а Бога без природи (пантеїзм);
- змінити в житті нічого неможливо. Можна тільки презирливо ставитися до життєвих труднощів;
- щастя залежить від нас самих, а нещасливим є той, хто сам себе вважає таким;
- розумного доля веде, а нерозумного волочить;
- найдорожче, що має людина, – це час, бо час – це життя людини.

Епиктет (бл. 50 – бл. 138 н. е.) – рабське прізвисько, букв. “прикуплений” – філософ-стоїк. Був рабом одного з фаворитів Нерона,

пізніше відпущений на волю. За прикладом Сократа брав участь у вуличних дискусіях. Як і Сократ, нічого не писав, імовірно був неписьменний. Бесіди збереглися у записах його учня Флавія Арріана.

Основні погляди Епіктета

- Людина за будь-яких умов має зберігати внутрішню незалежність від цих умов і духовну свободу;
- усі речі справи людина має поділити на залежні від неї і незалежні від неї. Щодо перших варто мужньо виконувати свій обов'язок, другі – ігнорувати;
- оскільки змінити об'єктивний світ людині не під силу, то й не слід прагнути цього. “Не бажай, – говорив Епіктет, – щоб усе відбувалося, як ти хочеш, а бажай, щоб усе йшло, як ідеться, і буде тобі добре жити”;
- світ, природа розумні, проникнуті світовим розумом, логосом, який забезпечує у природі порядок і закономірність;
- розум людини є складовою світового космічного розуму, разом із свободою думки і свободою волі він не може бути відчуженим від людини.

Марк Аврелій (121 – 180 н. е.) – імператор Римської імперії, філософ-стоїк, автор праці “До самого себе”.

Основні ідеї Марка Аврелія

- В осмисленні світу і людського буття виходив з визнання одного великого “Цілого”, яким керує його Розум. У “Цілому” розміщується і Бог, який піклується про благо людей;
- стверджував, що всі люди мають єдину світову душу і єдиний розум, завдяки чому вони зближаються;
- оголошував розум людини її генієм, божеством, яке треба берегти;
- необхідно пам'ятати про сором, не давати своїй душі впасти до негідного;
- закликав відмовлятися від активної боротьби зі злом, сприймати життя і смерть такими, якими вони є.

Стоїцизм у цілому співчутливо сприймався християнською думкою за його інтерпретацію Бога, Божого промислу і долі.

Скептицизм

Скептицизм – філософський напрям, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Виник у IV ст. до н. е. Набув завершеності у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Секста Емпірика та ін.

Основні ідеї скептицизму

- Всяке знання недостовірне. Об'єктивний світ існує, але про нього не можна нічого достовірно сказати;
- у світі все тече і змінюється, і ні про що загалом сказати не можна, бо всі говорять не про те, що є насправді, а тільки про те, що їм здається. Кожна точка становлення буття йде в минуле в той самий момент, коли вона з'явилася, а її місце заступає інша, з якою знову відбувається те саме;
- кожна річ є “це” не більшою мірою, ніж “те”, бо все існує і не існує, однакове і неоднакове, постійне і непостійне (Піррон);
- щодо світу, варто повністю утриматися від будь-яких суджень;
- вищим блаженством мудрої людини є безтурботність, байдужість, незворушливість.

В основі всіх суджень скептиків лежали три запитання з трьома відповідями:

1. Якими є всі речі? – Не більше такими, ніж будь-якими іншими.

2. Що можна сказати про такі речі? – Краще не сказати нічого, утримуючись від суджень.

3. Як робити людині, яка перебуває у відносинах із такими речами? – Зберігати самовладання.

Останній злет, а згодом і занепад античної філософії проявився у неоплатонізмі.

Неоплатонізм

Неоплатонізм – впливовий напрям у філософії, що виник у часи занепаду Римської імперії (III – VI ст. н. е.) і пропагував нову інтерпретацію ідей Платона.

Основними представниками неоплатонізму були Плотін, Порфірій, Ямвліх, Прокл. Це була остання спроба на ґрунті платонізму поєднати різні системи античної філософії, насамперед стоїцизм, скептицизм, піфагореїзм, аристотелізм.

Основні ідеї неоплатоніків

- Платонівську ідею “блага” як Єдиного, неоплатоніки тлумачили як абсолютну повноту буття, яке “переповнює” саме себе і ніби “переливається через край”. Це “переливання” неоплатоніки називали “еманацією” (випромінюванням). Таким чином виникає Розум (“Нус”) – мислення й одночасно вищий ступінь буття. Нус, у свою чергу, породжує нову “еманацію” – світову Душу, яка висвітлює другу душу – природу;
- матерія є нижчим продуктом розгортання першоєдиного і першопричинного зла всього світу людського буття;

- щоб досягти блаженства, людина мусить відмовитися від усього матеріального, позбавитись усіх тілесних бажань;
- добродетель дозволяє звільнити душу для її вищого призначення – мислення і пізнання, мета яких – злиття з Богом.

Епікуреїзм

Епікуреїзм – філософсько-етичне вчення, яке виходить з атомістичних та етичних ідей давньогрецького філософа Епікура (342 – 271 рр. до н.е.) і є різновидом гедонізму – філософсько-етичного вчення, згідно з яким найвищим благом, до якого прагне людина, є насолода. До розвитку епікуреїзму прислужився римлянин Тит Лукрецій Кар (95 – 55 рр. до н.е.).

Основні ідеї епікуреїзму

- Аристотелівському поділу світу на надмісячну і підмісячну його частини протиставляється вчення про матеріальну єдність світу;
- підтримка “закону збереження буття”, згідно з яким ніщо не виникає з неіснуючого і ніщо не гине та не перетворюється на неіснуюче;
- усі зміни і перетворення обумовлені переміщенням атомів, для руху непотрібні ні світова душа Платона, ні першодвигун Аристотеля;
- етика є наукою про поведінку людей серед собі подібних. Мета етики – навчити людей бути щасливими;
- прикладом для людини може бути жива природа, де все живе намагається позбутися страждань і досягти насолоди;
- не варто боятися смерті, бо смерть і життя ніколи не зустрічаються. Доки людина живе – смерть для неї не існує, а коли людина мертва, то не існує життя;
- найбільше, чого може досягти людина в житті, – це звільнення від страху та неприємних відчуттів, отримання від життя насолоди;
- найбільшою насолодою є душевна рівновага, незворушність і безпристрасність – досягнення стану атараксії;
- на думку Лукреція, страхи виникають тому, що людина через незнання не відчуває свого місця у світі, не може пояснити природні процеси. Систематизований виклад епікуреїзму – це зміст поеми Лукреція Кара “Про природу речей”.

Резюме

1. Глибоким та різнобічним культурно-історичним утворенням постає філософська думка Стародавнього Сходу, ідейні засади якої яскраво демонструють могутність людського духу, розкривають його творчі можливості та багатий змістовний характер.

2. У філософській думці Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю розроблені та глибоко проаналізовані оригінальні уявлення про світобудову, матеріальне і духовне буття. У цих філософських системах

окрема людина органічно включається як у соціум, так і у світову спільноту.

3. Антична філософія – це своєрідний початок європейської культури і великий ідейний здобуток людства. Вона вперше в Європі окреслила основні напрями філософської проблематики. Її характерними особливостями були: космоцентризм, пошук першоначал, що породили все суще, динамічний характер розвитку ідей і концепцій, увага до головних сфер людської життєдіяльності.

4. У свій класичний період антична філософія стала розгалуженою, деталізованою, систематизованою. Неперевершеними корифеями грецької філософії були Платон і його учень Арістотель, які створили дві провідні системи філософського мислення – екзистенціально-містичну (Платон) та раціонально-логічну (Арістотель).

5. Школи завершального етапу розвитку античної філософії були чітко орієнтовані на захист окремого індивіда в умовах поступового руйнування класичного античного полісу. Елліністично-римська філософія поставала індивідуалістичною, суб'єктивістською.

Теми рефератів

1. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх сучасне значення.
2. Філософсько-світоглядне значення проблеми “Схід – Захід” в її сучасному вимірі.
3. Особистість філософа Сократа.
4. Філософія стоїцизму про свободу та необхідність.
5. Філософія епікуреїзму про людську долю.

Питання для самоконтролю

1. Значення проблеми співвідношення західного та східного типу цивілізації для розуміння процесів суспільного життя.
2. Як Ви оцінюєте морально-філософські погляди Конфуція?
3. Про які фундаментальні моральні ідеї йдеться у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю?
4. У чому полягає своєрідність античної філософії та які її основні проблеми?
5. У чому полягає основний сенс учень софістів і Сократа про людину та її чесноти?
6. Як Ви розумієте афористичний вислів: “Людина є міра всіх речей: існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують”?
7. Які основні ознаки елліністичної філософії?
8. Які ідеї пропагує епікуреїзм?

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

3.1. Особливості середньовічної філософії

Середньовічна філософія – етап розвитку філософської думки, що започаткований після падіння Римської імперії (V ст.) і тривав до виникнення ранніх форм європейського капіталізму (XIV – XV ст.).

Поява й утвердження християнства в Європі спричинилися до духовної революції у розвитку європейської цивілізації. Відбулося суттєве просування філософської думки в таких галузях, як онтологія, логіка, теорія пізнання, антропологія. Про це свідчить порівняння античного та середньовічного світоглядів за їх основними характеристиками.

Античний світогляд

- Космос, природа – загальні умови існування людей і богів.
- Політеїзм (багатобожжя).
- Боги є частиною природи або уособленням природних сил.
- Боги впорядковують світ.
- У своїх вчинках людина спирається на знання.
- Головне життєве завдання людини – перетворення дійсності.
- Люди поділяються за етнічними та соціальними ознаками.
- Панування натуралістичного світосприйняття.

Середньовічний світогляд

- Космос, природа не можуть існувати без божественної енергії.
- Монотеїзм.
- Бог трансцендентний (перебуває за межами світу).
- Бог творить світ.
- Людина у всьому покладається на Бога.
- Головне життєве завдання людини – спасіння душі.
- Всі люди рівні перед Богом.
- Панування символічного світосприйняття.

Людське життя набуває цільового спрямування, а історія – часового виміру. Все людство напружено очікує другого пришестя Ісуса Христа. Створений світ не впливає на Бога, оскільки Бог – це духовна сутність, сукупність усіх можливих досконалостей. Лише із власного милосердя Бог може відкрити себе людині. Це відбулося, коли Він послав на Землю свого сина – Ісуса Христа.

Головні ідеї філософії середніх віків

- Теоцентричність мислення. Первинною реальністю є вже не космос, а Бог, який існує у трьох іпостасях;
- богословське знання дає відповіді на всі питання буття;
- постає питання про природу зла та відповідальність за його існування;

- обґрунтовується теодицея (“боговиправдання”) – релігійно-філософське вчення, яке усуває суперечності між вірою у всемогутнього Бога і наявністю зла на землі;
- формується новий погляд на людину. Вона створена Богом, а отже, вона богоподібна і водночас гріховна;
- постає християнський гуманізм, який виходить із рівності людей. “...Всі ви одно в Христі Ісусі”, – йдеться у посланні апостола Павла (Галатам 3, 28);
- світ набуває подвійного буття: одне буття – божественний світ, друге – тваринний, людський гріховний світ;
- формується так зване “апофатичне богослів’я”. Доводиться, що Бога пізнати неможливо, оскільки перебуває Він по той бік буття і пізнання;
- інформацію про себе Бог дає через одкровення, яке викладене у Біблії.

3.2. Загальна характеристика середньовічної патристики, схоластики, номіналізму і реалізму

Становлення середньовічної філософії пов’язане з патристикою.

Патристика (від від лат. pater – “батько”, “отець”) – система вчень “отців церкви” – теологів, філософів з I по VIII ст.

Першими представниками патристики вважаються Юстин Мученик (бл. 100 – 165рр.), теолог, письменник Климент Александрійський (150 – 215рр.), Квінт Тертулліан (160 – 220рр.), Оріген (185 – 254рр.), Василій Великий (330 – 379рр.), Григорій Нисський (335 – 394рр.), Григорій Назіанзин (330 – 390рр.), Августин Блаженний (354 – 430рр.).

“Отці церкви” закладали підвалини християнського віровчення. Головними проблемами раннього періоду патристики були такі: **по-перше**, проблема сутності Бога та його троїстості (тринітарна проблема); **по-друге**, співвідношення віри й розуму; **по-третє**, визнання свободи волі та можливості спасіння людини; **по-четверте**, проблема походження зла у світі та причини, через які його терпить Бог; **по-п’яте**, розуміння історії як руху до визначеної кінцевої мети – “граду Божого”.

Тезу про неможливість об’єднання філософії та релігійної віри активно розробляв римський адвокат **Квінт Тертулліан**. Основна його праця “Апологетикум” (“захист”). За К. Тертулліаном сили людського розуму повинні підпорядковуватися вірі. Філософ оригінально доводив буття Божого: “Син Божий помер: належить цьому вірити, бо мій розум постає проти цього. Він постав з гробу, в який був покладений: діло вірне, тому що здається неможливим”. Ці рядки К. Тертулліана відкрили новий напрям алогічного мислення – дзеркально-паралельну філософію і були перефразовані у відомий афоризм: “Вірую, тому що абсурдно”. За цих умов наукові дослідження стають зайвими, коли є авторитетне джерело будь-якого знання – Євангеліє.

Представником ранньої патристики був філософ з Александрії **Оріген**, який уважав християнство завершенням філософії еллінізму.

До найбільш відомих діячів східної гілки патристики відносять “трьох світочів церкви” з провінції Каппадокія, що межувала з Вірменією. Це **Василій Великий** (330 – 379рр.), єпископ Кесарійський, який вважається засновником каппадокійського гуртка; його молодший брат **Григорій Нисський** (335 – 394рр.), єпископ з міста Ніса, та їх друг **Григорій Назіанзин** (330 – 390рр.) – єпископ, а згодом патріарх Константинопольський, названий **Богословом**.

На ранньому етапі свого розвитку патристика набула характеру апологетики.

Апологетика – розділ теології, що захищає християнство від античної філософії. До складу апологетики входять: доведення буття Бога, безсмертя, душі, вчення про божественне одкровення тощо.

Першим апологетом (грец. “захисник”) християнства був **Юстин Мученик**. У своїх апологіях Юстин захищав молоде християнство від звинувачень з боку “язичників”. Він пояснював, що мудрі люди були причетні до божого слова (логосу) задовго до пришествя Ісуса Христа. Без Божого впливу мудрим бути неможливо.

Юстин захищав християнство не лише від нападок язичницьких філософів, а й від поширених у ті часи ересей. Єресь – це доктрина, яка пропонувала іншу, неортодоксальну точку зору на певне принципове питання. Єресі ставили віруючого в ситуацію сумніву, невизначеності і тому розхитували віру. Головними ересями, виникненням яких супроводжувалось поширення християнства, були гностицизм, маніхейство й аріанство, про яке ми вже згадували.

Гностицизм (від грец. гносис – “знання”, гностикус – “той, хто пізнає, знає”) – теологічна доктрина, збірна назва породжених розкладом рабовласницького суспільства релігійно-містичних учень, що поєднували ідеї раннього християнства з ідеями іудаїзму, неопіфагореїзму, зороастризму та інших релігій. З II ст. гностицизм стає суперником християнства. Найбільш відомими прибічниками гностицизму були Василід із Сирії (середина II ст.) та Валентин з Єгипту. Усім напрямам гностицизму притаманний дуалістичний світогляд, за яким світ є ареною боротьби двох самостійних начал, а саме: матерії (начала зла, птьми) та духу (начала добра, світла). Цей дуалізм суперечив християнському монотеїзму, оскільки ґрунтувався на ідеї одвічності та несотворенності матерії, а отже й одвічності зла у світі.

Маніхейство – релігійне вчення, започатковане персом Сураїком Ібн Фатаком (бл. 217 – 276 рр.), якого за його гострий розум прозвали **Мані** (від грец. манес – “дух”, “розум”). Головна ознака маніхейства – відкритий дуалізм, який визнає вічність боротьби двох богів, що втілюють добро і зло, світ і темряву. Пов’язуючи зло, темряву з матеріальним началом, а добро,

світло – з духовним, маніхейство розглядало світ як втілення зла. Людина – образ змішаного світу, вона має дві душі – світлу і темну.

Схоластика (з грец. “школа”, “вчення”) – специфічна християнська філософія, що панувала у шкільному навчанні. Основне завдання схоластики полягло в обґрунтуванні, захисті та систематизації непорушних богословських істин.

Схоластичне філософське мислення було пов’язане з іменами таких його провідних теоретиків, як Іоанн Скот Еріугена, П’єр Абеляр, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Вільям Оккам та ін. Їх філософування зосереджувалося насамперед в першу чергу, на двох проблемах:

- суперечці між реалізмом і номіналізмом;
- доказах буття Божого.

У період ранньої схоластики виникає суперечка щодо того, чи існують реально загальні поняття. Відомо, що ще Арістотель критикував свого вчителя Платона за визнання існування незалежного світу ідей. Арістотель стверджував, що ідеї як сутності речей не можуть бути відокремлені від того, сутністю чого вони є.

У добу Середньовіччя ця суперечка вилилася у спір між номіналізмом і реалізмом про універсалії – загальні поняття. Проблема була пов’язана з християнським догматом про триєдину сутність Творця.

Реалісти вважали, що загальні поняття (універсалії) передують одиничним предметам і не залежать від них. Так, один із засновників схоластики, реаліст Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109 рр.) розробив загальновідомий “онтологічний” доказ буття Бога. Він міркував так: у всіх людей є думка про існування Сутності, вище за яку немає нічого (Бога). Якщо така думка існує, то Бог є насправді, а не тільки в розумі. Отже, загальне існує реально, як і одиничні речі. У словах “Вірю, щоб розуміти” чітко виражена позиція схоласта.

Таке розуміння загального заперечував французький філософ і теолог **Іоанн Росцелін** (1050 – 1125 рр.). Будучи представником протилежного напрямку – номіналізму, він уважав, що у світі існують лише одиничні речі, а загальне реально не існує.

Перший період розвитку схоластики яскраво поданий у вченні ірландського мислителя **Іоанна Скота Еріугени** (бл. 810 – 877 рр.). Основні праці: “Про приречення”, “Про поділ природи”. Еріугена висував тезу, яка стосувалася всієї схоластики: справжня релігія є і справжньою філософією, і навпаки.

Учень Іоанна Росцеліна, французький філософ, поет і теолог **П’єр Абеляр** (1079 – 1142 рр.) намагався примирити реалізм і номіналізм. У своєму вченні, яке дістало назву **концептуалізму**, він дійшов висновку, про те що загальне не існує реально поза речами. Загальне існує в самих речах і виділяється розумом людини тоді, коли речі вивчаються.

Важливий внесок у розвиток середньовічної філософії зробив відомий християнський богослов, учитель церкви **Августин (Блаженний) Аврелій** (354 – 430 рр.). Основні праці Августина: “Про Трійцю”, “Про град Божий”,

“Сповідь”. Світогляд Августина глибоко теоцентричний: у центрі духовних бажань перебуває Бог як вихідний і кінцевий пункт міркувань. Світ, природа і людина – суть творіння Бога.

Прагнучи дослідити взаємодію минулого, теперішнього і майбутнього, Августин прийшов до геніальної ідеї. Суть її полягає в тому, що ні минуле, ні майбутнє реально не існують. Насправді існує тільки теперішнє, яке за Августином у думці розкладається на “теперішнє минулого” (пам’ять); “теперішнє теперішнього” (споглядання); “теперішнє майбутнього” (надія).

У цей час пристосування філософії Арістотеля до вимог католицької церкви стало життєвою необхідністю. Це завдання виконали схоластики домініканського ордену німецький філософ *Альберт Великий* і *Тома Аквінський* (1226 – 1274 рр.). Альберт Великий одним із перших спробував використовувати ідеї Арістотеля для систематизації християнського світогляду. Сучасно звучить теорія моралі Альберта Великого, основні положення якої є такими:

- 1) людина наділена свободою волі, і тому в неї є можливість вибору;
- 2) головне у поведінці людини – свідоме обмеження інстинктивних бажань;
- 3) вирішальною інстанцією в житті людини має бути совість.

Почесне місце серед релігійних філософів християнства посідає Тома Аквінський – сьомий син графа Аквінського Ландольфа. З раннього дитинства Тома виявив схильність до чернецтва. Всупереч запеклому опору сім’ї, Тома вступив до Домініканського Жебрацького ордену. Він навчався в Паризькому університеті, очолював кафедру.

Основними творами Томи Аквінського вважаються “Сума теології” (сукупність теологічних учень) і “Сума проти язичників”. Тома Аквінський став засновником одного з найвпливовіших напрямів християнської філософії – томізму.

Вирішуючи питання про природу загальних понять (універсалій), Тома Аквінський стверджував, що ідеї можуть існувати “до речей” (у божественному промислі, як уважали реалісти). Вони можуть існувати “у речах” (як їх сутність, на переконання концептуалістів) і “після речей” (як результат людського пізнання, згідно з позицією номіналістів).

***П’ять доказів буття Божого, висунутих Томою Аквінським у
“Сумі теології”:***

1. Рух. Усе, що рухається, має причиною свого руху щось інше. Останньою причиною руху є Бог.
2. Причина. Все, що існує, має причину. Першопричиною всього є Бог.
3. Випадковість і необхідність. Випадкове залежить від необхідного. Абсолютною, первинною необхідністю є Бог.

4. Ступінь якості. Все, що існує, має свою якість (краще – гірше, добро – зло). Тому повинно бути мірило якостей. Цим мірилом, вищою досконалістю є Бог.
5. Мета. Світ цілеспрямований. Отже, існує той, хто спрямовує все до мети. Це – Бог.

Учення Томи Аквінського у 1879 р. було проголошене офіційною філософською доктриною католицької церкви під назвою “неотомізм”.

3.3. *Арабський аристотелізм, аверроїзм*

Наприкінці VII ст. у результаті арабських завоювань утворилася держава, що простягалася від Туркестану до Іспанії, – Арабський халіфат. Релігійним центром халіфату стало місто Мекка, де народився пророк Мухамед (бл. 570 – 632).

З VIII ст. в арабському світі почався стрімкий розвиток наук – математики, хімії, географії, медицини, музики тощо.

З IX ст. розвиток арабської філософії був тісно пов’язаний із проблемою примирення філософського знання і мусульманського віровчення.

Родоначальником ісламської філософії був великий прибічник ідей Арістотеля *аль-Кінді* (800 – бл. 879 рр.), який обстоював тезу: “якщо віруємо у те саме, у що вірив Мухамед, то можна філософувати так, як Арістотель”. У трактаті “Про розум” аль-Кінді ввів до ісламської духовної культури аристотелівське розрізнення пасивного розуму та пошуково-активного розуму. Активний, діяльний розум приходить “ззовні”. Він виконує функцію каталізатора пасивних людських розумів, спонукаючи їх до трансцендування – виходу за власні природні межі.

Послідовником аль-Кінді був *аль-Фарабі* (870 – 950 рр.) – яскравий представник арабської класичної філософії.

Головні філософські ідеї аль-Фарабі

- Підґрунтя вчення про буття становить платонівська ідея еманациї;
- погоджується з аристотелівським поділом буття на два види – речі, існування яких обумовлене зовнішніми причинами, й речі, існування яких закладене в їх сутності;
- істотою, що породжує “перший розум” і володіє абсолютним знанням, є Аллах;
- буття пізнання за допомогою відчуття і мислення. Провідне місце в системі наук посідає логіка, яка дає змогу відокремити істинне знання від хибного;
- людське щастя – абсолютна цінність, тому щастя – межа устремлінь усіх людей.

Спрямування на пріоритет розуму продовжував виходець із туркестанської Бухари, філософ і лікар *Ібн Сіна* (980 – 1037 рр.), якого в Європі називали *Авіценною*.

На Сході його називали аш-Шейх – мудрець, духовний наставник або ар-Раїс – глава, правитель, тому що він виховав цілу плеяду обдарованих філософів і став візирем (вищим сановником).

Основні філософські ідеї Ібн Сіни

- У творі “Книга зцілення” з позицій аристотелізму вчений розглядав широке коло питань з логіки, математики, фізики та метафізики (філософії);
- Бог (як і в Арістотеля) є формою всіх форм;
- заперечує створення світу Богом і пояснює виникнення світу в річищі неоплатонізму, еманациєю (вилиття);
- природа розвивається за принципом саморуху;

Аверроїзм – це напрям середньовічної філософії, який заснував арабський мислитель XII ст. Ібн Рушд (1126 – 1198 рр.) – арабський філософ, відомий під латинізованим іменем Аверроеса.

Ібн Рушд жив і творив на заході Арабського халіфату, в іспанській Кордові.

Основні філософські погляди Ібн Рушда

- Матерія має всі форми і витворює їх із себе;
- абсолютну істину варто шукати не в божественному одкровенні, а у творах Арістотеля;
- одкровення не лише не засуджує філософію, а, навпаки, зобов’язує звертатися до неї. Коран зобов’язує людину вивчати природу речей, щоб вона могла підвестися думкою до пізнання Творця;
- закон Божий зобов’язує спостерігати природу за допомогою розуму, завдяки чому ми можемо зробити висновок про існування Бога через його творіння;
- дійшов висновку про “двоїсту істину” – філософську і релігійну.

Точка зору Ібн Рушда щодо співвідношення філософії (розуму) й одкровення (віри) надзвичайно вплинула на західну схоластику, сприявши розвитку концепції незалежності філософії від теології.

Визначною постаттю пізнього Середньовіччя був англійський філософ **Вільям Оккам** (1285 – 1349 рр.). У творах “Розпорядок”, “Вибране”, “Вся логіка” В. Оккам наголошував на неможливості розумового осягнення сутності Бога. Він рішуче обстоював номіналістичну традицію. Універсалії не можуть існувати поза свідомістю; у такому випадку вони були б одиничними речами. За В. Оккамом знання відкриті лише окремі речі. Міркування й обґрунтування не повинні надмірно віддалятися від речей. Якщо якийсь поняття не підлягає перевірці досвідом, то його необхідно виключити з науки. Цей принцип пізніше дістав назву “бритви Оккама”, або “принципу економії мислення”. Стисло він формулюється так: “Не слід

множити суть, не маючи необхідних для цього підстав” (“Не слід надмірно множити суть”), або “Без необхідності не слід стверджувати більшого”, або “Даремно робити за допомогою більшого те, що може бути зроблене за допомогою меншого”.

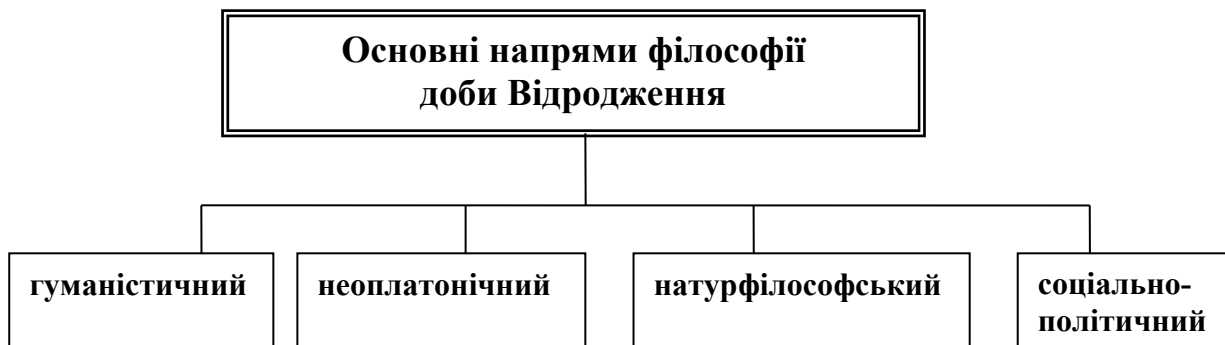
Такою є загальна характеристика схоластики як найважливішого філософсько-теологічного напрямку середньовічної філософії і теоретичних надбань найяскравіших її представників. Цей напрям із часом визначив важливий етап у становленні сучасної філософії Заходу.

3.4 Філософія доби Відродження

Епоха Відродження (фр. ренесанс) – доба переходу від Середньовіччя XIV – XVII ст. – охоплює майже три сторіччя. Це період розвитку промисловості, торгівлі, мореплавства, що зумовило розвиток природознавства, математики, механіки та вимагало звільнення людського розуму від схоластики і повороту до природничо-наукового пізнання світу та людського буття.

Особливості філософії в епоху Відродження

1. Антропоцентризм філософської думки. Середньовічна догматика забороняла людині відчувати і думати. Людське тіло оголошувалося гріховним. Життя людини на тлі уявлень про велич Бога, святість служителів церкви, безсмертя душі уявлялося нікчемним. Філософія Відродження, на відміну від середньовічної схоластики, набула гуманістичного характеру. Вона реабілітувала людину, утверджувала її права на особисті почуття, підносила не небесну, а земну любов.
2. Секуляризація (звільнення) суспільної та індивідуальної свідомості від релігії. Проблеми держави, науки, культури, моралі вже не розглядали крізь призму теології. Ці сфери буття було визнано існуючими поза релігією. Проблеми релігії, Бога, спасіння душі більше не перебували у центрі уваги філософії.
3. Титанізм. Піднесення людини в деяких її можливостях і діях до рівня Бога. Найвище творіння Бога – людина, оскільки саме нею завершився процес творіння. Тому людина здатна досягти цей процес і творити, наслідуючи Творця.
4. Формується новий матеріалістичний світогляд. Саме у цей період виникають своєрідні форми переходу від старого світогляду до нового. Деїзм визнавав божественний першопоштовх, але вважав, що Бог, створивши природу, більше не втручається в її буття.
5. Пантеїзм (від грец. pan – “все”, theos – “Бог”) – це концепція ототожнення світу і Бога. Поза Богом немає світу, але й поза світом немає Бога.

Гуманістичний напрям. **Гуманізм** (від лат. *humanus* – “людський”) у загальному розумінні означає прагнення до людяності, створення умов для гідного життя. Гуманізм починається там і тоді, де й коли людина починає думати про себе, свою роль у світі, сенс свого буття. Видатними гуманістами доби Відродження були: італійський поет і мислитель, творець “Божественної комедії” **Данте Аліґ’єрі**; італійський поет і філософ **Франческо Петрарка**; талановитий італійський письменник, автор “Декамерона” **Джованні Боккаччо**; видатний гуманіст **Лоренцо Валла** та ін.

Данте Аліґ’єрі (1265 – 1321 рр.), не заперечуючи вчення про творення, вказує на те, що людина має двояку природу – смертну і безсмертну. Вона має подвійне призначення, спрямовується до двох кінцевих цілей. Одна мета досягається в земному житті і полягає у прояві власної доброчесності. Інша мета досягається лише посмертно. Поет говорить про свободу людської волі, яка лежить в основі особистої відповідальності за зроблене.

Гуманістичні ідеї Данте Аліґ’єрі про подвійне призначення людини, про самоцінність її земного життя, про її гідність розвивав **Франческо Петрарка** (1304 – 1374 рр.). Він схилився до думки про необхідність активної самореалізації людини. Середньовічному теоцентризму Ф. Петрарка протиставляє антропоцентризм. Творчість Франческо Петрарки відрізняється земним характером, повним розумінням утіх і пристрастей людини. У філософському діалозі “Моя таємниця” (або “Про презирство до світу”) поет висвітлює найглибші внутрішні конфлікти людини та методи їх подолання. Людські пристрасті яскраво відображаються у трактаті Ф. Петрарки “Про засоби проти будь-якої фортуни”.

Видатний італійський гуманіст **Лоренцо Валла** (1407 – 1457 рр.) відкидав схоластичну логіку. Його етична концепція, сформульована в діалогах “Про істинне і неправильне добро”, “Про свободу волі”, близька до філософії епікуреїзму. Доброчесним вважається все, що стосується життєво важливого почуття самозбереження, тому жодна насолода не є безпутною.

Одним із головних представників північного гуманізму був **Дезідерій Еразм Роттердамський** (1469 – 1536 рр.) – голландський мислитель, письменник, учений, філософ, який навчався в Сорбонні, де опанував філософію і теологію пізнього Середньовіччя. Еразм Роттердамський здобув заслужену славу як лідер європейського гуманізму.

Неоплатонічний напрям. Згідно з неоплатонізмом, творцем світу є надчуттєве абстрактне “Єдине”. Єдине шляхом еманції (випромінювання)

виділяє із себе світовий розум (світ ідей) і чуттєвий матеріальний світ. Одним із перших платоніків Відродження був видатний діяч католицької церкви кардинал **Микола Кузанський** (1401 – 1464 рр.), син селянина з м. Кузи поблизу Трира. У творах “Знаюче незнання”, “Про вчене незнання” він звеличував силу людського пізнання.

Опанування античного неоплатонізму європейською філософією пов’язується з діяльністю італійського філософа **Марсиліо Фічіно** (1433 – 1499 рр.). У 1467 р. він відкрив нову флорентійську платонівську академію. Головний філософський твір М. Фічіно – “Платонівська теологія про безсмертя душі”. Проблему співвідношення філософії та релігії М. Фічіно розв’язував так: філософія є не служницею богослов’я, а рівноправною сестрою релігії.

Уславленим учнем М. Фічіно був італійський мислитель, флорентійський граф, активний діяч платонівської академії **Джованні Піко делла Мірандола** (1463 – 1494 рр.). Юний аристократ уразив уяву сучасників надзвичайною обдарованістю та вченістю. Про нього говорили, що він знає майже 30 іноземних мов. У 1486 р. 23-річний юнак надіслав до Риму свої “Філософські, кабалістичні і теологічні висновки”, що містили 900 тез “про все, що пізнається”. Ці тези Піко делла Мірандола збирався захищати у диспуті проти філософів усієї Європи. Але римський папа оголосив ці тези єретичними, і диспут не відбувся.

Натурфілософський напрям. У XV – XVI ст. поширюється натуралістичне тлумачення філософсько-світоглядних проблем. Відповідно зменшується інтенсивність гуманістичного звучання філософської думки.

Одним із перших натурфілософів Відродження був відомий універсальний митець **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519 рр.) – архітектор, математик, механік, інженер, живописець, мислитель. Найголовнішим методом пізнання істини Леонардо да Вінчі вважав експериментальний. Він проголосив принцип математизації науки про природу, а засобом осягнення природних законів визнав дослід. Про прагнення мислителя подолати обмеженість спостереження й експерименту свідчать його вислови: “Наука – полководець, практика – солдати”; “Практика завжди повинна ґрунтуватися на добрій теорії”.

Помітний внесок у натурфілософію, тобто філософування, спрямоване на розуміння сутності природи та Всесвіту, зробив **Микола Коперник** (1473 – 1543 рр.), який здійснив революцію в астрономії, утвердивши систему геліоцентризму.

“Зіркою першої величини” натурфілософії пізнього Відродження можна вважати італійського філософа **Джордано Бруно** (1548 – 1600 рр.), спаленого у Римі за вироком інквізиції.

Джордано Бруно доводив, що Всесвіт не має якогось абсолютного центру, що існує **множинність світів**, що центрами незчисленних світів, розташованих у безмежному просторі, є зорі. Їх видимі розміри не відповідають дійсності. Всі ці світи з їхніми центрами-зірками рухаються,

живуть своїм життям. Навколо зірок обертаються планети, на яких існують розумні істоти.

Соціально-політичний напрям. Німецький професор теології Мартін Лютер (XV – XVI ст.) очолював боротьбу проти панівної католицької церкви, заперечував владу папи римського, наголошував, що спасіння людини відбудеться без посередництва церкви та духівництва, завдяки особистій вірі. Англійський мислитель Томас Мор (XV – XVI ст.) написав твір про ідеальну державу. Йдеться про вигаданий острів Утопію (неіснуюче місце), де державний устрій базується на суспільній власності, рівності, обов’язковості праці тощо.

Італійський філософ-чернець Томазо Кампанелла (XVI – XVII ст.) написав твір “Місто Сонця”. Місто Сонця – це ще одна модель ідеального суспільства, де відсутня приватна власність, панують загальна праця і суворя регламентація побуту.

Італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.) найпотужнішим стимулом людської діяльності вважав майновий інтерес: “Люди швидше простять смерть батька, ніж втрату майна”. Він відзначав, що в ім’я великої мети можна нехтувати законами моралі та вживати будь-які засоби.

Отже, основний інтерес та основні ідеї Середньовіччя стисло виглядають так:

Етап	Основний інтерес	Основні ідеї
Філософування у вірі (Августин)	Люби Бога й тоді роби що прагнеш. Воля як сутність особистості. Свобода як риса волі (а не розуму).	Монотеїзм Теоцентризм Креаціонізм Віра в Бога Любов до Бога
Гармонізація віри й розуму (Фома Аквінський)	Віра веде розум, розум підкріплює віру. Філософія – це введення до релігії. Свобода людини як розумна воля руху до досконалості Бога.	Надія на порятунок Добра воля Совість Духовність людини Символізм

Резюме

1. Середньовічна філософія була складовою християнського теологічного світогляду і зосереджувалася на осмисленні духовних сутностей. У цей час відбувалася “теологізація” і філософське обґрунтування християнської теології, яка ставила у центр усіх людських задумів питання про спасіння душі та істинну духовну досконалість.
2. Історичний розвиток середньовічної філософії сприяв формуванню ідейного підґрунтя для розвитку філософської думки доби Відродження, характерними ознаками філософського мислення якої були антропоцентризм, пантеїзм, панпсихізм, гілозоїзм.

3. Арабська філософія розуміла світ не як породження божественної волі, а як творіння божественного розуму. Саме це і стало онтологічним обґрунтуванням примату розуму над вірою.
4. Характерними парадигмами філософської традиції Відродження були антропоцентризм, пантеїзм, панпсихізм, залучення математичних методів до розв'язання натурфілософських проблем.

Теми рефератів

1. Історична роль філософії Середньовіччя.
2. Найважливіші релігійно-філософські ідеї Біблії.
3. Нове розуміння проблеми людини у християнському віровченні.
4. Співвідношення віри і розуму.
5. Доба Відродження як етап розвитку європейської філософії.
6. Проблема людини у філософії доби Відродження.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть особливості середньовічної філософії.
2. Які основні догмати теологічної філософії?
3. Назвіть найбільш відомих представників теологічної філософії.
4. У чому суть філософської апологетики?
5. Що таке патристика і хто її відомі представники?
6. Що таке схоластика і в чому полягає її суть?
7. Що таке номіналізм і в чому його суть?
8. Що таке реалізм як філософське вчення середньовічної філософії?
9. Що ви знаєте про неоплатонізм?
10. Чи можливе, на ваш погляд, ідеальне суспільство, про яке писали Т. Мор і Т. Кампанелла?

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА (XVII – XVIII ст.)

4.1. Емпіризм і раціоналізм як основні напрями у філософії Нового часу

Новий час – доба видатних досягнень у науці, культурі та філософії. Першу половину цієї доби (XVII ст.) визначають як століття геніїв і вільнодумців, а другу (XVIII ст.) – як століття Просвітництва. Основними напрямками у філософії цієї доби були емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм – напрям у філософії, який проголошує, що наукове пізнання отримує основний зміст з чуттєвого досвіду. Розум не дає ніякого знання, а лише систематизує дані чуттєвого досвіду.

Засновник емпіризму – англійський філософ **Френсіс Бекон**.

Видатні представники емпіризму: **Томас Гоббс**, **Джон Локк** (Англія), **Джон Дьюї** (США).

Раціоналізм – напрям у філософії, що визнає розум єдиним джерелом і достовірною основою пізнання й поведінки людини.

Найвідоміші представники раціоналізму: **Рене Декарт**, **Бенедикт Спіноза**.

4.2. Філософська думка в Англії (XVII – XVIII ст.)

Першим філософом Нового часу, засновником англійського матеріалізму вважається англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626 рр.).

Основні твори: “Новий Органон”, “Про гідність і примноження наук”.

Народився **Ф. Бекон** у сім’ї одного з найвищих урядовців елизаветинського двору, навчався в університеті Кембриджа, готував себе до державної служби, зробив блискучу кар’єру. У 1617 р. став хранителем великої печатки, лордом-канцлером і пером Англії, якому король доручав управління державою. Але державна кар’єра філософа дуже швидко зазнала краху.

Ф. Бекон звинуватили в хабарництві, і він мусив визнати свою провину в суді. Суд позбавив Ф. Бекон всіх відзнак і присудив до ув’язнення та великого штрафу. Король скасував цей вирок, але політична кар’єра Ф. Бекон завершилась. Проте такий поворот у його житті мав і позитивні наслідки: Ф. Бекон цілковито віддався іншій своїй пристрасті – науці.

Серед численних філософських питань, над якими він працював протягом життя, провідне місце посідає проблема могутності людського знання й експериментального дослідження природи. Виступивши

провісником нової науки, Ф. Бекон *започаткував емпіризм як методологічний напрям у науковому пізнанні*. І у цьому полягає непересічне значення його філософських праць.

Основні погляди Ф. Бекона

- Головне покликання філософії – пізнання природи й опанування її силами;
- для опанування сил природи необхідно розробити новий метод – метод індукції;
- існують “привиди” (“примари”), які перешкоджають людині отримати істинне знання:
 - 1) “привиди роду” пов’язані з недосконалістю самого людського розуму. Розум домішує до природи речей свою природу;
 - 2) “привиди печери” – неправильне виховання, погані звички;
 - 3) “привиди площі” – породжуються спілкуванням;
 - 4) “привиди театру” – сліпа віра в авторитети;
- існують три шляхи пізнання:
 - 1) “шлях павука” – спроба людського розуму виводити істини із самого себе;
 - 2) “шлях мурахи” – нагромадження голих фактів;
 - 3) “шлях бджоли” – перетворення емпіричних фактів на наукову істину.

Джон Локк (1632 – 1704 рр.) народився в пуританській сім’ї. Його батько був судовим чиновником. Дж. Локк навчався у вестмінстерській монастирській школі, а потім – в Оксфордському університеті. Найтісніші контакти він установив з англійським хіміком Р. Бойлем, виявляв інтерес до філософії, вивчаючи твори П. Гассенді й Р. Декарта.

Основні погляди Дж. Локка

- Критикує теорію “вроджених ідей”. “Вроджених ідей немає”, а людський розум на початку – *tabula rasa* (чиста дошка, на якій досвід пише свої письмена);
- усі людські знання мають досвідне походження;
- усі чуттєві якості поділяються на первинні та вторинні. Первинні – об’єктивні якості (протяжність, фігура, рух, вага тощо), вторинні – суб’єктивні (колір, запах, смак, звук тощо);
- людині притаманні природні права, які є даром Божим усьому людству, – право на життя, свободу і власність;
- власність – результат особистої праці людей;
- саме власники становлять основу суспільного життя й держави;

- “головною метою вступу людей до суспільства є прагнення мирно й безпечно користуватися своєю власністю, а головним знаряддям і засобом до цього слугують закони”.

У першій половині XVIII ст. в Англії домінувала філософія Дж. Локка, однак у духовному житті англійського суспільства посилювалися і консервативні настрої. Одним із філософських теоретиків консерватизму був **Джордж Берклі** (1685 – 1753 рр.), автор класичної системи *суб’єктивного ідеалізму*.

Основні ідеї Дж. Берклі

- Існує лише те, що сприймають органи чуття;
- кожна річ є сукупністю різноманітних чуттєвих ідей;
- відчуття – єдина реальність, з якою ми маємо справу;
- світ складається з певної сукупності суб’єктів, душ, здатних до сприйняття предметів та явищ;
- якщо предмети та явища не сприймаються людиною, то вони сприймаються Богом.

Викладений послідовно сенсуалізм приводить не тільки до соліпсизму, а й до *скептицизму*, що його у добу Нового часу репрезентував англійський філософ **Девід Юм** (1711 – 1776 рр.), який завершив лінію британського емпіризму.

Основні ідеї Д. Юма

- Усуває головне гносеологічне питання про взаємозв’язок речей та ідей, об’єктивних якостей та відчуттів;
- у співвідношенні чуттєвих вражень з ідеями первинними вважає враження, а вторинними – похідні від них ідеї;
- заперечує існування причинного зв’язку між предметами та явищами;
- людина не може нічого знати про ті об’єктивні причини, які породжують її власні сприйняття (перцепції);
- наше власне тіло, зовнішні предмети та явища – це лише наші сприйняття. Ніякого зовнішнього буття для нас не існує;
- не тільки зовнішні щодо нас об’єкти, а й власна сутність залишається для нас недоступною. Це яскраво виражений скептицизм Д. Юма, який полягав у запереченні пізнаваності світу і зв’язків між предметами та явищами.

Рене Декарт (1596 – 1650) – родоначальник нової філософії у Франції, автор теорії дуалізму.

Основні твори: “Міркування про метод”, “Основи філософії”.

Важливою ознакою раціоналізму є уявлення про те, що розум людини не порожній. Він із самого початку містить вічні й необхідні істини.

Як і Ф. Бекон, Р. Декарт критикував схоластику, прагнув філософськи обґрунтувати новий тип наукового знання і розробити відповідний йому метод. Проте погляди на сутність цього методу в них були різні. **Ф. Бекон пішов шляхом емпіризму, Р. Декарт створив систему раціоналізму. Перший сповідував матеріалізм, другий – філософський дуалізм.**

Основні погляди Р. Декарта

- Джерелом достеменного знання є розум;
- сходження істини починається із сумніву. Безсумнівним є лише факт сумніву і буття того, хто сумнівається;
- сумнів – це мислення, звідси: “Я мислю, отже, я існую” (cogito ergo sum);
- субстанція – це річ, яка існує так, що не потребує для свого існування нічого, крім самої себе;
- вищою субстанцією є Бог;
- Бог створив дві субстанції – матеріальну і духовну. Існування духовної субстанції не залежить від матеріальної, і навпаки. Звідси – дуалізм Р. Декарта;
- вроджені ідеї існують завжди у розумі Бога і людини, передаються від покоління до покоління. Такими ідеями є: “Бог існує”, “число існує”, “душа існує” тощо;
- методом пізнання є дедукція – перехід від загального до конкретного.

4.3. Раціоналістичні системи Б. Спінози і Г. Лейбніца

Бенедикт Спіноза (1632 – 1677) – видатний голландський філософ, учень і критик Р. Декарта.

Основні твори: “Богословсько-політичний трактат”, “Етика”.

Основні погляди Б. Спінози

- На противагу Р. Декартові, створив учення про єдину субстанцію (основу всіх речей, явищ, процесів). Цією субстанцією є Бог – природа. У цьому полягає пантеїзм Б. Спінози;
- обґрунтував принцип детермінізму як причинної обумовленості подій;
- у ланцюзі причин і наслідків немає нічого довільного, випадкового, все є необхідним;
- свобода – це пізнана необхідність, панування розуму над почуттями;
- радість пізнання веде людину до вищої свободи;
- розум має перевагу над чуттєвим пізнанням. Отже, Б. Спіноза обстоював раціоналізм;

- найвищою користю для людини є пізнання Бога. Саме через пізнання Бога людина може прийти до внутрішньої свободи й щастя.

Готфрід Лейбніц (1646 – 1716 рр.) – німецький філософ, учений-енциклопедист.

Основні твори: “Міркування про метафізику”, “Теодицея”, “Монадологія”.

Основні погляди Г. Лейбніца

- Головним принципом філософії є діяльність;
- діяльною субстанцією є одиниця буття монада – найпростіша, неподільна єдність, першопочаток предметів та явищ;
- монади наділені силою, тому вони є джерелом усілякого руху та саморуху;
- монади не можуть виникнути або зазнати руйнування. Вони створені Богом, і тому вічні;
- кожна монада є мікrokосмосом, що “віддзеркалює” все буття;
- взаємозв’язок монад між собою відбувається за принципом “наперед установленій гармонії” (створюючи монади, Бог пристосовує їх одну до одної);
- за ступенем досконалості монади поділяються на три види: “голі монади”, з яких складається неорганічна природа; “монади-душі”, що становлять підгрунття живої природи; “монади-духи”, які наділені самосвідомістю і з яких утворюється моральний світ;
- намагався подолати прірву між емпіризмом та раціоналізмом. Досвідне, емпіричне знання неможливе без застосування розуму. У цілому Г. Лейбніц залишився раціоналістом;
- формулу емпіризму: “Немає нічого в інтелекті, чого не було б у відчуттях” він доповнив словами “крім самого інтелекту”;
- розвинув концепцію про множинність можливих світів. Бог, на його переконання, створив лише один із них, але це найкращий світ;
- лише у духів, як найвищих монад, характер дій набуває форми справжньої свободи.

4.4. Загальна характеристика Просвітництва

Добою Просвітництва в Європі вважається XVIII ст. Сутність філософії Просвітництва полягає в обстоюванні вирішальної ролі освіти, науки і культури у розв’язанні всіх соціальних проблем.

Характерні ознаки просвітницького світогляду

- Обґрунтування ідеї незмінності людської природи, рівності всіх людей;

- наявність низки невідчужуваних прав і свобод людини й громадянина;
- відмова від теологічного способу пояснення історичного процесу;
- негативне ставлення до Середньовіччя та ідеалізація Античності;
- історичний оптимізм та віра в прогрес і визнання єдиних закономірностей суспільного розвитку;
- великий внесок у розвиток педагогічної науки.

Представники англійського Просвітництва: *Антоні Шефтсбері*, *Джордж Берклі* – ідеалістична течія; *Джон Толанд*, *Джозеф Прістлі* та ін. – матеріалістична течія.

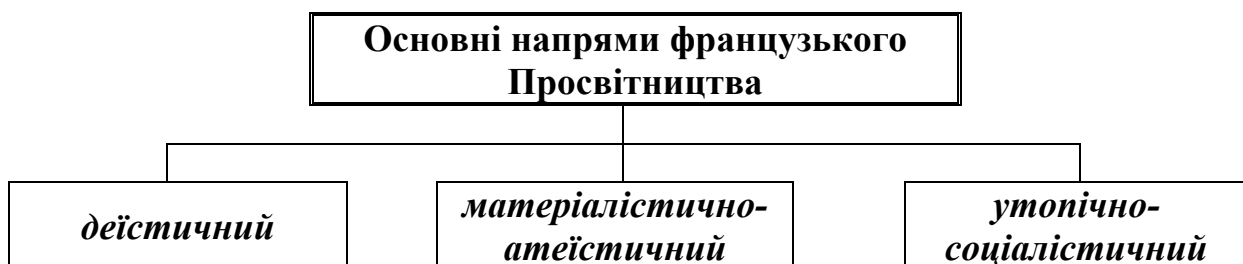
Основні ідеї матеріалістичної течії

- Матерія активна, рух є властивістю матерії;
- все у світі має свою причину і наслідок;
- поведінка людини підпорядкована необхідності;
- священнослужителі свої вигадки видають за слово Боже.

Основні ідеї ідеалістичної течії

- Існувати – означає бути сприйнятим (Дж. Берклі);
- мораль не залежить від соціальних умов;
- кінцева мета суспільства – щастя людини;
- тільки християнська релігія може забезпечити міцні моральні підвалини суспільства.

4.5. Характеристика основних напрямів французького Просвітництва

Деїстичний напрямок

Деїзм (від лат. Deus – “Бог”) – релігійно-філософське вчення, що визнає Бога першопрчиною світу, але заперечує його подальше втручання у розвиток природи і суспільства.

Основні представники деїстичного напрямку	Основні ідеї
<p>Вольтер (1694 – 1778 рр.) – філософ, поет, драматург; Шарль Монтеск'є (1689 – 1755 рр.) – філософ; Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.) – філософ, письменник</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Залежність суспільного буття від географічного середовища. Географічне середовище визначає державний устрій та юридичні закони (географічний детермінізм Ш. Монтеск'є); • причиною нерівності людей є приватна власність, народ має право на революції; • цивілізація забезпечує потреби тіла, а потреби духу забезпечує культура (Ж.-Ж. Руссо); • закон моральності: “роби з іншими так, як би ти хотів, щоб робили з тобою” (Вольтер)

Матеріалістично-атеїстичний напрям

Основні представники	Основні погляди
<p>Жульєн Ламетрі (1709 – 1751 рр.) – філософ, лікар за освітою; Дені Дідро (1713 – 1784 рр.) – філософ-матеріаліст; Клод Гельвецій (1715 – 1771 рр.) – філософ-матеріаліст; Поль Гольбах (1723 – 1789 рр.) – філософ-матеріаліст</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Матерія активна, рух є зміною взагалі, критика релігії (Д. Дідро); • завдання філософії – пошуки умов для досягнення людського щастя; • шляхом до справедливого суспільства є узгодження особистих та суспільних інтересів; • “матерія – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття” (П. Гольбах); • людина – особлива машина. Необхідною умовою формування людини є суспільне життя (Ж. Ламетрі)

Соціалістично-утопічний напрям

Отже, Новий час у філософській думці викликав такі інтереси:

Основні представники	Основні ідеї
<p>Клод Сен-Симон (1760-1825) – мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст.</p> <p>Шарль Фур'є (1772-1837) – спеціаліст-утопіст</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Теорія ідеального суспільства; • плановий розвиток економіки; • праця перетворюється на першочергову життєву необхідність, дає насолоду, сприяє всебічному розвитку особистості; • від кожного за здібностями, кожній особі за її справи; • держава перетворюється із засобу влади над людьми на засіб керування господарством.

Етап	Автори основних філософських концепцій	Основний інтерес
XV – XVI ст.		Гуманізм Естетичне ставлення до дійсності
XVII ст.	Декарт	Чіткі ідеї та дедуктивні побудови теорії
	Локк	Теорія пізнання: сенсуалізм
XVIII ст.	Кант	Апріорні принципи і їх втілення в науці й моралі

Резюме

1. Філософія Нового часу, що розвивалася паралельно з наукою, з метою підвищення надійності й ефективності останньої значну увагу приділила дослідженню методу істинного пізнання навколишнього світу.
2. У методології Нового часу на першому плані опинилися емпіризм і раціоналізм.
3. Майже всі філософські концепції Нового часу обґрунтовували ідею багатоякісності матерії та її нерозривного зв'язку із простором і часом.

4. Оригінальним було трактування проблем першооснови світу. Р. Декарт обстоював точку зору про матеріальну субстанцію, яка має два незалежні атрибути – протяжність і мислення. Г. Лейбніц першоосновою світу вважав духовну одиницю – монаду, а Б. Спіноза ототожнював субстанцію з Богом.
5. Французький матеріалізм XVIII ст. розвивав систему механістичного матеріалізму, висував ряд діалектичних ідей: єдності матерії та руху, різнорідності матеріального буття. Французькі матеріалісти полемізували із представниками англійського суб'єктивного ідеалізму, які виходили з тези, що речі – це комплекси відчуттів. Саме у добу Нового часу і Просвітництва тут була сформульована ідея: якщо середовище формує людину, то необхідно його перебудувати так, щоб воно виховувало в індивідів найкращі людські якості.

Теми рефератів

1. Як Ф. Бекон розумів науку та її методи?
2. Вчення Р. Декарта про дві субстанції.
3. Основні ідеї раціоналістичної метафізики Б. Спінози.
4. Монадологія Г. Лейбніца.
5. Філософські погляди Т. Гоббса.
6. Соціально-філософські погляди французьких просвітителів.
7. Французькі матеріалісти про людину та її призначення (Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах).

Питання для самоконтролю

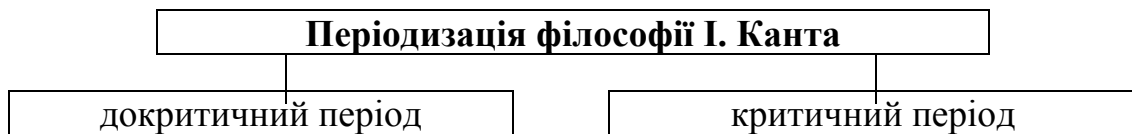
1. Поясніть зміст понять “емпіризм”, “раціоналізм”, “дуалізм”.
2. У чому полягає відмінність філософії Нового часу від попередніх етапів її розвитку?
3. У чому Ви вбачаєте сутність сенсуалізму Дж. Локка?
4. Зіставте філософські погляди Р. Декарта та Б. Спінози як дуалістичне та моністичне вчення про буття.
5. Розкрийте зміст концепції суспільного договору Т. Гоббса та поясніть, чому він називає державу Левіафаном.
6. У чому полягає сутність монадології Г. Лейбніца?
7. Як французькі просвітителі XVIII ст. характеризують природу людини і суспільства?
8. Які характерні ознаки просвітницького світогляду?
9. Які основні ідеї соціалістично-утопічного напрямку французького Просвітництва?

ТЕМА 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ТА НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Німецька класична філософія – це важливий етап в історії світової філософської думки, що існував приблизно 100 років. Цей етап пов'язаний з видатними іменами І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха.

5.1. І. Кант

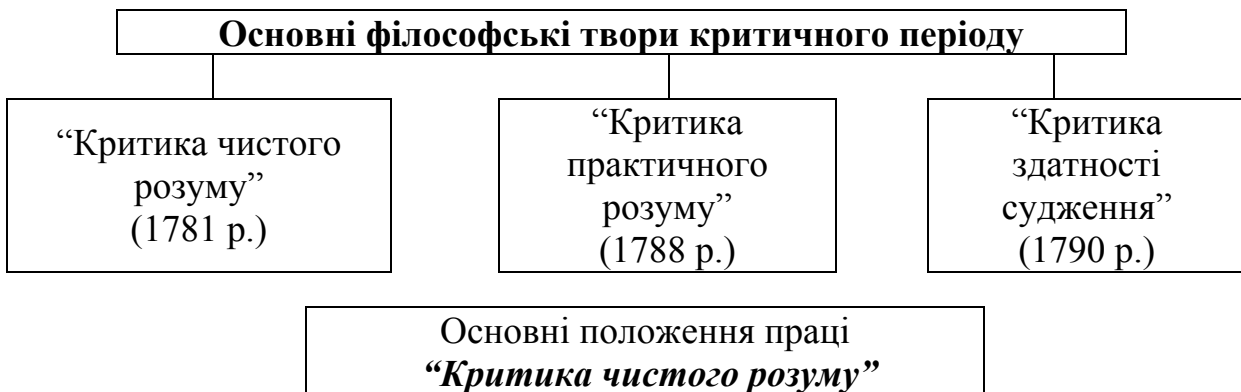
Іммануїл Кант (1724 – 1804 рр.) – найвидатніший філософ XVIII ст., родоначальник німецької класичної філософії. Він народився в сім'ї ремісника у м. Кенігсберг, що у Східній Пруссії, і прожив там усе своє життя. Після закінчення університету І. Кант дев'ять років працював домашнім учителем, захистивши дисертацію, став викладачем університету. Він читав лекції з фізики, логіки, метафізики, етики, математики, був деканом факультету і двічі ректором університету. І. Кант протягом життя дотримувався певного режиму, який сам розробив з огляду на своє слабе здоров'я.

Найважливіша праця докритичного періоду:

“Загальна природна історія і теорія неба”, в якій І. Кант:

- обґрунтував гіпотезу про виникнення Сонячної системи та Всесвіту з розпорошеної у просторі матерії;
- розробив теорію приливів і відливів;
- розкрив природні основи поділу людей на раси тощо.

- Існують два види знань:
 1. Знання, що засновані на досвіді.

2. Априорні знання (з від лат. “до досвіду”, “те, що передує досвіду”);

- І. Кант здійснив “коперниківський переворот” у філософії. Він дійшов висновку про те, що не знання мають узгоджуватися з предметами, а предмети зі знаннями;
- априорними формами мислення є філософські категорії, такі, як кількість, якість, причина–наслідок, можливість–дійсність, необхідність–випадковість тощо;
- завдяки філософським категоріям розум не бере свої закони з природи, а диктує їх природі;
- І. Кант називає речі навколишнього світу трансцендентними (такими, що перебувають поза свідомістю і пізнанням);
- речі, які існують самі по собі і розкриваються нам лише певною мірою, приховуючи нескінченну кількість інших аспектів, І. Кант називає “речами в собі”;
- За Кантом трансцендентальний – це такий, що зумовлює можливість пізнання;
- всю річ у собі ми пізнати не можемо;
- простір і час не є формами буття. Вони виникають тільки під час контакту людини з речами у собі.

“Критика практичного розуму”

І. Канта

(кантівське вчення про моральність)

- І. Кант сформулював “категоричний імператив”.

“Категоричний імператив” – це моральний закон, який має безумовний характер. Він формулюється так: “Роби так, щоб завжди ставився до людства ...як до мети і ніколи б не ставився до нього лише як до засобу”.

Іншими словами, І. Кант закликав чинити відповідно до того, яких вчинків щодо себе ти чекаєш від іншої людини.

“Критика здатності судження”

- І. Кант дійшов висновку про те, що без людини, поза людиною нема й не може бути ніяких естетичних предметів та явищ, що краса як така безвідносно до почуттів людини немає жодного значення;
- запропонував кілька визначень прекрасного. Одне з них формулюється так: “Прекрасне – це те, що подобається, не викликаючи інтересу”;
- утворюється серйозна система понять теоретико-ціннісного підходу до естетичних явищ;
- філософ порівняв вишукані мистецтва за їх естетичною цінністю.

Історичне значення філософії І. Канта

- З наукової точки зору обґрунтував виникнення Сонячної системи;
- висунув ідею про межі пізнавальної здатності розуму людини (“речі у собі”);
- вивів дванадцять філософських категорій;
- сформулював “категоричний імператив” – моральний закон;
- висунув ідею демократії;
- засуджував війни.

5.2. Філософія діяльності Й. Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте (1762 – 1814 рр.) народився у незаможній селянській сім’ї. Здібного хлопчика помітив сусід-поміщик і влаштував у закритий дворянський навчальний заклад. Після закінчення цього закладу Й. Фіхте вступив на теологічний факультет Йенського університету, працював домашнім учителем, вивчав філософію І. Канта. Його перша праця “Досвід критики будь-якого одкровення” вийшла анонімно і була сприйнята у філософському світі як твір І. Канта. І. Кант назвав справжнє ім’я автора, і Й. Фіхте одразу став відомим. 1794 р. Й. Фіхте очолив кафедру у Йені. Незважаючи на велику зайнятість, Й. Фіхте у цей час написав низку праць, завдяки яким його філософія увійшла до класичної. Цими працями були: “Про поняття науковчення, або так званої філософії”, “Основи загального науковчення”, “Нарис особливостей науковчення щодо теоретичної здатності” та ін.

Свою філософію Й. Фіхте назвав “науковченням”, надаючи великого значення цій назві. Він посилив кантівську ідею активності суб’єкта у процесі пізнання. Увесь зміст пізнання або ж зміст наших уявлень можна вивести з активності “Я”, яке є джерелом будь-якої реальності. Тільки завдяки посередництву “Я” і разом з ним надається і поняття реальності. За Й. Фіхте самоутвердження “Я” тотожне його буттю: “Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю”. Стосовно людини, то Й. Фіхте вважав діяльність її першим й основним призначенням: “Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо”. Особливою цінністю Й. Фіхте вважав свободу.

Основні ідеї філософії Й.Г. Фіхте

- Існує абсолютний суб’єкт – абсолютне “Я”. Абсолютне “Я” – це творча, діяльна сила;
- абсолютне “Я” є основою буття. Немає нічого у світі, що не було б результатом діяльності абсолютного “Я”;
- абсолютне “Я” своєю діяльністю створює індивідуальне “Я” і “не-Я” (людину і природу). “Я” творить “не-Я”;
- “не-Я” впливає на індивідуальне “Я”, на свідомість людини;

- джерелом розвитку є суперечність;
- окреслив тріадичну схему заперечення (теза, антитеза, синтез);
- свобода – це добровільне підпорядкування загальній необхідності.

5.3. Філософія Г. Гегеля

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831 рр.) народився у м. Штутгарті у сім'ї секретаря казначейства, вчився у латинській школі та класичній гімназії. Згодом він успішно склав випускний кандидатський екзамен із теології.

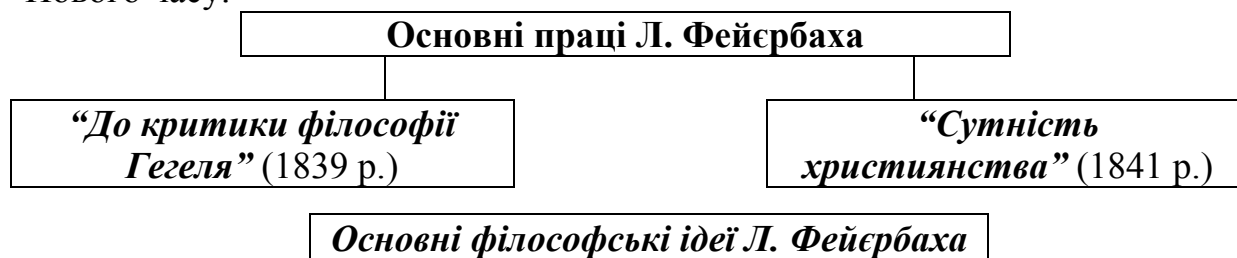
З 1818 р. Г. Гегель обіймав посаду професора філософії у Берлінському університеті, де читав лекції з логіки, естетики, філософії права, антропології, історії філософії, філософії природи.

Основні ідеї філософії Гегеля

- В основі світу лежить ідеальне начало – абсолютна ідея;
- природа і суспільство – це лише форми розвитку абсолютної ідеї. Тому ідея і матеріальний світ тотожні;
- абсолютна ідея діяльна і діалектична;
- у своєму розвитку абсолютна ідея проходить три етапи (стадії):
 - 1) абсолютна ідея розуміє саму себе;
 - 2) абсолютна ідея реалізується як природа;
 - 3) абсолютна ідея повертається до самої себе у формі людського самопізнання;
- Г. Гегель розглядає основні закони діалектики:
 - закон взаємного переходу кількісних та якісних змін;
 - закон єдності та боротьби протилежностей;
 - закон заперечення заперечення;
- у “Феноменології духу” викладено вчення про свідомість. Розвиток свідомості має три ступені:
 - 1) свідомість узагалі. Об'єктом пізнання є предмет, що перебуває поза свідомістю;
 - 2) самопізнання. Об'єктом пізнання стає суб'єкт. Суб'єкт осягає свою спорідненість із предметом, адже і предмет, і суб'єкт є проявами абсолютної ідеї. Тому суб'єкт і об'єкт тотожні;
 - 3) розум (діалектичний метод Г. Гегеля спрямований на нескінченність розвитку. Але цей метод суперечить системі” абсолютного ідеалізму” Г. Гегеля. Своєю філософську систему Г. Гегель уважав завершенням всесвітньої історії, а це суперечило принципіві розвитку. У цьому полягає суперечність між методом і системою гегелівської філософії).

5.4. Філософія Л. Фейєрбаха

Людвіг Фейєрбах (1804 – 1872 рр.) народився в сім'ї криміналіста у м. Ландсхауті. Після закінчення місцевої гімназії вступив на теологічний факультет Гейдельберзького університету, згодом перейшов до Берлінського університету, де слухав лекції Г. Гегеля. Під їх впливом і формувалися погляди філософа. Л. Фейєрбах захистив дисертацію “Про єдиний, загальний і безкінечний розум”, читав курс гегелівської філософії та історії філософії Нового часу.

- Критика філософії Г. Гегеля. Заперечення ідеї тотожності буття і мислення, абсолютної ідеї;
- заперечення гегелівської діалектики;
- навколишній світ – різні прояви матерії;
- створення нової форми матеріалізму – антропологічного матеріалізму, або філософського антропологізму (людина – унікальна біологічна істота, наділена волею, розумом, почуттями);
- проголошення атеїзму, повного заперечення Бога;
- Бог – творіння людини, це те, чим хотіла б бачити себе людина;
- сутність людини полягає в єдності з іншими людьми. Це виявляється у зв'язку між “Я” і “Ти”;
- замість християнської та інших релігій має існувати релігія любові людей один до одного – загальнолюдська любов.

5.5. Некласична німецька філософія

У 30-х роках XIX ст. філософія Г. Гегеля стала поширеною в Європі. У Німеччині її було проголошено офіційною філософією, оскільки вона набула системно завершеного характеру. Здавалось, що віднині завдання філософії зводилось лише до деяких незначних доповнень. Але згодом з'ясувалось, що початки нової, неklasичної філософії з'явилися в Європі ще за життя Г. Гегеля. У 1819 р. вийшов друком перший том праці А. Шопенгауера “Світ як воля й уявлення”, який вважають першою працею нової філософії. Почався процес формування нової, неklasичної філософії.

Чим же неklasична філософія відрізнялась від філософії так званого класичного гатунку?

Класична філософія

- Буття цілісне, внутрішньо концентроване;
- розум є вищою і найціннішою частиною людської психіки;
- розум здатний висвітлити глибини психіки та зробити їх розумними;
- людина спроможна належним чином організувати своє життя за допомогою розуму.

Некласична філософія

- Визначати буття безвідносно до людського сприйняття безглуздо. Ми можемо судити лише про те, що ввійшло в наші знання; поза цим проблема буття залишається відкритою;
- у людській психіці на першому місці перебувають чинники, які за своєю природою нерозумні або позарозумні. Вони за своєю силою значно перевищують розум;
- розум не здатний опанувати нерозумні чинники психіки;
- розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, а іноді заважає цьому.

Як бачимо, за вихідними спрямуваннями думки некласична філософія принципово відрізнялася від класичної. Це дає підстави стверджувати, що під час виникнення некласичної філософії відбулась зміна парадигми (норми, системи принципів) філософського мислення.

Основні напрями некласичної філософії

Ірраціоналізм
Артур Шопенгауер

“Філософія життя”
Фрідріх Ніцше,
Вільгельм Дільтей

Філософські погляди А. Шопенгауера

Артур Шопенгауер (1788 – 1860 рр.) – німецький філософ, один із перших представників ірраціоналізму. Він народився у м. Данцизі. У 1793 р. родина переїхала до Гамбурга, де юнак займався комерційною діяльністю, а після смерті батька відмовився від своєї роботи та присвятив себе філософії.

Основні ідеї А. Шопенгауера

- У творі “Світ як воля і уявлення” обґрунтовував волюнтаризм, згідно з яким рушійною силою, що визначає все у світі, є світова воля;
- “світова воля” – абсолютний початок, вищий космічний принцип, що лежить в основі світобудови;
- все, що існує, тримається на пориві до буття, до самоздійснення;
- світова воля не піддається розумному поясненню, вона є сліпим пориванням;
- оскільки все просякнуте волею, світ є нещадною боротьбою за існування;
- воля притаманна і неживій природі;
- істинна філософія виходить не з об’єкта і не із суб’єкта, а лише з уявлення;
- світовий життєвий універсум нерозумний, алогічний, ірраціональний, упорядковує його “світова воля”.

“Філософія життя” Ф. Ніцше

Основні твори

*“Так говорив Заратустра”, “По той бік добра і зла”,
“Антихристиянин”*

Фрідріх Ніцше (1844 – 1900 рр.) – основоположник ірраціоналізму, предтеча філософії життя. У віці 20 років став завідувачем кафедри і професором класичної філології. Незабаром у Ф. Ніцше почали виявлятися ознаки тяжкої недуги: його мучили сильні головні болі, погіршився зір. З 1889 р. він перебував у стані розумового розладу, ототожнював себе із Христом. Ф. Ніцше вважав, що гарні думки приходять лише в той момент, коли тіло людини зазнає граничних фізичних навантажень, писав мимохідь, його стиль – афористична філософія.

Ф. Ніцше одним із перших відчув, що суспільство хворе: знецінюються суспільні ідеали, спостерігається загрозливе піднесення мас.

Яка ж основна проблематика ірраціоналізму Ф. Ніцше?

Основні ідеї Ф. Ніцше

1. Усе, що існує у світі, є світовою волею. Саме світова воля, а не розум управляє світом. Поставити волю під контроль людського розуму неможливо. Усе, що існує у світі, створено волею. Найважливіше завдання – розбудити волю людини.

2. Воля до життя. Ф. Ніцше протиставляв волю до життя прагненню до влади. Саме життя є прагненням до влади. Життя – це боротьба. “Падаючого підштовхни!” – закликав Ф. Ніцше.

3. Прагнення до влади – основа права сильного. Воно є наслідком суперництва між тими, хто бореться за перевагу й оволодіння волею.

4. Переоцінка цінностей. Свою філософію Ф. Ніцше адресував обраним, небагатьом, демонструючи ненависть до народних мас, черні, яка нібито є загрозою для культури.

5. В особі Заратустри він бачив першого пророка, який прийшов повідомити світу, що таке істина. Заратустра – пророк і реформатор давньоіранської релігії, що мала назву зороастризму (VI ст. до н. е.).

6. Нігілізм – заперечення загальнозначущих цінностей. Цінності, що дотепер уважалися вищими, втрачають своє значення. “Немає мети, немає віри, ніякої істини”.

7. Надлюдина. Тема надлюдини є однією із найбільш суперечливих. **Людина майбутнього – надлюдина**, іскра, блискавка, представник якісно нового біологічного виду. Треба зробити так, щоб у життєвій боротьбі перемагали найсильніші і найшляхетніші, як у спорті. Суспільство повинно схилитися перед надлюдиною, а не перед стражденними та немічними. Надлюдина створює свою істину, своє добро.

8. Для Ф. Ніцше мораль і моральність – це протиприродні вчення. Він **протиставляв моралі рабів мораль панів, уважаючи себе імморалістом – людиною, що відкидає будь-яку мораль**. Кожен має таку мораль, яка найбільшою мірою відповідає вимогам його життя. Будь-яка моральність є згубою для людини. “Хворий – паразит суспільства”. **Людина повинна перебувати по інший бік добра і зла**.

9. Соціально-політичні проблеми ніцшеанства. Ф. Ніцше заперечував прогрес, який уважав вигадкою людства. Історія залишилася позаду, все найбільш істотне вже відбулося. Зразками повноти життя були рабовласницька Греція і Рим. Майбутнє є поверненням до минулого. Християнську релігію в уявленні Ф. Ніцше витіснив міф про надлюдину. **“Бог помер, хай живе надлюдина”**, – проголосив Ф. Ніцше. Релігія розслабляє і спотворює людину, на релігії спекулюють злиденні, вбогі, каліки. Тільки війна забезпечує чистоту раси. “Війна – матір будь-якої моралі”.

Такою суперечливою і неоднозначною є філософія Ф. Ніцше.

Резюме

1. Класична німецька філософія постала вищим етапом у розвитку європейської філософської культури. Вона зробила величезний внесок у розвиток онтології, методології, гносеології та діалектики.

2. Основоположником класичної німецької філософії вважається І. Кант, який здійснив своєрідний переворот у філософській думці, створивши струнку і деталізовану систему людського пізнання. Він зробив

гуманістичний висновок про те, що людина є метою, а не засобом, сформулював категоричний імператив.

3. Й. Фіхте розвинув суб'єктивно-ідеалістичне вчення про абсолютне й індивідуальне “Я” та “не-Я”. Ф. Шеллінг розробив концепцію “філософії тотожності суб'єкта та об'єкта, “Я” і “не-Я”.

4. За Г. Гегелем, єдиною основною всього суцього є Абсолютна ідея, яка уможливорює синергетичний саморух, активність буття. Джерелом усякого руху виявилися внутрішні суперечності предметів та явищ.

5. За вихідними спрямуваннями думки некласична німецька філософія принципово відрізнялася від класичної. Якщо класична філософія розглядала буття як цілісне, систематизоване, то некласичне філософське мислення виходило з того, що вести мову про буття безвідносно до людського сприйняття й уявлення безглуздо.

Теми рефератів

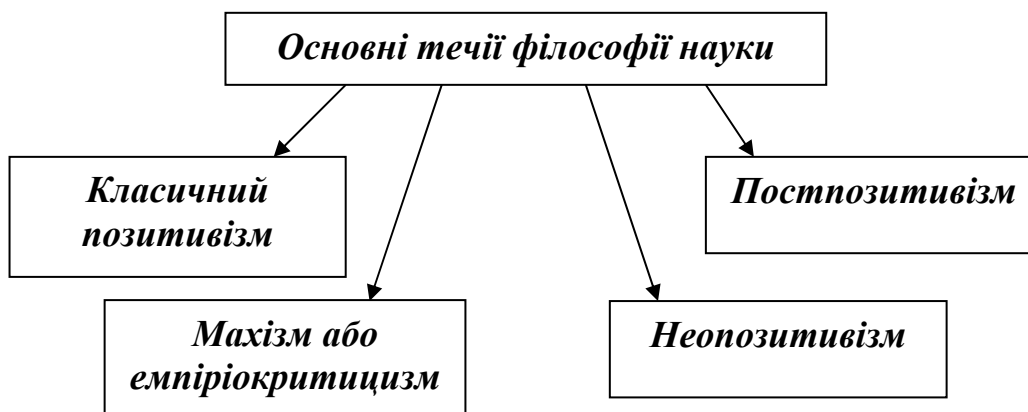
1. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
2. Вплив німецької класичної філософії на розвиток української філософської думки.
3. Учення І. Канта про рівні та форми пізнання.
4. Значення категоричного імперативу І. Канта для людських відносин.
5. Учення Г. Гегеля.
6. Філософія Л. Фейєрбаха та її вплив на європейську філософську культуру.
7. Ф. Ніцше як філософ.
8. Суттєві відмінності класичної та некласичної німецької філософії.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає основний зміст твору І. Канта “Критика чистого розуму”?
2. У чому історичне значення філософії І. Канта?
3. Які основні філософські ідеї Й. Фіхте?
4. Які, за Г. Гегелем основні етапи розвитку абсолютної ідеї?
5. Які основні закони діалектики формулює Г. Гегель?
6. Чим Л. Фейєрбах пропонує замінити релігію?
7. Як Ви розумієте поняття “воля до влади”?
8. Як Ви розумієте поняття “надлюдина”?

ТЕМА 6. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ЗАХОДУ

6.1. Філософія науки

Позитивізм – філософська течія, яка проголошує ідею про те, що справжнє, “позитивне” знання про світ дають лише спеціальні науки, та заперечує пізнавальну цінність філософського знання.

Засновники позитивізму

Огюст Конт (1798 – 1857 рр.) – французький філософ;

Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873 рр.) – англійський філософ, логік, економіст;

Герберт Спенсер (1820 – 1903 рр.) – англійський філософ і соціолог.

Основні історичні форми позитивізму

а) **Класичний позитивізм** (Конт, Мілль, Спенсер).

О. Конт – засновник класичного позитивізму – стверджував, що все наше знання потребує процедури перевірки за допомогою досвіду і що кожна наука сама по собі є філософією. О. Конт дотримувався погляду на суспільство як на систему, розвиток якої визначається формами мислення. У своєму розвитку суспільство проходить три стадії:

- теологічну;
- метафізичну;
- позитивну (наукову).

На теологічній стадії люди пояснюють усі явища, спираючись на релігію, на метафізичній, чи абстрактній, – природні явища пояснюють причинами та наслідками, сутностями та явищами. На позитивній, чи науковій, стадії всі явища одержують наукове пояснення, а пізнавальний інтерес спрямовується на реальні факти.

Позитивна наука спрямовує свої зусилля на вивчення законів природи та суспільства. Питання ж буття і його сутності (метафізичні проблеми) роз'язати неможливо.

б) Емпіріокритицизм (махізм). Засновники: австрійський філософ Ернст Мах (1838 – 1916 рр.) і швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843 – 1896 рр.).

Основні ідеї махізму

- Підгрунття філософії має становити критичний досвід;
- усі предмети та явища є комплексами відчуттів;
- пізнання світу – пізнання людських відчуттів;
- філософія повинна стати позитивною наукою про відчуття людини, перекласти абстрактні наукові поняття мовою відчуттів.

в) Неопозитивізм. Як філософська течія сформувався на основі Віденського гуртка, до якого входили Мориц Шлік, Рудольф Карнап, Отто Нейрат та інші. До неопозитивізму належали також представники Львівсько-Варшавської школи: Альфред Тарський, Казимеж Айдукевич. На формування неопозитивізму особливий вплив справили погляди англійського філософа Бертрана Рас села, австрійського логіка Людвіга Вітгенштейна.

Рудольф Карнап (1891 – 1970 рр.) – австрійський філософ і логік, один із найвідоміших представників логічного позитивізму. Він намагався замінити метафізику (філософію) логікою науки, яка повинна сприяти створенню ідеальних, тобто формальних і точних мов.

Бертран Рассел (1872 – 1970 рр.) – англійський філософ, логік, математик, соціолог, суспільний діяч.

Свій твір “Проблеми філософії” Б. Рассел розпочав із запитання: “Чи існує у світі яке-небудь знання, яке було б настільки безсумнівним, що жодна розумна людина не могла б сумніватися в ньому?”. Б. Рассел доклав значних зусиль до становлення майже всіх галузей філософії. Особливо значний внесок він зробив у розвиток логіки.

Людвіг Вітгенштейн (1880 – 1951 рр.) – австрійський філософ, логік і математик, найбільш яскравий представник філософії лінгвістичного аналізу, один із найбільш видатних філософів ХХ ст.

Основні праці: “Логіко-філософський трактат” (1918), “Філософські дослідження” (1953). Л. Вітгенштейн трактував філософію як активність, спрямовану на з'ясування смислу мовних виразів.

Основні ідеї неопозитивізму

- Філософія має займатися логічним аналізом мови науки;
- мова – головний засіб позитивного сприйняття світу;
- основні принципи пізнання – **верифікація** (порівняння висловлювань з фактами) і редуція;
- більшість філософських проблем мають бути виключені з філософії, оскільки вони не піддаються верифікації (перевірці);

- необхідність очищення філософії від складних слів, ускладненої мови.
- г) **Постпозитивізм** – сучасна течія філософії науки.

Основні спрямування постпозитивізму

а) Критичний раціоналізм

Карл Поппер (1902 – 1994 рр.) – англійський філософ, логік;

Томас Кун (1922 – 1996 рр.) – американський філософ науки;

Імре Лакатос (1922 – 1974 рр.) – англійський філософ, історик науки.

Основні ідеї критичного раціоналізму

- Інтерес до синергетики як до теорії, що розкриває найбільш загальні механізми самоорганізації складних систем, хаосології, теорії дисипативних систем, які довільно виникають у неврівноваженому середовищі, теорії катастроф тощо;
- принцип верифікації замінюється принципом фальсифікації: йдеться про відмову від попередніх наукових теорій через їх спростування;
- філософія уявляється лише як компонент структури науки, а не як автентичне (справжнє) знання (Лакатос).

б) Філософська герменевтика

Герменевтика – філософська течія, що досліджує теорію і практику тлумачення знакових систем (текстів) та інших проявів думки. Свою назву філософська герменевтика дістала від імені давньогрецького бога Гермеса, який був посередником між богами і людьми – тлумачив волю богів людям і повідомляв богам бажання людей.

Основні представники філософської герменевтики

Фрідріх Шлейєрмахер (1768 – 1834 рр.) – німецький теолог і філософ;

Вільгельм Дільтей (1833 – 1911 рр.) – німецький філософ;

Ганс-Георг Гадамер (1900 – 2001 рр.) – німецький філософ;

Поль Рікер (1913 р.) – французький філософ;

Юрген Габермас (1929 р.) – німецький філософ.

Основні ідеї представників філософської герменевтики

- Основне питання: як зрозуміти автора певного тексту, що первинне – текст чи його смисл?;
- розуміння досягається за допомогою дивінації, “втілення” в душу автора певного твору;
- відносини між автором тексту, текстом і читачем є “герменевтичним трикутником”;
- процес розуміння має циклічний характер (“герменевтичне коло”). “Щоб зрозуміти ціле, необхідно зрозуміти його частини. Але для розуміння окремих частин необхідно мати уявлення про ціле”. Щоб зрозуміти Священне Писання, треба вірити в нього. Але щоб вірити у Священне Писання, треба його зрозуміти.

в) Прагматизм

Прагматизм – філософський напрям кінця XIX – XX ст., найбільш характерний для американської філософії, який має на меті знаходження конкретних засобів, що допомагають людям розв’язувати конкретні життєві проблеми на практиці.

Основоположники прагматизму – американські філософи Чарльз Пірс (1839 – 1914 рр.) та Вільям Джеймс (1842 – 1910 рр.).

Особливий внесок у подальшу розробку прагматизму зробив ***Джон Дьюї*** (1859 – 1952 рр.).

Основні ідеї послідовників прагматизму

- Мета філософії – вдосконалення людського досвіду;
- шляхами вдосконалення досвіду є:
 - 1) удосконалення самого суспільства. Накопичення досвіду відбувається за умови взаємодії індивіда із суспільством;
 - 2) основним засобом удосконалення досвіду є застосування наукових методів, “високих технологій”;
 - 3) удосконалення мислення;
- ознаками наукового методу є:
 - 1) здатність до самовиправлення;
 - 2) здатність до дії;
 - 3) істинність (істинними є тільки ті методи, які привели до мети);
- з подоланням меж між розумовою і фізичною працею зникають суперечності між матеріалізмом та ідеалізмом;
- мета і благо не можуть бути абстрактними, вони конкретні;

- основними благами є здоров'я, добробут, честь, дружба, освіченість, помірність, справедливість.

г) Структуралізм і постструктуралізм

Структуралізм – філософський напрям, що спирається на тезу про структурно–організовані системи буття.

Засновником структуралізму вважається **Клод Леві-Стросс** (1908 р.) – французький філософ, антрополог.

Основні представники структуралізму

Жак Лакан (1901 – 1981) – французький філософ.

Мішель Фуко (1926 – 1984) – французький філософ.

Основні ідеї структуралізму

- За допомогою аналізу “несвідомих” структур розуму можна розкрити закони структурування суспільного життя;
- подолання суспільних суперечностей відбувається за допомогою міфу;
- обґрунтування об’ємності, структурності та багатоступеневості людської психіки;
- розгляд людської сексуальності не як природного явища, а як політичної конструкції;
- ретельна розробка механізму комунікації.

Постструктуралізм (постмодерн) – течія філософії науки, лінгвістики, літератури, мистецтва.

Основні представники постструктуралізму

Жак Дерріда (1930 р.) – французький філософ;

Жіль Дельоз (1925 – 1995 рр.) – французький філософ, один із авторів концепції шизоаналізу;

Жан-Франсуа Ліотар (1924 – 1998 рр.) – французький філософ;

Жан Бодріяр (1929 р.) – французький філософ та інші.

Основні ідеї представників постструктуралізму

- Будь-яка реальність ототожнюється зі своєрідним письмовим текстом. Як текст розглядаються суспільство, культура, історія, література і сама людина;

- тексти багатозначні. Серед безлічі значень тексту немає “єдино істинного”;
- заперечення точної науковості, чітко вивіреного понятійного апарату, логіки, формул, схем, таблиць;
- відмова від спроб систематизувати світ, оскільки події завжди випереджають теорію;
- критика попередньої філософії за її “логоцентризм” (спроба у всьому знайти смисл і порядок, виявити першопричину), “раціоцентризм”, “геоцентризм” і навіть “фаллоцентризм” (ігнорування жіночого начала);
- істини не існує. Вона належить висловлюванню; “там, де нема речень, нема й істини” (Р. Рорті);
- уважне ставлення до всього нестабільного, випадкового, суперечливого, фрагментарного;
- пошуки шляхів розв’язання суперечностей сучасного світу;
- пошук за всіма філософськими цінностями мови влади і влади мови;
- на зміну лінійному мисленню має прийти поліфонія думок про світ, соціум і людину.

д) *Неомарксизм*

***Неомарксизм** – соціально-філософські погляди представників Франкфуртської школи, які об’єдналися на ліворадикальних позиціях навколо франкфуртського інституту соціальних досліджень.*

Основні представники неомарксизму

Макс Хоркхаймер (1895 – 1973 рр.) – німецький філософ і соціолог;

Теодор Адорно (1903 – 1969 рр.) – німецький філософ і соціолог;

Герберт Маркузе (1898 – 1979 рр.) – німецько-американський філософ і соціолог;

Юрген Габермас (1929 р.) – німецький філософ і соціолог та інші.

Основні ідеї неомарксистів

- Створюється “негативна діалектика”, основним принципом якої є заперечення тотожності речей і понять;
- предмет пізнання не є чимось зовнішнім, а є продуктом діяльності людини;
- розробка критичних теорій, які мають допомогти людині вистояти під натиском авторитарних режимів;
- намагання поєднати марксизм з екзистенціалізмом і фрейдизмом (Маркузе);

- викриття соціальних маніпуляцій на ґрунті ідеології, результатом чого є формування “одновимірної” людини;
- у культурі та мистецтві панує тенденція комерціалізації, стандартизації, псевдоіндивідуалізації (Адорно).

6.2. Філософія людини

а) Антропологічний напрям у західній філософії

Філософська антропологія – течія в західноєвропейській, переважно німецькій, філософії ХХ ст.

Макс Шеллер (1874 – 1928 рр.) – один з основоположників філософської антропології, основоположник аксіології.

Основні праці: “Місце людини в космосі” (1928 р.), “Людина й історія”, “Про вічне в людині” (1923 р.).

За М. Шеллером філософська антропологія – це фундаментальна наука, яка покликана розв’язувати такі проблеми:

- взаємопов’язаність людини із природою як основою всього суцього та її походження;
- фізичні, психічні й суто духовні прояви людського у світі;
- основні тенденції та закони біологічного, психічного, духовного і соціального розвитку;
- людське існування не є простим запереченням тваринного способу життя;
- на відміну від тварини, людина – це “вічний протестант”. Вона завжди прагне вийти за межі свого “тут – і тепер – буття”.

Гельмут Плеснер (1892 – 1985 рр.) – відомий представник філософської антропології в Німеччині.

Основні твори: “Ступені органічного й людина. (1923) “Вступ до “Єдність почуттів”, філософської антропології (1928), “Сміх і плач” (1941).

Автор цих творів обґрунтував філософську антропологію як науково-філософську систему знань, яка трактує людину як ексцентричну істоту. Ця істота постійно прагне до виходу за межі безпосереднього буття, до нескінченної самозміни. Це прирікає її на вічні пошуки, прагнення до самовдосконалення.

Арнольд Гелен (1904 – 1976 рр.) – один з основоположників біологічно-філософської антропології.

Основна праця: “Людина. Її природа та місце у світі”.

А. Гелен характеризує людину як істоту “недостатню, недорозвинену”. Особливе становище людини зумовлене відсутністю інстинкту самозбереження. Через біологічну недосконалість у людини сформувався особливий практичний інтелект.

б) Екзистенціалізм

Екзистенція (від лат. *existo* – "існую") – специфічно людське, неповторно-унікальне існування у світі.

Основні представники екзистенціалізму:

Жан-Поль Сартр – французький філософ, письменник, основоположник атеїстичного екзистенціалізму;

Габріель Марсель – французький філософ, драматург;

Альбер Камю – французький філософ, письменник, драматург;

Мігель де Унамуно – іспанський філософ, письменник, представник атеїстичного екзистенціалізму;

Нікколо Аббаньяно – італійський філософ та інші.

Ж.-П. Сартр (1905 – 1980 рр.) – послідовник Гайдеггера і Г. Гегеля. Основними філософськими працями Ж. Сартра є: “Буття і ніщо” (1943 р.), “Екзистенціалізм – це гуманізм” (1943 р.), “Матеріалізм і революція” (1946р.) та ін.

Головною філософською працею вважається “Буття і ніщо”.

За Ж.-П. Сартром, людина є таким буттям, завдяки якій у світ приходять ніщо. Поза людиною, в природі, одне буття завжди переходить в інше, а для людини існує як буття, так і небуття. Власну сутність людина створює через свободу та вибір.

Що б не відбувалося, людина сама обирає, що прийняти, що відкинути, який шлях у житті обрати.

Люди не реалізують своєї свободи з двох причин: перша – страх смерті змушує людину ховатися від неї, живучи “як усі”, друга – свобода вимагає відповідальності.

Г. Марсель (1889 – 1973 рр.) – основоположник католицького екзистенціалізму. Основний твір: “Бути і мати” (1935 р.).

Г. Марсель розглядав людське життя переважно як суперечність між тим, чим ми володіємо (речі, думки, почуття), що ми “маємо”, і тим, чим ми “є”, що становить нашу сутність. Те, чим ми володіємо, поневолює нас, робить своїми служниками. У “володінні” виявляється хижацька установка щодо світу, ближніх і себе самого. Але за такої установки людина не виправдує свого справжнього призначення. Вона споконвіку живе не відособлено, а разом із близькими і в Божественному бутті.

Філософія Г. Марселя **теоцентрична**. Любов до людей виростає з любові до Бога.

А. Камю (1913 – 1960 рр.) народився в родині сільськогосподарських робітників. Після закінчення ліцею вступив на філософсько-історичний

факультет, де вивчав філософські тексти Ніцше, Ясперса, Достоевського, Шестова. Основні твори: “Сторонній”, “Міф про Сізіфа”, “Людина, яка бунтує”.

Для філософа особливого значення набула тема **абсурду**. А. Камю вбачав два виходи із ситуації абсурду: 1) самогубство – примирення з абсурдом; 2) утеча від абсурду.

У центрі уваги досліджень А. Камю перебувала етика: скінченність людського життя, неминучість смерті роблять життя безглуздим й абсурдним.

Протест людини проти умов свого існування і став темою твору “Людина, яка бунтує”. Саме в бунті А. Камю шукав свободу і права людини.

в) Психологія і психоаналіз

Психоаналіз – учення про позасвідоме, його роль у житті людини, про конфлікти та гармонію позасвідомого і свідомості.

Основоположник психоаналізу – **Зигмунд Фрейд** – австрійський психіатр, психолог і філософ.

Основні твори З. Фрейда

“Тлумачення сновидінь”, “Нарис історії психоаналізу”; “Масова психологія й аналіз людського “Я” та інші.

З. Фрейд (1856 – 1939 рр.) народився в Чехії. У 1873 р. він вступив до Віденського університету з метою вивчення медицини, після навчання став фахівцем із нервових хвороб.

Вивчаючи різні неврози, З. Фрейд дійшов висновку про те, що вони зумовлені дією досить потужного шару людської психіки. Цей шар він назвав **несвідомим**. Людська психіка за своєю будовою нагадує айсберг: найбільша, прихована, але і найпотужніша частина – це несвідоме, прояви у людській психіці головних інстинктів життя. Ці інстинкти сягають корінням ще передпсихічних процесів, тому вони несвідомі. Щодо видимої частини “айсберга”, то вона складається з двох частин: одна з них – це **свідоме**, усвідомлене, друга – **надсвідоме**, привнесене в людську свідомість нормами соціального життя.

Несвідоме невидиме, але воно присутнє у психіці й відіграє величезну роль у життєдіяльності кожної людини. За Фрейдом до змісту несвідомого входять два найпотужніші інстинкти: “лібідо” (“ерос”) – сексуальний інстинкт, та “танатос” – інстинкт смерті й руйнування.

Проте ці інстинкти суперечать культурі, яка є системою певних заборон (табу). Інстинкти спонукають мати те, що заборонено культурою і нормами соціального життя. Людина опиняється у ситуації, коли, з одного боку, на неї тиснуть недозволені інстинкти, а з другого – існують правові, моральні, естетичні та інші норми.

Така напруга може зруйнувати людську особистість. За цих умов соціум шукає способи “розвантаження психіки”. З одного боку, суспільство завжди припускало існування певних “дозволених форм недозволеного”. Це оргії, пов’язані з культом давньогрецьких, давньоримських богів (вакханалії), танці, балет, показ мод та ін. З другого боку, існують форми сублимації – непрямого вивільнення енергії несвідомого. Це, наприклад, малювання оголених тіл, еротика у художніх фільмах тощо.

Неофрейдизм – напрям у філософії та психології, який визнає значення психоаналізу З. Фрейда й обґрунтовує його обмеженість.

Основні представники неофрейдизму

Карл Юнг (1875 – 1961) – швейцарський психолог, психоаналітик, основоположник аналітичної психології;

Основні твори: “Психологічні типи”, “Архетипи і колективне позасвідоме” тощо.

Основні ідеї К. Юнга

- Людську психіку, крім індивідуального несвідомого, визначає колективне несвідоме;
- зміст колективного несвідомого становлять архетипи (наскрізні символічні структури історії культури);
- архетипи становлять основу загальнолюдської символіки, є умовами інтуїції, колективним осадом історичного минулого, що зберігається в пам’яті людства;
- архетипи виявляються у формах різних бачень, релігійних уявлень, втілюються у міфах, казках, снах, у випадках розумового розладу тощо.

Еріх Фромм (1900 – 1980) – німецько-американський психолог і філософ.

Основні твори: “Втеча від свободи”, “Мати чи бути?”, “Людина для себе” та ін.

Основні ідеї Е. Фромма

- Критика фрейдівського панпсихізму;
- сучасне суспільство хворе. Хвороба виявляється у деструктивізмі – прагненні руйнувати все і вся, у погоні за владою, престижем, в алкоголізмі, наркоманії тощо;
- багатство не робить людину щасливою;

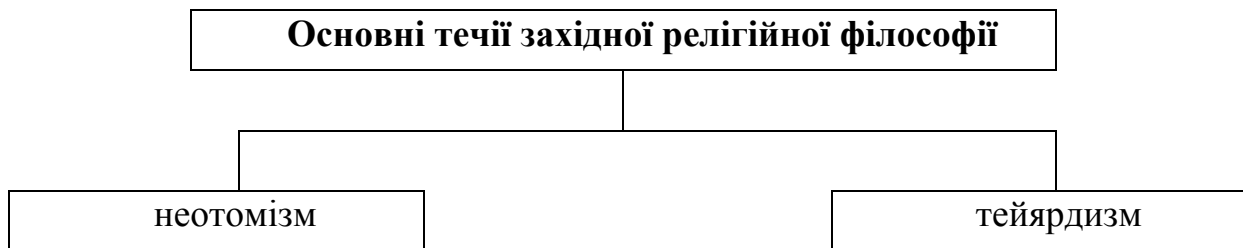
- вводить поняття “соціальний характер”, яке пов’язує психіку людини та соціальну структуру суспільства;
- розробляє “гуманістично орієнтований психоаналіз”, мета якого – саморозвиток людини, її моральне відродження, відновлення гармонії між індивідом і природою;
- дійсною цінністю людини є здатність до любові.

6.3. Сучасна західна релігійна філософія

Процес розширення впливу релігії на суспільство називається **сакралізацією**.

Головне питання релігійної філософії стосується ставлення Бога до створеного ним світу та людини і ставлення людини до Бога.

Релігія – духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ. Релігія слугує засобом самовизначення людини у світі на основі відчуття наявності в собі надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності.

Неотомізм – релігійно-філософський напрям, що виник і розвивається на засадах тлумачення вчення Томи Аквінського. Нині це офіційна філософська доктрина католицької церкви.

Основні представники неотомізму ХХ ст.

Анрі Жільсон (1884 – 1978) – французький релігійний філософ;

Жак Марітен (1882 – 1973) – французький філософ;

Юзеф Бохенський (1902 – 1995) – швейцарський філософ та ін.

Основні ідеї неотомістів

- Бог створив світ, який є проявом його сил і можливостей;
- людина створена “за образом і подобою Бога”, їй притаманні розум і свободна воля;
- джерелами пізнання світу є розум (наука) і божественне одкровення;

- тексти священних книг не можна тлумачити буквально. Бог не міг говорити про смисл творіння мовою формул вищої математики, теоретичної фізики, хімії. За таких умов божественна “блага звістка” не була б сприйнята первісними племенами “обраного народу” (іудеїв), тому Бог удався до алегоричної мови;
- говорячи про “дні творіння”, Бог мав на увазі мільярди років, протягом яких розвивався сучасний світ;
- буття і пізнання невіддільні від віри.

Тейярдизм – один із напрямів релігійної філософії, засновником якого був Тейяр де Шарден (1881 – 1955 рр.), французький філософ, католицький теолог.

Основні твори Тейяра де Шардена

“Феномен людини”, “Майбутнє людини”, “Плин Універсуму”.

Основні ідеї послідовників тейярдизму

- Поєднання наукової теорії еволюції з елементами християнської релігії;
- духовною силою, що спонукає Космос до еволюції, є енергія, яка зростає у процесі еволюції;
- необхідною умовою еволюції самої людини є духовний прогрес;
- метою космічної еволюції є “пункт Омега” – символічне визначення Ісуса Христа;
- космічна еволюція має свої стадії – “переджиття”, “життя”, “думки” та “наджиття”;
- ключем до подальшого вдосконалення світу є поява людини на стадії “думки”;
- джерелом й умовою переходу до стадії “наджиття”, на якій здійснюється єднання душ людей після завершення історії у космічному Христі, є самосвідомість.

Таким чином, головний інтерес у філософії ХХ – ХХІ ст. полягає у такому:

Головний філософський напря́м	Головний філософський інтерес
Феноменологія	“Робота” свідомості з феноменами

Герменевтика	Буття людини у світі, пошук суцього
Аналітична філософія	Логічний аналіз мови, уживання мови
Постмодернізм	Деконструкція прийнятих у суспільстві правил поведінки і цінностей; плюралізм

Резюме

1. Сучасна світова філософія тісно пов'язана з кризою класичної філософської традиції. Її істотними ознаками є переважна некласичність, плюралізм, що визначає розмаїтість шкіл і напрямів; ірраціоналізм – учення, згідно з яким основою світу проголошується щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання є інтуїція, почуття.
2. Незважаючи на різнобарвність сучасної світової філософської думки, в її змісті можна виділити такі основні напрями: наукові, антропологічні, релігійно-філософські та ін.
3. Різноманітними та різноплановими напрямками антропологічного спрямування є: екзистенціалізм, що намагався і намагається взяти за основу філософії проблему сенсу людського життя, морального вибору, розглядаючи людину у стані “межової ситуації”; філософська антропологія, яка вважає за потрібне всебічний розгляд людини. У фрейдизмі та неофрейдизмі психоаналітичне бачення людини ґрунтується на відокремленні свідомих і несвідомих аспектів людської діяльності.
4. Важливе місце в духовному житті ХХ – ХХІ ст. посідає релігійна філософія, яка розглядає людину в невід’ємних зв’язках із Богом, Абсолютом.

Теми рефератів

1. Емпіріокритицизм Е. Маха.
2. Позитивізм О. Конта.
3. Постпозитивізм як сучасна теорія філософії науки.
4. Концепція культури З. Фрейда.
5. Екзистенціалізм А. Камю.
6. Неофрейдизм К. Юнга.
7. Тейярдизм як філософський напрям.

Питання для самоконтролю

1. Що таке неопозитивізм як філософська течія і хто її представники?
2. Які основні ідеї постпозитивізму?
3. Які основні концепції філософської антропології?
4. Які основні положення психоаналізу?
5. Що таке верифікація і фальсифікація знання з точки зору неопозитивізму та постпозитивізму?
6. У чому суть неотомізму як релігійно-філософського напрямку?
7. Що таке тейярдизм і в чому його суть?

ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ

7.1. Становлення філософської думки в Україні

Основні теми філософування Києворуської доби (XI – XII ст.)

- світобудова;
- сутність людини, її моральність, соціальна відповідальність;
- проблеми віри, величі й всемогутності Бога;
- співвідношення історії та вічності;
- взаємовідношення душі й тіла.

Основні представники

Іларіон Київський (? – бл. 1053 рр.) – перший митрополит з русів. Заклав теологічні та філософські підвалини християнства Київського.

Основний твір – “Слово про закон і благодать”.

Нестор (бл. 1050 р. – поч. XII ст.) – літописець, чернець Київсько-Печерського монастиря, один з імовірних авторів “Повісті временних літ”, яка є важливим джерелом для вивчення історіософських поглядів давньоруських мислителів.

Володимир Мономах (1053 – 1125 рр.) – видатний державний і політичний діяч, талановитий письменник і мислитель. Його твір “Повчання” можна віднести до текстів практичної філософії, де розглядаються проблеми світобудови, державної влади, сутності та моральності людини.

Кирило Туровський (бл. 1130 – бл. 1182 рр.) – єпископ м. Турів, мислитель, філософ. З позиції християнського антропоцентризму розв’язував проблему душі та тіла.

Данило Заточеник. Основний твір – “Моління”. Звеличував розум як найвищу якість людини, проголошував самоцінність людини як особистості.

Юрій Дрогобич (бл. 1450 – 1494 рр.) – мислитель-гуманіст. Одна з найвідоміших праць – “Прогностична оцінка поточного 1483 року”.

Основні ідеї

- Віра в силу людського розуму, його можливості щодо пізнання таємниць і закономірностей світу;
- людський розум є головною рушійною силою суспільного прогресу;
- у дусі неоплатонізму розробляв ідеї космічної любові, якою сповнений Всесвіт;
- людина здатна без Божого одкровення пізнавати світ;

- історія людства не є велінням Божим. Вона є людською драмою дій у лоні природних сил.

Павло Русин (бл. 1470 – 1517 рр.) – один із засновників гуманістичної культури в Україні.

Основні ідеї

- Спроможність людини власними силами за допомогою добродетності досягти земного безсмертя;
- людина повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, віри;
- найвищими якостями людини мають бути не багатства, титули та посади, а її розум, чесноти.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566 рр.) – український і польський гуманіст, філософ, історик.

Основні ідеї

- Обстоював суспільно-договірне походження держави;
- обґрунтував ідею природного права (незалежного від держави права, яке випливає з “природи” людини). Основним принципом природного права є життя у злагоді із законами природи, які є запорукою свободи людини;
- незалежність світської влади від церкви;
- моральним обов’язком людини є праця на благо суспільства;
- головною рушійною силою історичного розвитку є розум, освіта.

Острозький культурно-освітній осередок (1576 – 1636 рр.)

Основні представники Острозького культурно-освітнього осередку

Герасим Данилович Смотрицький (? – 1594 рр.) – перший ректор Острозької колегії, письменник-полеміст;

Клірик Острозький (? – ?) – письменник-полеміст;

Дем’ян Наливайко (? – 1627 рр.) – брат народного героя Северина Наливайка, проповідник-полеміст;

Іван Вишенський (бл. 1530 – 1620 рр.) – письменник-полеміст, філософ.

Основні філософські ідеї представників Острозької колегії

- Відкриття історичного часу;
- у пошуках причин історичних подій вихід за межі провіденціалізму (релігійно-філософської концепції про історію людства як промислу Божого);

- нахил до пантеїзму (природа зливається з Богом);
- боротьба проти гноблення українського народу;
- самореалізація людини в земному житті;
- природна рівність усіх людей. Однакова здатність безпосередньо спілкуватися з Богом;
- свобода сумління.

Філософія Просвітництва у Києво-Могилянській академії

Основні просвітники Києво-Могилянської академії

Петро Могила (1596 – 1647 рр.) – фундатор академії, богослов і мислитель, митрополит;

Йосип Кононович-Горбацький (? – 1653 рр.) – один із перших професорів академії;

Інокентій Гізель (бл. 1600 – 1683 рр.) – богослов і філософ, ректор Києво-Могилянської академії;

Стефан Яворський (1658 – 1722 рр.) – письменник, церковний і політичний діяч, філософ;

Теофан Прокопович (1681 – 1736 рр.) – мислитель, богослов, церковний діяч;

Георгій Кониський (1717 – 1795 рр.) – учений, мислитель, письменник і поет.

Основні філософські ідеї професорів Києво-Могилянської академії

- Поступова переорієнтація з богопізнання на пізнання природи;
- обґрунтовується вчення про ненароджуваність і незнищенність матерії, невіддільність форми від матерії;
- фундаментом пізнавальної діяльності є відчуття;
- пріоритет розуму над волею, активна роль розуму;
- найкращою вчителькою розуму вважають логіку;
- велич, гідність, досконалість людини;
- активність людини має бути скерована на боротьбу зі злом;
- сенс життя полягає у творчій праці, спрямованій на власне і громадське добро;
- досягнення щастя – задоволення тілесних і духовних потреб пізнання істини;
- “земне” походження держави;
- суспільна злагода.

7.2. Антропологічна спрямованість філософської думки Г. С. Сковороди

Видатний український філософ **Григорій Савич Сковорода** (1722 – 1794 рр.) народився в селі Чорнухи Полтавської області в козацько-селянській родині. Після закінчення Києво-Могилянської академії він виїхав за кордон, відвідав німецькі університети, подорожував Австрією, Польщею, Італією. Він є автором численних філософських праць, не всі з яких, на жаль, дійшли до нас. Філософ не залишив майбутнім поколінням своїх міркувань у вигляді готової системи, як, наприклад, у німецьких мислителів. Свої думки він виклав безсистемно у різних творах, які з'явилися друком у збірці через 100 років після його смерті.

Г. Сковороду часто називають українським Сократом. Він не тільки за способом життя нагадував давньогрецького мислителя, а й у його вченні практична філософія переважала над суто теоретичними питаннями. Головні його твори теж написані у формі сократових діалогів.

Провідна думка Г. Сковороди про взаємозв'язок життя і філософії сприяла зосередженню його уваги на релігійній і моральній проблематиці. Він прагнув виробити такі принципи, які б допомагали людині віднайти істинний шлях до щастя.

Важливою особливістю світоглядної системи Г. Сковороди є так звана “філософія серця”. Поняття “серце” означає дух і символізує індивідуальність кожної людини як духовної істоти. У “філософії серця” перевага віддається ірраціональному шляху пізнання істини. “Саме із сердечної глибини виходять думки, що рухають давнішню плоть, – наголошував Г. Сковорода, – голова усього в людині є серце людське”.

Ставлення Г. Сковороди до Бога і релігії можна назвати пантеїстичним. Бога як всемогутньої сили, що перебуває над природою і людьми, не існує. Він тотожний природі та має різні імена – “природа”, “натура” тощо.

Творча спадщина Г. Сковороди є важливим етапом у розвитку філософської думки в Україні. Саме в його філософії найбільш виразно виявилися такі специфічні риси українського світогляду, як кордоцентризм, антеїзм, екзистенційна неповторність людського існування, шанування краси у всіх її проявах.

Основні ідеї Г. Сковороди

- Світ – це вічна матерія, безмежна і нескінченна у просторі й часі;
- світ складається з двох натур – видимої та невидимої, зовнішньої та внутрішньої. Видима натура – це світ речей, землі тощо. Невидимий світ – це дух, істина, Бог;
- усе існуюче поділяється на три види буття, або світи – великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний – Біблію;
- шлях пізнання невидимої натури – Бога – полягає в самопізнанні людини;

- людське самопізнання є основою пізнання законів природи;
- домінують не теоретико-пізнавальні здібності людини, а її “серце”. Звідси вимога “пізнай себе”;
- головне джерело всіх бід людських – “несродність” зі світом. Тому життя людей має ґрунтуватися на ідеї “сродної праці”;
- ідеальним може бути лише таке суспільство, яке забезпечує реалізацію творчих здібностей людини шляхом освіти.

7.3. Розвиток філософської думки в Україні XIX – XX ст.

Філософські погляди представників українського романтизму XIX ст.

Романтизм – ідейний і художній напрям, який виник у літературі та мистецтві наприкінці XVII – на початку XIX ст. і якому притаманні піднесеність й емоційна спрямованість.

Основні представники українського романтизму XIX ст.

Михайло Олександрович Максимович (1804 – 1873 рр.) – учений-енциклопедист, натурфілософ;

Микола Васильович Гоголь (1809 – 1852 рр.) – український і російський письменник і мислитель;

Микола Іванович Костомаров (1817 – 1885 рр.) – історик, письменник;

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897 рр.) – історик, літератор, етнограф;

Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861 рр.) – поет, художник і мислитель;

Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891 рр.) – вчений, філолог, етнограф.

Основні ідеї романтизму

- Пошуки трансцендентних пояснень усіх проблем буття;
- тільки зігріті любов’ю Христа, усі слов’янські народи можуть прийти до правди та рівності;
- піднесення суб’єктивності, індивідуальності особи;
- ідея власної самоцінності українського народу;

- оспівування “серця”. П. Куліш порівнює серце з “глибоким колодязем”. У “серці” – надія, передчуття, провідна сила;
- знаряддям національної свідомості є мова. Мова породжує народний дух;
- відтворення трагедійності буття як наслідку гріхопадіння;
- не тільки людина наближається до Бога, а й Бог до людини. Ісус Христос, Божа Мати є ідеальними людьми (антропоцентризм);
- аналіз свобод людини як найважливішої проблеми буття;
- право народів на самостійне існування і розвиток;
- скасування кріпацтва;
- заперечення мовної та релігійної дискримінації.

“Академічна” філософська думка в Україні XIX – початку XX ст.

Памфіл Данилович Юркевич (1827 – 1874 рр.) – мислитель-філософ, один із теоретиків “філософії серця” (кордоцентризму).

Основні ідеї

- Існують три сфери буття: царство ідей, або вічної правди, царство розумних істот – реальний світ, царство примарного існування тілесності;
- матеріалізм та ідеалізм як однібічні, крайні філософські позиції зазнають критики: ідеалізм – за нехтування реальністю, матеріалізм – за приниження духовного;
- серце є “центром” душевного і духовного життя людини, вихідною точкою усього доброго і злого у словах, думках, вчинках;
- людина завжди визнаватиме право живих істот на життя, виявляючи інтерес до їх долі.

Олексій Микитович Гіляров (1855 – 1938 рр.) – філософ.

Основні ідеї

- У Всесвіті існує загальний зв’язок усіх елементів дійсності з їх духовною єдністю;
- Всесвіт – це живий “одухотворений організм”, де свідомість існує вічно;
- матерія без мислення неможлива – це дві сторони однієї й тієї самої сутності;
- буття і свідомість тотожні. У світі існує тільки те, що усвідомлюється.

Петро Іванович Ліницький (1839 – 1906 рр.) – філософ, представник духовно-академічної філософії.

Основні ідеї

- Дотримувався ідеалістичних поглядів на світобудову;
- необхідність релігійної віри впливає із сутності людського розуму;
- філософські істини утворюють позитивний зміст богослов'я;
- не заперечуючи значення серця в духовному житті, обґрунтовував велику роль людського розуму.

Основні філософські та суспільно-політичні погляди українських письменників і публіцистів II половини XIX – початку XX ст.

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – філософ, історик, літератор.

Основні ідеї

- У поглядах на природу дотримувався матеріалістичних позицій;
- розробив ідею перебудови суспільства на федеративних засадах. Вільні громади утворюють федерацію громад спочатку в межах України, а потім утворюють всеслов'янську федерацію; у розвитку національної самосвідомості вирішальну роль відіграють культура та освіта;
- мета соціального прогресу – лібералізм і соціалізм;
- обстоював відокремлення церкви від держави;
- джерело соціального прогресу – об'єктивний перебіг історії.

Іван Якович Франко (1856 – 1916 рр.) – письменник, філософ, громадський діяч.

Основні ідеї

- Діалектичний метод дає можливість правильно зорієнтуватися у закономірних змінах, які відбуваються у природі та суспільстві;
- розробив концепцію двох взаємопов'язаних рівнів психічної діяльності людини – свідомого і позасвідомого (“верхня” і “нижня” свідомість);
- відкидав утопічну віру в можливість однозначного передбачення перебігу історії;
- рушійною силою історії є культура;
- загальнолюдською цінністю є вільний розвиток людської особистості;
- кожна людина має виробляти в собі поняття істинності, приязні та добра;

- визначальними рисами морального прогресу людства є всебічно вихована особистість, її свобода і гуманізм;
- соціалістичний лад – це вільна федерація общин, організована за принципом широкого самоуправління.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка (1871 – 1913 рр.)) – поетеса, драматург, прозаїк, публіцист, основоположник української естетики.

Основні ідеї

- Матерія активна; вона носій усіх змін і перетворень;
- ідеальне є породженням матеріального, проте й ідеї відіграють важливу роль у житті;
- атеїзм – невід’ємна складова її світогляду;
- заклала підвалини феміністичної філософії культури, переглянула традиційні гендерні ролі активного (“сильного”) чоловіка і пасивної (“слабкої”) жінки (“Камінний господар”);
- утверджувала пріоритет інтуїтивного “жіночого” пізнання;
- історію європейської цивілізації розглядала як трагічну поразку грецької античності перед християнством;
- імперіалізм у самій своїй суті означає смерть культури. Останнім притулком культури залишається міф (“Лісова пісня”).

Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934 рр.) – історик, громадсько-політичний і державний діяч.

Основні ідеї

- Суб’єктом історичного поступу є народ;
- в історичному дослідженні основну увагу необхідно приділяти не видатним особам, а народові;
- обґрунтував ідею самостійності українського народу;
- підкреслював значення християнства, що сприяло долученню українського народу до світового культурного процесу.

Володимир Іванович Вернадський (1863 – 1945 рр.) – мислитель-енциклопедист, творець учення про ноосферу, філософ у науці та вчений у філософії.

Основні ідеї

- Розробив учення про біосферу як особливу геологічну оболонку Землі. Увів поняття “жива речовина” як сукупність живих організмів;
- зробив висновок про докорінну відмінність живого від неживого, про неможливість виникнення одного з іншого;
- розробив учення про перетворення біосфери на ноосферу, “царства живої речовини” – в “царство розуму”;

- виступав проти будь-якого насильства;
- майбутнє пов'язував із ноосферною спільнотою зрідненого людства;
- вірив у повну гармонію суспільства і природи.

7.4. Філософська думка в українській діаспорі

Національна філософія сповна розвивається за межами України. За кордоном створюються культурно-громадські, освітні, науково-дослідницькі центри, у тому числі у галузі філософії та її історії. У 1921 р. у Празі був створений Український вільний університет, у 1945 році у м. Аугзбург – Українська вільна академія наук; у Мюнхені було відкрито Український Вільний університет і наукове товариство імені Т. Шевченка; у 70-ті роки починають діяти Гарвардський український дослідний інститут, Інститут українських студій у Канаді. Ці заклади створюють підґрунтя для досліджень у галузі філософії української національної ідеї як думки про суверенне життя українського народу. Певний внесок у її розвиток зробили В. Винниченко, В. Липинський, Д. Донцов, О. Кульчицький, Д. Чижевський.

Володимир Кирилович Винниченко (1880 – 1951) – письменник, публіцист, автор етико-філософської теорії конкордизму.

Основні ідеї

- Людина повинна любити все, що дає їй життя, що зберігає його, що відновлює життєві сили. Тому людина любить добу свого дитинства, юнацтва;
- створив теорію конкордизму. Конкордизм (злагода) – це принцип, згідно з яким відбувається “усупільнення” людиною самої себе, “узгодження” її із собою, іншими людьми, природою;
- методологія конкордизму – примирення протилежностей;
- соціальний характер конкордизму – власність трудових колективів на засоби виробництва;
- цивілізаційна спрямованість конкордизму – ідея “Світової федерації збратаного людства”;
- конкордизм підпорядковує політику етиці.

В'ячеслав Казимирович Липинський (1882 – 1931 рр.) – мислитель, історик, соціолог.

Основні ідеї

- У суспільстві існують три джерела влади: матеріальна сила, або “войовники”, економічна сила – “продуценти” та інтелектуальна сила – “інтелігенти”, між якими можливі певні комбінації;
- кожний народ повинен пройти період монархії. Відсутність в Україні монархії не дала змоги створити власну державність;
- історію творять великі люди;

- постійні мешканці української землі, незважаючи на їх соціальну належність, мову, віру, етнічне походження, мають бути повноправними громадянами України.

Дмитро Іванович Донцов (1883 – 1973 рр.) – філософ, ідеолог українського націоналізму.

Основні ідеї

- Світоглядна позиція близька споріднена з ніцшеанською ідеєю волі, яка тлумачилась ірраціоналістично;
- місце наукової істини посідає аксіологічна правда, яка може бути тільки “своєю”;
- підґрунтям національної ідеології є воля нації до життя, влади, поширення свого впливу;
- нація є самодостатньою цінністю. Нація творить державу, а не навпаки;
- національна ідея повинна стати, насамперед, справою еліти нації;
- суворе, неухильне підпорядкування особистого загальному;
- у житті існує одна засада: “Бути сильним”.

Олександр Юліанович Кульчицький (Олександр Шумило фон Кульчицький) (1895 – 1980 рр.) – філософ, автор численних праць зі світоглядної, гносеологічної та психологічної проблематики.

Основні ідеї

- Філософія – світоглядне, універсальне знання, спрямоване на дослідження сутності буття;
- філософське мислення спрямовується на охоплення позаявищної сутності буття, на виявлення прихованої внутрішньої “самості світу і душі”;
- логіка – основа становлення філософського мислення;
- методом осягнення людської сутності є персоналізм – визнання особистості первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття;
- психологія – важлива філософська наука, оскільки в ній ідеться про одну з найважливіших для людини форм буття. Пізнання своєї душі сприяє пізнанню душ інших людей.

Дмитро Іванович Чижевський (1894 – 1937 рр.) народився на Херсонщині. За активну політичну діяльність він переслідувався як царатом, так і радянською владою. У 1922 р. Д. Чижевський був змушений виїхати за кордон, де отримав глибоку філософську освіту; згодом викладав філософію у Празі, Марбурзі, Мюнхені, Гарварді, переважно у вищих навчальних закладах, створених українською діаспорою.

Д. Чижевський створив багато оригінальних філософських праць: “Грецька філософія Платона”, “Тегель серед слов’ян”, “Філософія

Сковороди”, “Нариси з історії філософії на Україні” та ін. У “Нарисах з історії філософії на Україні” Д. Чижевський ретельно проаналізував лінію кордоцентризму в українській філософії. Представниками цієї лінії він уважав Г. Сковороду, П. Юркевича, М. Гоголя, П. Куліша.

Досліджуючи витоки оригінальності української філософської думки, Д. Чижевський виділяв шляхи, на яких можна виявити її специфічні ознаки:

- дослідження народної творчості;
- аналіз творчості видатних представників нації;
- вивчення яскравих історичних періодів у житті народу.

Філософ активно пропагував у країнах Заходу українську філософську думку, підкреслюючи її оригінальний творчий характер.

Таким чином, характерними ознаками українського світогляду є:

- відкритість, здатність до творчого синтезу різноманітних ідей світової філософської думки;
- плюралізм філософської думки;
- антеїзм (давньогрецький міфічний герой Антей черпав силу в матері-Землі). “Українська душа” формувалася на шанобливому ставленні до рідної землі та природи;
- кордоцентризм. Істинна сутність людини зосереджена в серці. Серцю належать почуття, розум, інтуїція, воля, пам’ять тощо;
- етизація філософської думки і тяжіння до проблем конкретної людини. Філософія розуміється не лише як теоретизування, а і як практична мораль;
- інтегрованість у літературу, громадсько-політичну думку;
- естетизм – пошанування краси у всіх її проявах.

Резюме

На підставі аналізу особливостей вітчизняної філософської думки виділяють такі етапи її розвитку.

1. Докласичний період: філософська думка Київської Русі, формування гуманістично-реформаційних ідей, які визначили ідеологію передбуржуазних рухів (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін.) і сприяли формуванню нового, раціоналістично-світського світогляду. Ідеї гуманізму, самоусвідомлення, протесту проти католицької експансії успішно розвивались братствами, представниками Острозького культурно-освітнього осередку та ін.

2. Класичний період: філософія Києво-Могилянської академії, філософські курси якої були досить ґрунтовними, широкими за світоглядною проблематикою. Відбулось чітке розмежування філософії і теології, увага зосереджувалася на ролі відчуттів, розуму і мови у гносеології, на значенні практичного використання знання у вченні про сутнісні сили людини. Найбільш ушлявленим вихованцем Києво-Могилянської академії був Г. С. Сковорода, який, маючи глибоку філософську освіту, створив цілісну

філософську концепцію, що відродила традиції давньоруського філософування і спрямовувалася на органічне поєднання життя і філософської мудрості.

3. Некласичний період у розвитку української філософської думки започаткували представники українського романтизму (Кирило-Мефодіївське товариство). Основні погляди представників правого крила цього товариства (М. Костомаров, П. Куліш та ін.) ґрунтувалися на визнанні релігії, захисті ідеї провіденціалізму і “християнського соціалізму”. Представники лівого крила кирило-мефодіївців (Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький) наполегливо обстоювали ідеї побудови суспільства без експлуатації та гноблення.

4. У другій половині XIX ст. спектр філософської проблематики розширився і поглибився, зокрема з’явилися ідеї соціал-демократичної перебудови суспільства. Так, соціалістичні переконання І. Франка базувалися на загальнолюдських, а не на класових цінностях. Він уявляв майбутній соціалістичний лад як вільну федерацію громад, у яких реалізується принцип найширшого самоуправління.

5. Важливою ланкою в розвитку української філософської думки була “філософія мови” О. Потебні.

Теми рефератів

1. Дмитро Чижевський як видатний український історик філософії.
2. Філософський зміст твору Іларіона Київського “Слово про закон і благодать”.
3. Проблеми світобудови у “Повчанні” Володимира Мономаха.
4. Розвиток української філософської думки в літературних творах.
5. Основні філософські ідеї П. Юркевича.
6. Іван Франко як філософ.
7. Філософські погляди Д. І. Донцова.
8. Розвиток української філософської думки в літературних творах XIX – XX ст.
9. Петро Ліницький як представник духовно-академічної філософії.
10. Трактат В. Винниченка “Конкордизм” і сучасна моральна свідомість в українському суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Що таке традиція кордоцентризму в українській філософії?
2. Назвіть основних представників Острозького культурно-освітнього осередку і охарактеризуйте їх філософські ідеї.
3. У чому полягала антропологічна спрямованість філософської думки Г. С. Сковороди?
4. Що таке філософський романтизм?
5. Назвіть представників українського романтизму та охарактеризуйте їх філософські погляди.
6. Які особливості філософської думки в українській діаспорі?
7. Що вирізняє філософську думку В. І. Винниченка?

ДЕЯКІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО I МОДУЛЯ

I. Філософія – це:

1. Любов до мудрості.
 2. Теоретичне (умоглядне) осягнення світу людиною.
 3. Пізнання сутності й буття.
 4. Наука про загальні закони розвитку світобудови, суспільства та людини.
 5. Вид духовного пізнання.
- А: 1, 2, 3, 4; Б: всі відповіді правильні; В: 2, 3, 4; Г: 2, 3, 4, 5.

II. Соціальна диференціація давньоіндійського суспільства подана такими варнами:

1. Варни.
2. Брахмани.
3. Общинники.
4. Кшатрії.
5. Вайшы.
6. Шудри.

Обрати правильні відповіді та розташувати їх у відповідній ієрархічній послідовності.

III. До філософських шкіл Давньої Індії належать:

1. Веданта.
2. Йога.
3. Буддизм.
4. Джайнізм.
5. Даосизм.
6. Легізм.

Дві відповіді неправильні.

IV. Софісти й Сократ були однодумцями в:

1. Дотриманні законів.
2. Зверненні від космосу до людини й суспільства.
3. Дотриманні моральних норм.
4. Пошуках істини.

V. Арістотель критикував теорію ідей Платона за:

1. Подвоєння світу.
2. Винесення сутності речі за її межі.
3. Особливу умоглядність і недовіру до почуттєвої реальності.
4. Прагнення пізнати сутність світу та явищ.

Одна відповідь неправильна.

VI. Основи середньовічного світогляду заклав:

1. Платон.
2. Арістотель.
3. Тома Аквінський.
4. Аврелій Августин.
5. Данте Аліг'єрі.

6. Франциск Ассізьський.

VII. Особливостями філософії доби Відродження були:

1. Антропоцентризм.
2. Політеїзм.
3. Гуманізм.
4. Емпіризм.
5. Деїзм.

Дві відповіді неправильні.

VIII. У Новий час дістала розвиток ідея:

1. Божественного керівництва суспільством.
2. Цивільного суспільства і правової держави.
3. Здатності людини до суспільного будівництва.
4. Верховенства розуму в історії, суспільстві й людині.

Одна відповідь неправильна.

IX. Для доби Просвітництва характерне звеличування:

1. Монархії.
2. Церкви.
3. Розуму.
4. Історичного минулого.

X. Систему І. Канта характеризують як:

1. Об'єктивний (абсолютний) ідеалізм.
2. Суб'єктивний ідеалізм.
3. Діалектичний матеріалізм.
4. Історичний матеріалізм.

XI. Систему Г. Гегеля можна охарактеризувати як:

1. Об'єктивний (абсолютний ідеалізм).
2. Суб'єктивний ідеалізм.
3. Діалектичний матеріалізм.
4. Історичний матеріалізм.

XII. Характерною ознакою позитивізму є:

1. Пошук сутності речей.
2. Умоглядне пізнання.
3. Прагнення до абсолютної істини.
4. Орієнтація на світ чуттєво-сприйманних речей.

XIII. Для постмодернізму характерні:

1. Асистемність.
2. Універсалізм і панлогізм.
3. Прогресизм.
4. Історизм.

XIV. Характерними ознаками філософської думки в Україні були:

1. Плюралізм.
2. Антеїзм.
3. Кордоцентризм.
4. Естетизм.
5. Пантеїзм.

Одна відповідь неправильна.

XV. Основними ідеями українського романтизму були:

1. Скасування кріпацтва.
2. Ідея власної самоцінності українського народу.
3. Оспівування серця. Сутність людини зосереджена в серці.
4. Теоцентризм.
5. Естетизм.

Одна відповідь неправильна.

МОДУЛЬ 2 БУТТЯ, СВІДОМІСТЬ, РОЗВИТОК І ПІЗНАННЯ

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ

8.1. Філософське осмислення буття

Проблема буття ввів у філософію Парменід (V – IV ст. до н. е.) як відповідь на соціальний та екзистенціальний запит. Люди почали втрачати віру в традиційних богів Олімпу. Тим самим руйнувалися основи і норми соціального життя. За таких умов ніхто не міг бути впевненим, що ритм і порядок природних і соціальних процесів залишиться стабільним. У глибинах людської свідомості зародився відчай, необхідний був пошук нових гарантій людського існування. Людям потрібна була опора в їхньому житті.

Філософія в особі Парменіда спробувала заспокоїти сум'ятну душу античної людини, оповістивши людей про відкриття Абсолютної думки, яка утримує світ від перекидання в хаос, забезпечує його стабільність і надійність. Люди знову стали впевненими в тому, що все підкоряється порядку з необхідністю. Необхідність Парменід назвав Божеством, Правдою, Провидінням, Долею, тому світ для людей є сталим і вічним. Абсолютна думка і є буття, а буття є думка, але не суб'єктивна думка людини, а Логос – космічний Розум. Людський розум здатний щось знати в тій мірі, в якій він зуміє вступити в безпосередній контакт з Розумом, який і є буття. Буття єдине і незмінне, в ньому поміщена вся повнота досконалості, серед якої головними вважалися Істина, Добро, Благо. Буття не виникає і не знищується. Воно Світло, але особливе, “побачити” яке можна тільки “очима” Розуму. Буття є думка, і зрозуміло тільки в думці. Воно, на думку античних філософів, не є Творцем світу, тому що світ існував завжди.

У середньовічній християнській філософії дійсне буття є Бог, вільний і всемогутній. Він творить Своєю волею і Своєю премудрістю. На відміну від знеособленого й умоглядного Абсолюту античності, Бог християнства відкриває Себе Особистого і Живого. Бог – вічно Трійця, але не вічно Творець, тому ім'я “Творець” повторно щодо трьох імен Трійці. Творіння – це вільний акт Бога, воно не обумовлене ніякою “внутрішньою необхідністю”. Людина була створена за образом і подобою Божою, а тому є істотою особливою, дійсна свобода якої полягає у вільній відмові від своєї волі, видимості індивідуальної свободи.

У Новий час виник світогляд, суть якого Ф. Ніцше виразив в афоризмі: “Бог помер”. Люди перестали визнавати свою залежність від Бога, привласнили право Творця творити світ, самовпевнено увірували в те, що людина сама створює і творить себе і свої здібності. Люди стали сприймати свою свідомість, своє життя, свої потреби як єдине і поза сумнівом справжнє буття. Приписавши діяльну енергію і здатність розумного збагнення тільки самій собі, людина виправдала своє право переробляти природу і перетворювати світ. Філософія буття поступилася місцем філософії свободи, центральною проблемою якої стала людина як начало і причина всього, що трапляється з нею і світом.

Основоположник філософії Нового часу Р. Декарт ототожнив думку з буттям, а творцем думки оголосив людину. Буття стало суб'єктивним. М. Хайдеггер з цього приводу зауважив, що “тепер горизонт уже не світиться сам собою. Тепер він лише точка зору людини, яка до того ж сама і творить її”.

Наведемо приклади суб'єктивного розуміння буття. І. Кант говорив про буття, залежне від пізнання. Філософія життя стверджує, що буття – це життя і потреби її зростання. Філософія цінності оголошує цінності граничною підставою людського існування. Екзистенціалізм заявляє, що тільки людина є справжнє і граничне буття, а питання про буття – це питання про його сенс, який задає сама людина.

У буденній мові терміни “бути” та “існувати” є синонімами. Але у філософії вони мають особливий зміст, постають категоріями онтології – того розділу філософії, де йдеться про істинно суще, єдине, таке, що гарантує світові і людині стійке існування. *Буття, як філософська категорія, позначає реальність, яка знаходиться за межами можливостей людського досвіду, а тому не залежить ні від людини з її свідомістю, ні від людства в цілому.*

Проблема буття завжди була у центрі філософських роздумів. Багато мислителів уважали її вихідною для системного засвоєння дійсності. **Буття – це існування у всіх його формах.** Ця категорія поєднує за ознаками існування всі явища, предмети і процеси, наявні у світі. Багато філософських систем прагнуть розглядати світ як певну цілісність. Для вираження єдності буття використовується особлива категорія – **субстанція**. Субстанція означає внутрішню єдність різноманітних речей, що існує через них і за їх допомогою. Субстанцією визнавали і визнають то матеріальне, то ідеальне. В одних ученнях – багато субстанцій, в інших – одна. **Плюралізм** у філософському змісті означає визнання **безлічі** субстанцій.

Категорія буття тісно пов'язана з реальним життям як окремої людини, так і людства в цілому. Життя кожної людини спирається на образи і поняття, що його відображають. Ми їх приймаємо без сумнівів і міркувань. Найголовніше те, що світ існує. У кожного з нас виникає природна потреба, щоб цей світ існував і надалі як стабільне ціле. Проблема буття гостро постає тоді, коли фундаментальні передумови життя і свідомості починають “розмиватися”, стають предметом сумнівів. Природа і соціальне життя постійно змінюються і дають людині приводи для сумнівів у вічному і незмінному існуванні світу. Світ як дійсність має логіку внутрішнього розвитку, свого існування. Світ існував до появи людей, їхньої свідомості та діяльності. Це – **минуле**. Він і буде існувати – це **майбутнє**. Буття їх “пов'язує”, формує єдиний потік існування всього сущого.

Проблема буття стосується так званих “вічних питань” філософії, оскільки торкається найістотніших параметрів людського життя і відповідно світогляду людини. Питання про суть буття, спосіб і форми його існування вирішували ще філософи стародавнього світу. Так, згаданий Парменід уважав, що справжнє буття є незмінним і сталим, а зміни, що спостерігаються у ньому, є небуття й омана. Геракліт започаткував іншу,

протилежну традицію у тлумаченні буття: стабільного, стійкого буття немає, його сутність полягає у вічному становленні, в єдності буття і небуття. Тому космічний вогонь Геракліта як основа світу в наочно-образній формі і виражає буття як становлення. Ці два підходи до тлумачення буття проходять через усю історію розвитку філософської думки людства.

Сучасна філософія тлумачить буття як таку категорію, **що охоплює все існуюче: як буття індивіда, так і матеріальні, духовні та соціальні феномени**. Таким чином, буття не ототожнюється і не зводиться лише до матеріальних утворень, як це нерідко тлумачиться, а також включає світ людського духу – усі духовні явища, що самою своєю суттю є ідеальними. Свідомість теж є формою буття, але ідеальною формою. Категорія буття поєднує основні ідеї, виділені під час послідовного осмислення питання про існування світу. Провідними є такі:

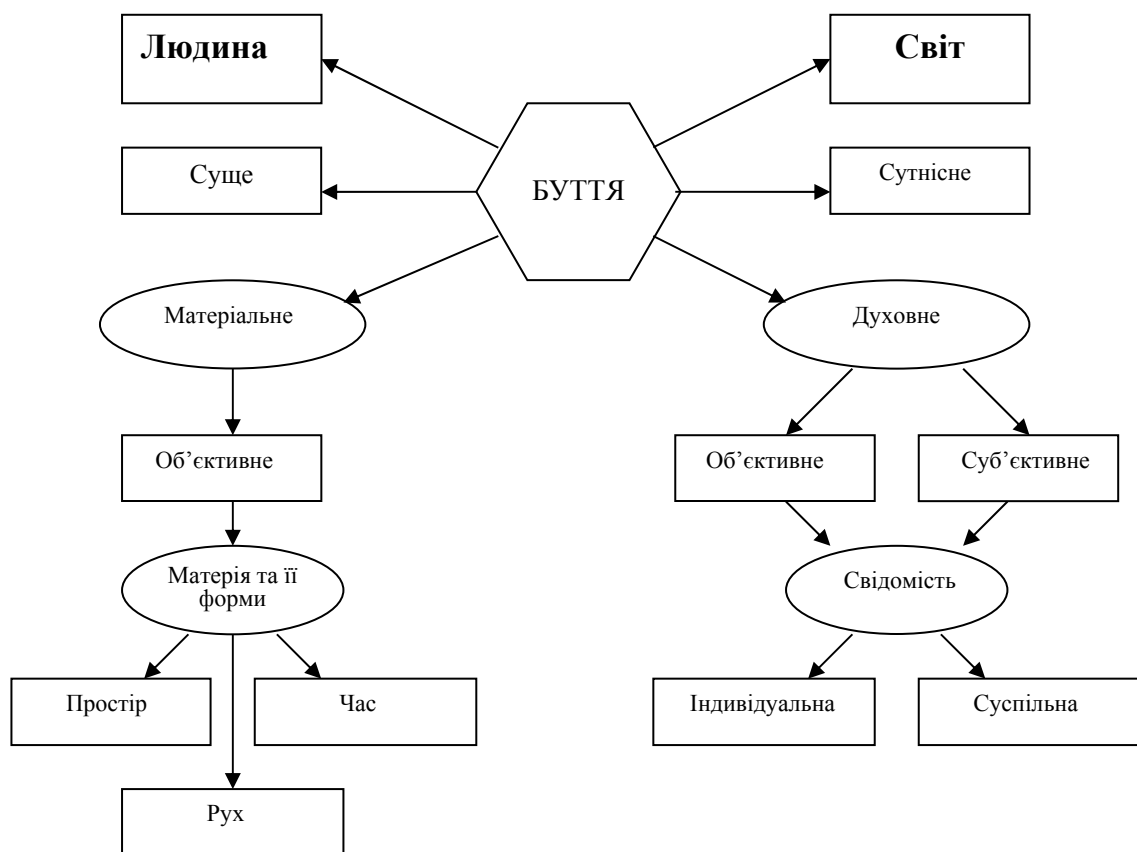
Світ існує як безмежна і немінуча цілісність.

Природне і духовне, індивіди і суспільство існують співвідносно, хоча й у різних формах.

Їх різне за формою існування – передумова єдності світу.

Світ розвивається за своєю об'єктивною логікою, з'являються реалії буття, що виникли **раніше свідомості** та її носіїв – людей.

Разом з тим варто пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, розмитим, а завжди має певну структуру, тобто воно структуроване. Найбільш загальну систему буття можна визначити так:

Далі можна виділити різні форми буття, які є відносно самостійними: **буття неживої природи, буття живої природи, буття людини, буття**

ідеального, буття суспільства, буття духовного світу. Кожна із зазначених форм буття має специфічні характеристики і закономірності. Однак в основі всіх форм буття лежить буття природи, без якого неможливе існування ані людини, ані суспільства.

Специфічна особливість *буття неживої природи* полягає в тому, що воно вже було до появи людини. Воно є первинним, базисним щодо інших форм буття. На його підставі виникає олюднена природа, формується суспільне і духовне буття. Буття олюдненої природи є єдністю природних закономірностей і суспільних процесів, це той штучний світ, в якому живе людина і який вона створила за допомогою своєї діяльності відповідно до власних потреб та інтересів.

Серед форм *буття людини* виділяють предметно-практичну діяльність, практику соціальних перетворень і процес “самотворення” людини. Суть предметно-практичної діяльності полягає в тому, що людина як фізичне тіло діє на інші фізичні об’єкти і змінює, перетворює їх з метою задоволення своїх потреб в їжі, житлі, одязі, транспорті тощо.

Людина є суспільною істотою, вона не може стати особистістю поза соціальним оточенням, вижити в повній ізоляції від інших людей. Тому люди докладають багато зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

Людина формує свій *духовний світ, по-перше*, пошуками ідеалів, що приваблюють її, користуючись певною системою моральних та естетичних цінностей. *По-друге*, вона прагне отримати максимально адекватні уявлення про світ, в якому вона живе. *Нарешті*, людина постійно конструює проекти перетворення світу (в тому числі і саму себе) до такого його стану, в якому б вона хотіла жити, стану, що гідний її. Буття людської свідомості є, таким чином, функціональним, воно формується аксіологічними, когнітивними, конструктивно-проектуючими чинниками.

Буття ідеального існує у двох формах: а) як *індивідуальне ідеальне* (духовний світ окремої людини, її почуття, переживання, думки, ідеї, підсвідоме); б) як *суспільне* (об’єктивоване) *ідеальне* – суспільна свідомість, духовна культура суспільства. У процесі спільного життя люди формують такі основи колективної свідомості, як політика, мораль, релігія, право тощо. Ці форми ідеального є продуктом діяльності груп людей та існують лише в колективі.

Буття суспільства (соціального) ґрунтується на бутті олюдненої природи і власне природи, але закономірності соціального буття безпосередньо не впливають із природних закономірностей, а лише детермінуються ними.

Формування людини, її перетворення в соціальну істоту є не що інше, як освоєння індивідом суспільних цінностей. Зрозуміло, що індивід не може сприйняти всі здобутки суспільства, але його соціальне значення залежить від того, скільки він їх засвоїв і як він може їх відтворити.

Оскільки буття є наявністю суцього, то постає питання про його функціональний прояв (сталість – змінність, миттєвість – тривалість,

однозначність – різноманітність існування тощо). Так виникає проблема співвідношення буття з *небуттям*. Останнє завжди пов'язане з *минулим* і *майбутнім* буття. Буття наявне лише як мить і як гігантська хвиля наявності всього, що є, невпинно летить з безмежного океану минулого в неменший океан майбутнього. Воно пов'язує в єдине ціле світ, усю реальність, у тому числі й людське існування. Буття є вічним становленням, формуванням і розгорненням майбутнього з минулого, тим самим є головною умовою існування і розвитку світу.

Таким чином, глибоке розуміння проблеми буття дає підстави для всебічного осмислення всіх проблем життя та розвитку як індивіда, так і соціуму, їх взаємодії і вдосконалення.

8.2. Матеріальне буття (матерія)

Перше, що приголомшує людину, коли вона спостерігає навколишній світ, – це дивне різноманіття предметів, процесів, їх властивостей і відносин. Нас оточують ліси, гори, ріки, моря. Ми бачимо зірки і планети, захоплюємося красою північного сяйва, польотом комет. Розмаїтість світу не піддається обрахунку. Потрібно мати велику силу думки і багату уяву, щоб побачити за різноманіттям речей та явищ світу їхню спільність та єдність.

У всіх предметів і процесів зовнішнього світу є така загальна ознака: всі вони існують поза свідомістю і незалежно від неї, відбиваючись прямо чи побічно в наших відчуттях. Іншими словами, вони *об'єктивні*. Насамперед, за цією ознакою філософія поєднує й узагальнює їх в одному понятті "*матерія*". Коли йдеться про те, що матерія дана нам у відчуттях, то розуміється не тільки пряме сприйняття предметів, але й непряме. Ми не можемо бачити, сприймати на дотик, наприклад окремі атоми. Але ми відчуваємо дію тіл, що складаються з них.

Матерія – ключове поняття будь-якої форми матеріалізму. Його осмислювали й ідеалісти (Д. Берклі, Д. Юм та ін.). Вони вважали поняття "матерія" непотрібним, непрацюючим, оскільки у світі відсутня річ, що позначається цим поняттям. Позитивісти вважають, що поняття "матерія" не може бути перевірене досвідом, отже, воно безфункціональне. Об'єктивні ідеалісти (Платон, Гегель) і неотомісти матерії відводять роль пасивного начала. У Гегеля природа розгорнена у просторі, але не розвивається у часі.

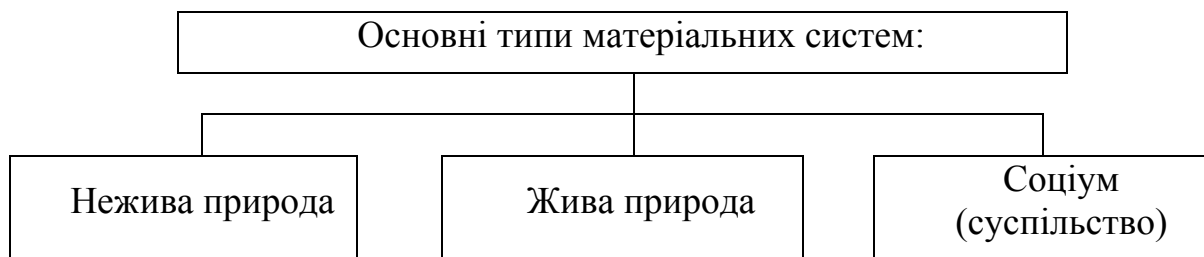
Як формувалося уявлення про матерію в історії філософської думки?

Уявлення про матерію, її будову та основні властивості історично змінювалися. Першу концепцію матерії можна назвати *субстратною*. Вона виникла ще в античні часи. Багато поглядів на неї без суттєвих змін проіснували аж до кінця XIX ст. Згідно з цією концепцією матерія ототожнювалася з нетворимими, незнищуваними природними першоелементами (субстратами), що ототожнювалися з водою, землею, повітрям, вогнем, атомами тощо. Реальними властивостями матерії вважались просторові параметри і вага.

Наприкінці XIX ст. природознавство відкриває нові явища, і це завдає відчутного удару по традиційних уявленнях про матерію і матеріальне

(передусім як про речовину). Фундаментальні відкриття (відкриття електрона, рентгенівських променів, виникнення теорії відносності) вимагали відмовитися від традиційних уявлень про матерію та її властивості (зокрема неподільність і непроникність атомів, незмінність маси тіл та ін.) і стимулювали потребу у філософській переоцінці поглядів на природу матеріального.

Сучасний матеріалізм розглядає матерію як нескінченно різноманітну єдність матеріального світу, що існує лише в багатоманітності конкретних об'єктів. ***Матерія*** (від лат. “material” – “речовина”) – ***філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, незалежного від свідомості буття, даного людині суб'єктивно її свідомістю.***

Структурні рівні неживої природи

- Субмікроелементарний (кварки, глюони – одиниці матеріальних систем, менші за атом);
- мікроелементарний (адрони, що складаються з кварків, електрони тощо);
- ядерний (ядра атомів);
- атомарний (атоми);
- молекулярний (молекули);
- макротіл;
- планетарний (планети та системи планет);
- галактичний (галактики та системи галактик);
- рівень Всесвіту (увесь світ нескінченний у часі й просторі).

Структурні рівні живої природи

- Доклітинний (ДНК, РНК, білки);
- клітинний;
- багатоклітинний (тканини, органи, організми);
- видів, популяцій (сукупність живих істот певного виду);
- біоценозів (сукупність рослин, тварин, мікроорганізмів);
- біосфери (сфери розповсюдження життя на землі).

Структурні рівні соціуму (суспільства)

- Індивід;
- сім'я;
- колективи різних рівнів;
- соціальні групи (класи, страти);
- етноси;
- нації;
- раси;
- країни (держави);
- системи країн (держав);
- людства в цілому.

Категорія “матерія” має вагоме методологічне і світоглядне значення. **Світоглядна функція** цієї категорії полягає в тому, що вона охоплює не лише ті об’єкти, які вже пізнані наукою, а й ті, які будуть відкриті у майбутньому. І хоча ті потенційні об’єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, все ж таки вони будуть матеріальні, оскільки існуватимуть реально, поза людськими відчуттями. **Методологічна функція** поняття “матерія” виявляється в тому, що воно застерігає проти пошуків першоматерії як останньої і незмінної суті об’єктивного світу. Матеріальний світ – нескінченний у своїх просторово-часових та якісних вимірах (кожне явище є лише формою певного буття, а не якимось кінцевим субстратом світу).

Ідея буття як трансцендентного Абсолюту розглядалась у філософії ідеалізму. Матеріалістична філософія визнавала як єдино істинно суще буття природного світу, який існує зовні і незалежно від людини, тобто об’єктивно. Якщо у філософії ідеалізму ідея трансцендентного буття використовувалася для обґрунтування існування плотського світу, то матеріалістична філософія визнавала цей світ автономним і самодостатнім, таким, що не потребує обґрунтування. Для його позначення і була введена категорія “матерія”.

Найбільш загально визнаним вважається визначення матерії “як філософської категорії для позначення об’єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них”. У цьому визначенні утверджується існування об’єктивної реальності, тобто реальності, незалежної від людини та її

свідомості. Але трансцендентне буття також об'єктивне. Щоб відрізнити категорію “матерія” від категорії “буття”, філософія окреслює “межі” об'єктивної реальності: тільки те, що знаходиться в межах “нашого поля зору” (Ф. Енгельс), що є предметом нашого сприйняття, тобто “відображається нашими відчуттями” (В. Ленін), називається об'єктивною реальністю. Про те, що виходить за вказані межі – Бог, Абсолют тощо, – говорити як про об'єктивну реальність безглуздо. Ф. Енгельс писав із цього приводу, що “буття є взагалі відкрите питання з тієї межі, де припиняється наше поле зору”. Щодо трансцендентного абсолютного буття, що існує поза часом і простором, то Ф. Енгельс відкидав його на тій підставі, що “буття поза часом є така ж найбільша нісенітниця, як і буття поза простором”. Очевидно, що згідно з цим підходом не признавалася, а тому не враховувалася заклопотаність людей “онтологічними” проблемами. Матеріалістична філософія не обговорює, звідки і як відбулася матерія, постулювавши, тобто приймаючи без доказів твердження про її вічність, несотворимість. Матерія розглядається як основа єдності світу. Щодо цього вона є субстанція, тобто першопричина всіх матеріальних і духовних утворень, які існують у світі.

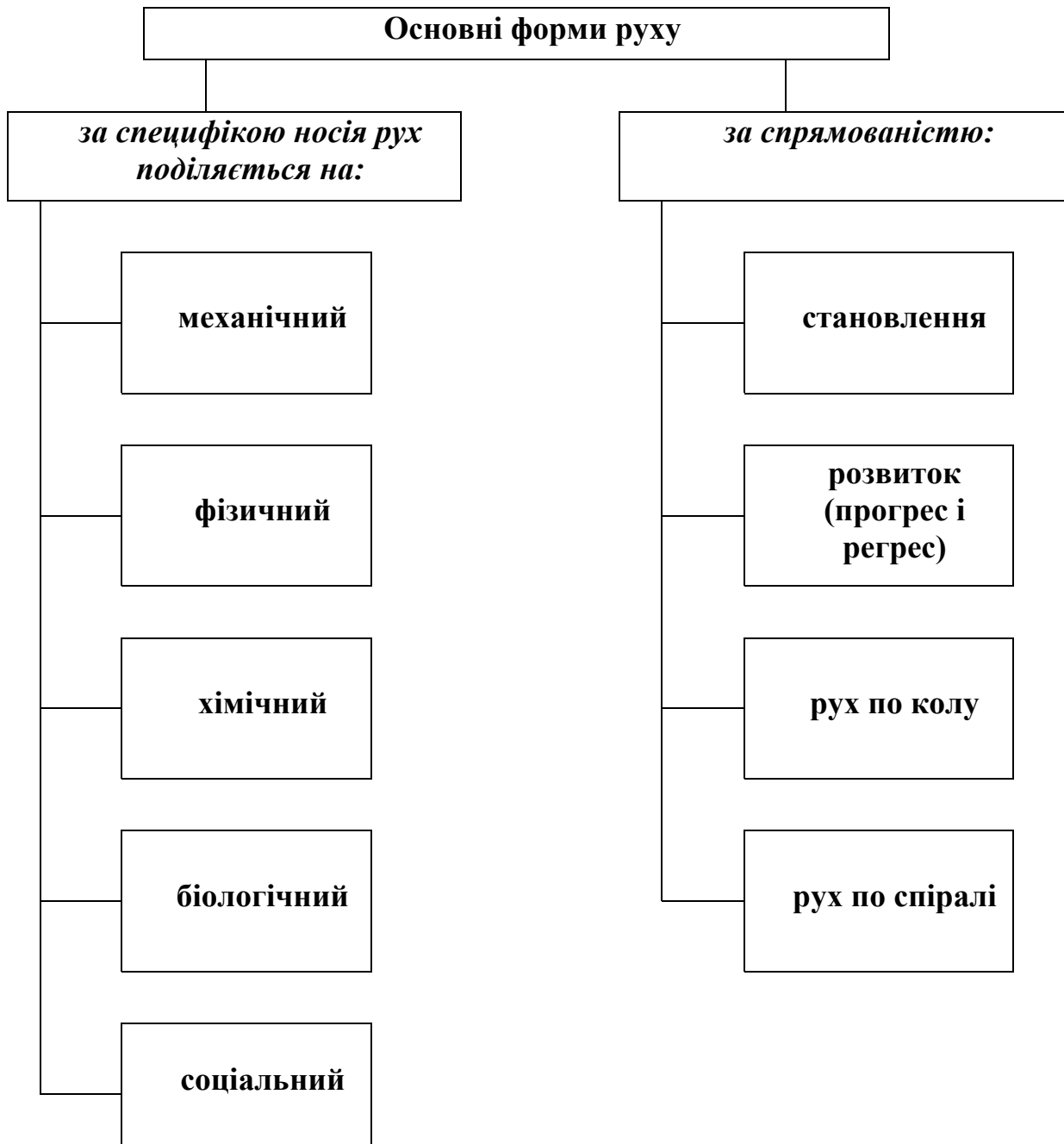
Матеріальний світ розвивається через взаємодію, яка, згідно з матеріалізмом, є причиною різноманітності речей об'єктивного світу та їх властивостей, джерелом їх змін. Тому зміст категорії “субстанція” можна інтерпретувати через поняття “взаємодія”. Така позиція є позицією науки, яка дає перше й останнє слово тільки світу речей і їх взаємодіям, а не трансцендентному буттю. Наука і матеріалізм заперечують онтологічну первинність такого буття.

8.3. Рух, простір і час як основні форми матеріального буття

Як засвідчує практика, навколишній світ знаходиться *в постійних перетвореннях, зміні і русі*. Ніхто і ніколи не спостерігав матеріальну систему, яка б знаходилася у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б з іншими речами та явищами і не змогла б виявити жодної зі своїх властивостей, тобто вона стала б абсолютно непомітною. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що *рух – це невід'ємна, атрибутивна характеристика матерії, її загальна і необхідна властивість*. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. *Рух – це зміна взагалі. Рух – внутрішня форма буття, яка охоплює всі зміни і процеси, що безпосередньо відбуваються у Всесвіті.*

Характерні ознаки руху

- Загальність;
- співвідношення зі спокоєм (рух абсолютний, спокій відносний);
- нескінченна кількість проявів, форм;
- виникнення із самого буття закладених у ньому суперечностей;
- постійність, зміна форм.

Якісний рух поділяється на *динамічний та популяційний*.

Динамічний рух пов'язаний зі збереженням сталості об'єкта, якщо якісні зміни не виходять за межі певного виду матерії.

Популяційний рух пов'язаний із переходом від одного рівня матерії до іншого.

У сучасній філософії поняття “рух” тлумачиться у широкому розумінні як уявлення про будь-яку зміну взагалі. Ф. Енгельс сказав: “Рух, що розглядається в найзагальнішому сенсі, тобто розуміється як спосіб існування матерії, як внутрішньо властивий матерії атрибут, охоплює всі зміни, що відбуваються у Всесвіті, і процеси, починаючи від простого переміщення і закінчуючи мисленням”. Розуміння руху як зміни *взагалі* застерігає проти зведення всього різноманіття видів руху до якого-небудь одного його виду і вказує на загальний характер і взаємоперетворюваність руху. У понятті “зміна взагалі” розуміються такі зміни, які існують об'єктивно, поза нашими міркуваннями про них.

Під розвитком у загальному значенні розуміються незворотні якісні зміни. Сам розвиток не є елементарним процесом кількісного збільшення або зменшення і не може бути зображений як рух від структури з кількістю елементів до структури з $n+1$ або $n-1$ елементів. У процесі розвитку елементи можуть виникати і зникати, а видимі якісні зміни можуть відбуватися і без зміни кількості елементів, за рахунок трансформації характеру взаємовідношення між ними. Методологи виділяють три типи змін:

- перехід об'єкта з якісного стану одного ступеня складності в інший якісний стан того самого ступеня складності – так званий одноплосинний розвиток;
- перехід об'єкта з якісного стану більшого ступеня складності в інший якісний стан меншого ступеня складності – регресивний розвиток;
- перехід об'єкта з якісного стану меншого ступеня складності в якісний стан більшого ступеня складності – прогресивний розвиток.

Суть принципу розвитку може бути виражена так: як би не поєднувалися прогресивні, регресивні й одноплосинні зміни, будь-який об'єкт або сам проходить стадію прогресивного розвитку, або входить в інший об'єкт, що проходить таку стадію. Розвиток матеріального буття і свідомості, взятий у цілому, відзначається безумовною прогресивною спрямованістю, сходженням від нижчого до вищого. Це нескінченний рух по висхідній спіралі, рух суперечливий, який включає відступи, повернення назад. Проте в цілому це рух від простих форм до складніших форм, від систем примітивних до високоорганізованих.

На відміну від руху, як зміни взагалі, розвиток повинен розумітися як саморух, тобто як такий процес, джерела якого були закладені у предметі, що сам розвивається. Розвиток виникає в результаті боротьби протилежностей, крайності, що обумовлюють і заперечують одна одну. Іншою відмітною ознакою розвитку є те, що вік, на відміну від руху, є необоротним, спрямованим, закономірним процесом змін.

8.4. Буття простору і часу

Кожне матеріальне тіло має об'ємні характеристики: довжину, ширину, висоту. Воно співіснує також з оточуючими його іншими тілами, займає своє місце у відповідній більш широкій системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються у філософській категорії “простір”. Отже, *простір – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує місце знаходження об'єкта і його співвідносне розміщення з іншими об'єктами*. Разом з тим у дійсності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни. Крім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту вияву матеріального буття у філософії існує поняття “час”. *Час – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність розгортання матеріальних систем, тривалість їх буття, швидкість та інтенсивність процесів*. Отже, час відображає процесуальність буття.

Освоюючи світ, людина спочатку сприймає його на чуттєво-споглядальному рівні, де матерія, рух, простір і час невід'ємні один від одного. Ніхто і ніколи не може сприймати ні чистого простору, ні чистого часу, ні матеріальні тіла без них. З цими висновками погодиться кожен, проте не кожен зможе відповісти на запитання, а що ж таке простір і час? Це питання дійсно важке, бо сама філософія впродовж періоду (понад два тисячоліття свого розвитку) шукала на нього відповідь.

В історії філософії конкурували дві концепції, що розкривали суть простору та часу: субстанційна та реляційна. Родоначальники субстанційної концепції – Демокрит (з проблеми простору) і Платон (у поглядах на якийсь час) – трактували простір і час як *самостійну (субстанційну) суть*, незалежну ні від матерії, ні одна від одної. Демокрит подав уявлення про реальне існування порожнечі як вмістища атомів. Простір, згідно з ученням Демокріта і його послідовників Епікура і Лукреція Кара, – *об'єктивний, однорідний, нескінченний*. Він – порожнє вмістище сукупностей атомів. Час ототожнимо з вічністю – це чиста тривалість, рівномірно поточна від минулого до майбутнього. Час є вмістищем подій.

Протилежне Демокріту розуміння простору було сформульовано Арістотелем. Його погляди становлять суть реляційної (від лат. *relatio* – “відношення”) концепції. Арістотель заперечував існування порожнечі як такої. Простір – це система природних місць, що займають матеріальні тіла.

Ці дві тенденції у тлумаченні простору і часу: або як самостійних, об'єктивних і незалежних від речовинного наповнення початку буття, або як невід'ємних внутрішніх аспектів рухомої матерії – дістали розвиток і надалі. Понад двадцять століть проіснувала перша субстанційна концепція, зазнавши лише деяких модернізацій і змін. *Ньютонівський* простір як нерухоме, безперервне, однорідне тривимірне вмістище матерії по суті Демокрітове. За І. Ньютоном час – однорідна, рівномірна вічна і незмінна “чиста” тривалість. У класичній механіці простір і час – об'єктивні даності, які всі вміщують і ні від чого не залежать. І. Ньютон говорив про абсолютний час, який існує “сам по

собі і по своїй суті, без жодного відношення до чого-небудь зовнішнього, протікає рівномірно і інакше називається тривалістю”.

Уявлення про простір і час аналогічні до поглядів Арістотеля, розвивалися в Новому часі В. Лейбніц і Р. Декарт. Уважалось, що ані однорідної порожнечі, ані чистої тривалості як самостійних і незалежних початків буття не існує. ***Простір – порядок взаєморозташування тіл, час – порядок послідовності, зміни однією за іншою подій. Протяжність об’єктів і тривалість процесів – не первинні властивості, що зумовлені силами тяжіння і відштовхування, тобто внутрішніми і зовнішніми взаємодіями, рухом і зміною.***

Історично так склалося, що протягом XVIII – XIX ст. визначальною була субстанційна концепція. В галузі звичайного досвіду і малих швидкостей, в макросвіті (а макросвіт є основним місцем існування людини) не спостерігається прямого зв’язку і залежності між простором, часом і рухомих предметом. Об’єкт може бути видалений з певного місця, але від цього ні простір, ні час не зміняться і не зникнуть. Субстанційні за своєю суттю метафізичні уявлення про простір і час були особливо живучі в умовах, коли природознавство ще не почало вивчати мікросвіт. Проти цих суджень енергійно виступав діалектик Г. Гегель. “Ми не можемо виявити ніякого простору, який був би самостійним простором”. Це завжди наповнений простір, що не відрізняється від свого наповнення. Відносно часу Г. Гегель стверджував, що “не в часі все виникає і проходить, а сам час є становленням, виникненням і формуванням речей”. У своїх запереченнях Г. Гегель мав рацію.

Природничо-наукові аргументи, спростовуючи метафізичні уявлення про природу простору і часу, стали складатися лише в кінці XIX ст. Виникнення електромагнітної теорії викликало необхідність заперечення думки про порожній простір. Д. Лобачевський висловив припущення про існування таких властивостей простору і часу, які не описуються Евклідовою геометрією. Це відкидало концепцію абсолютного простору, що мало б описуватися лише однією геометрією. У спеціальній теорії відносності А. Ейнштейна у 1905 р. було встановлено, що геометричні властивості простору і часу залежать від розподілу в них гравітаційних сил. Поблизу важких об’єктів геометричні властивості простору і часу починають відхилятися, а темп перебігу часу сповільнюється.

Проте ні субстанційна, ні реляційна концепції, як і уявлення про простір і час у межах об’єктивного ідеалізму Г. Гегеля, не брали під сумнів об’єктивність існування простору і часу. ***Для всієї суб’єктивно-ідеалістичної лінії у філософії простір і час – спосіб розташування вражень, а отже, вони мають психологічне джерело свого походження.*** І. Кант трактував простір і час як форми нашої чуттєвості – форми споглядання, згідно з яким суб’єкт, який пізнає, організує даний йому світ у певний просторово-часовий образ. Від Д. Берклі до Е. Маха йде низка доведень, згідно з якими простір і час – це форми упорядкованих рядів відчуттів. Англійський махіст Пірсон стверджував, що простір і час не мають реального існування, а є лише суб’єктивним способом сприйняття речей. Простір – порядок або категорія

сприйняття предметів. Час – категорія сприйняття подій. Російський махіст Д. Богданов уважав простір і час продуктами організуючої і гармонізуючої людської думки.

Загальна теорія відносності, яка була завершена А. Ейнштейном у 1916 р., завдала нищівного удару не тільки субстанційній концепції простору і часу, але й суб'єктивістським апіористським трактуванням суті простору і часу. Вона доводила залежність просторово-часових властивостей від руху і взаємодії матеріальних систем. Сам А. Ейнштейн у загальній теорії відносності зазначав: “Раніше вважали, що якщо яким-небудь дивом усі матеріальні речі раптом зникли, то простір і час залишилися б існувати. Згідно з теорією відносності, разом з речами зникли б і простір, і час”.

З погляду сучасного природознавства і відповідних філософських узагальнень об'єктивна реальність є нероздільним зв'язком простору, часу, руху і взаємодії всіх видів речовини і поля. Сучасні вчені вважають, що краще говорити про якийсь єдиний просторово-часовий континуум. Простір і час розуміються як взаємопов'язані форми існування матеріальних тіл. **Простір** – це така форма матеріального буття, яка виражає його протяжність, структурну взаємодію. **Час** – форма буття матерії, що характеризує тривалість існування всіх об'єктів і подальші зміни станів. Оскільки всі наявні у світі тіла просторово обмежені саме трьома напрямками, і найплоскіша з усіх фігур усе ж таки має довжину, ширину і висоту, то тривимірність нашого простору є повсюдно. Перебіг часу від минулого до майбутнього є четвертим вимірюванням просторово-часового континууму. Отже, для визначення певної світової події потрібні чотири позиції. Час утворює не тільки часовий порядок, але й зумовлює каузальний (причинний) лад Всесвіту. Головними властивостями простору і часу є нескінченність і невичерпність. Але простори завжди тривимірні, а час є безповоротним. До **метричних** властивостей відносять такі кількісні характеристики простору – часу, як **протяжність і тривалість**. Протяжність припускає наявність *міця і положення*. *Тривалість* розуміється як сукупність миттєвостей (далі нерозчленованих квантів тривалості) у певних межах свого існування. Тривалість – це продовження існування, що проявляється у збереженні об'єкта. Тривалість може характеризуватися відносинами одночасності – *синхронія* або послідовності – *діахронія*.

Резюме

1. Вихідним для філософії є поняття “буття”, що означає гранично можливий ступінь узагальнення дійсності. Це універсальна філософська категорія, що відображає все суще (все існуюче). Сучасна наука з допомогою різних напрямів та галузей утворює наукову картину світу, яка характеризує досить складну систему проявів буття. Виділяють такі основні форми буття, як матеріальне, ідеальне, людське, соціальне, ноуменальне (незалежне від суб'єкта), феноменальне (таке, яким його бачить й усвідомлює людина) тощо.

2. Загальною основою буття всієї багатоманітності світу філософи матеріалістичного спрямування вважають матерію. Матерія – філософська

категорія для означення об'єктивної реальності, незалежної від свідомості буття, даної людині суб'єктивно її свідомістю. Системно-структурними типами матеріальних систем є нежива (неорганічна) природа, жива (органічна) природа і соціум.

3. Основними формами існування матеріального буття є рух, простір і час. Будь-яка зміна взагалі позначається з поняття “руху”. Існують два основні типи руху. Перший пов'язаний зі збереженням сталості предмета як зміна у межах даного об'єкта, другий –зі зміною його якісного стану.

4. Структурна організація і плинність буття пояснюється через простір і час. Кожна з основних сфер матеріального світу (нежива природа, життя і суспільство) характеризуються специфічними просторово-часовими структурами.

Теми рефератів

1. Буття, матерія як вихідні поняття філософії.
2. Філософське розуміння світу.
3. Концепція трьох світів Г. С. Сковороди.
4. Основні теоретичні погляди на простір і час.
5. Способи осягнення світу людиною.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає життєвий та філософський сенс поняття “буття”?
2. Які форми має буття людини?
3. Що таке матерія?
4. Назвіть основні типи матеріальних систем та дайте їх коротку характеристику.
5. Назвіть характерні риси руху та його основні форми.
6. Що таке простір і час та які їх властивості?
7. У чому сенс теорії відносності А. Ейнштейна?

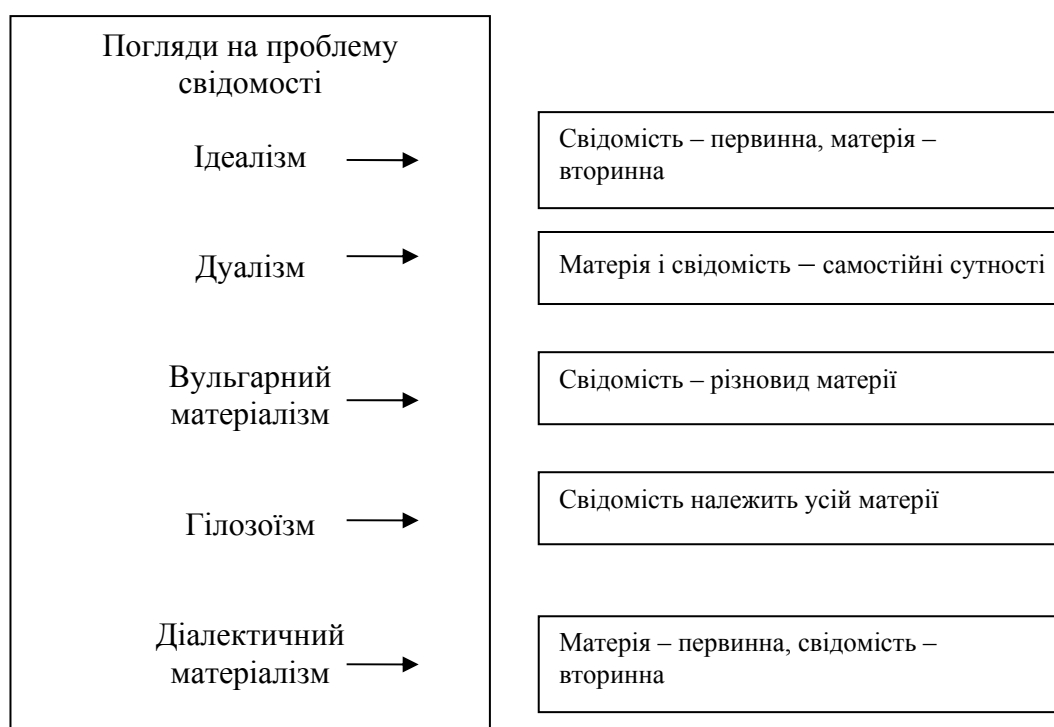
ТЕМА 9. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

9.1 Свідомість як духовна діяльність і діяльне відображення

Проблема свідомості – одна із найважчих і найбільш загадкових, оскільки не існує як окремий предмет або річ. *Нам дано все завдяки свідомості: вона присутня в кожному нашому образі сприйняття, вона миттєво приводить у зв'язок наші відчуття, сприйняття, думки, пов'язує, співвідносить те, що людина побачила, почула, і те, що вона при цьому відчула, подумала, пережила.*

В історії філософії дослідники свідомості йшли двома шляхами. Перший полягав в описі способів, яким речі дані у свідомості. На філософській мові це називається описом феномена свідомості. Другий пояснював, як можлива сама свідомість, тобто пояснював сам феномен свідомості. У філософії античності і Нового часу ці способи не розрізнялися, а тому вважалося, що якщо описано, як речі існують у свідомості, то питання про її природу вичерпане. Філософія, описуючи спосіб існування речей у свідомості, “розтягувала” в часі і просторі акт свідомості шляхом виділення таких його “кроків”, як відчуття, сприйняття, уявлення тощо. У ХХ ст. філософи осмілилися поставити запитання про те, як і чому виникає зв'язок людини зі світом й одночасно із самою собою? На сьогодні вичерпної відповіді на це немає.

У цілому погляди на проблему свідомості виглядають так:

Існує ще одна таємниця свідомості. Відомо, що головною умовою можливості появи індивідуальної свідомості є здатність сформулювати думку “Я є”. Для кожної людини слово “Я” зрозуміло, бо кожний з нас є “Я”. Відкриття “Я” відбувається приблизно у три роки, причому без участі з боку

самосвідомого “Я”, оскільки його ще просто немає. Не випадково ніхто з нас не може пригадати і розповісти, як приблизно у три роки нам спала на думку потреба говорити про себе “Я”. Адже до самого акту виявлення себе як “Я” людина не була “Я”, а тому не було і того, хто узяв би під контроль процедуру становлення “Я” і запам’ятав би її. Сказавши про себе “Я”, людина виділяє себе вже не тільки з природи, але й із співтовариства інших людей. Г. Гегель писав, що свідомість є відношення “Я” до світу, але таке відношення, яке доведене до їх зіставлення і про яке “Я” знає. Питання про “Я” – центральне у проблемі свідомості, яка донині дискутується у філософії, психології, антропології та інших науках. Відповіді на це даються різні: “Я” – поява Духу Святого, а тому його природа божественна; “Я” – продукт еволюції живої матерії, пов’язаної з мозком; “Я” – результат соціалізації людини, яка припускає спілкування і комунікацію; “Я” – безпосередня даність, про природу якої питати безглуздо, тощо. У кожному з цих тлумачень “Я” є частка правди. Але остаточно питання про природу “Я” на сьогодні не вирішене. Очевидно тільки одне: “Я” є те, про що не можна знати наперед: дитині, яка ще не знає свого “Я”, не можна про запас пояснити, що таке “Я”. Кожна людина дізнається про своє “Я”, коли вона народжується, розвивається і заявляє про себе, що вона вже є. Складається парадоксальна ситуація: Я можу знати про “Я” внаслідок того, що Я сам вже є “Я”. Ніякі зовнішні зусилля думки і слова не здатні описати людині, що таке “Я”, поки вона сама не знайде своє “Я”. Якщо ця парадоксальна ситуація вирішується благополучно для індивіда і він знаходить “Я”, то стає можливим його свідоме існування.

Багато філософів визначають свідомість як великий милостивий дар людині, як велике диво з чудес Всесвіту, але при цьому відзначають, що свідомість – одночасно і хрест, тяжкість, бо в ньому даний увесь біль світу. Не випадково, щоб угамувати біль (душевний або фізичний), відключають на певний час свідомість за допомогою наркотиків, алкоголю та ін. Філософ Е. Ільєнков писав, що його пригнічує думка мислителів, які серйозно вважають, що без свідомості людина була б щасливіша, бо не відала б душевних страждань.

Питання про походження і сутність свідомості пов’язується з розглядом матеріального буття, яке здатне саморухатися і саморозвиватися. Останнє зумовило можливість розуміти природу свідомості як якісний стан високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості – **відображення**. Ось тут і постає необхідність послідовного історичного дослідження характеру відображення як атрибута матерії, специфіки різних форм його прояву на всіх рівнях еволюції матерії та дослідження свідомості як найвищої форми відображення.

Відображення – це властивість матеріальних систем відтворювати у процесі взаємодії ознаки і властивості відбиваного об’єкта в специфічних формах. Ця властивість матерії виявляється на всіх рівнях її організації: в неживій, живій і соціальній природі. **У неживій природі** відображення характеризується відносно простими формами (механічною, фізичною і хімічною) і пасивним характером. Прикладами можуть бути відбитки сліду

на піску чи древніх організмів і рослин на гірських породах, фотографія, дзеркальне відображення.

З моменту виникнення *життя* з'являється і принципово інша – **біологічна форма відображення**. Її різновидами є: **подразливість, чутливість, елементарна психіка вищих тварин**. Відображення в живій природі пов'язане з якісно новим способом існування живих організмів – пристосувальною життєдіяльністю. Пристосування живих істот до середовища безпосередньо відображає сутність життя. У цьому процесі розвивається механізм відображення – поступово з'являється нервова система, починаючи від її найпростіших зачатків до розвиненого головного мозку хребетних.

Подразливість – це реакція живих організмів на сприятливі і несприятливі умови середовища, що викликає їх активність. Так, рослини реагують на рухи Сонця. Вищою формою відображення на біологічному рівні є **чутливість**, тобто здатність відбивати окремі властивості у вигляді **відчуттів**. Цим формам відображення властива активність і доцільність. Рослини, найпростіші організми, виходячи з потреб самозбереження, доцільно реагують й активно відбивають біологічно важливі умови середовища.

Відчуття ж, у свою чергу, є основою більш складних форм відображення у високоорганізованих істот у вигляді **сприйняття**, коли в них утворюється цілісний образ ситуації, а в “розумних” тварин (мавп, кішок, собак та ін.) ще й у вигляді **уявлень** – чуттєво-наочних, узагальнених образів предметів та явищ дійсності, що зберігаються і відтворюються в ідеальній формі. І тут виявляється межа можливостей мозку “розумних” тварин, тому що він не здатний здійснювати специфічну роботу на рівні розумових операцій з ідеальними образами. Це завдання під силу мозку вищого порядку, яким наділена лише людина. Отже, **біологічне** відображення здійснюється в чуттєвих формах – у вигляді відчуття, сприйняття та уяви. Тут ще немає свідомості, яка проявляється у розумовому процесі.

Свідомість – це найвищий рівень відображення дійсності, що може бути лише у сфері соціального і здійснюється в мозку людини в таких ідеальних формах абстрактного мислення, як **поняття, судження й умовиводи**. Узагальнюючи окремі образи у своїй свідомості, людина тим самим відбиває об'єктивну реальність у поняттях, з'ясовуючи логічну залежність між ними. Так вона доходить певних суджень, а на їх основі – умовиводів.

Поява свідомості як **вищої форми відображення** пов'язана з процесом становлення “людини розумної” і зумовлена насамперед її **трудовою діяльністю**. Здатність до праці виявилась найбільшим стрибком у розвитку психіки, де еволюція в анатомії і фізіології дріопітеків (найдавніших людиноподібних істот) стала лише передумовою виникнення людини, тоді як визначальною умовою цього процесу була **праця**, природа якої має суто суспільний характер. Виникнення свідомості невіддільне і від **мови** – універсального засобу комунікації, взаємодії і спілкування людей. За

допомогою мови в людей виробився суспільний спосіб передачі досвіду і соціально значущої інформації. Це забезпечило спадкоємність знань, традицій, культур різних поколінь та історичних епох, що, у свою чергу, стало потужним стимулом й основою для подальшого розвитку й удосконалення мови.

Таким чином, праця, свідомість і мова стали настільки тісно взаємопов'язаними, що походження й історичний розвиток кожного з цих феноменів неможливо уявити один без одного. При цьому мова є найважливішою формою, в якій протікає розумова діяльність людини, а вона, у свою чергу, розвиває і збагачує її працю.

За останні 15 – 20 років філософія свідомості в англomовних країнах помітно перебудувалася: спостерігається зближення з природознавством, розробка “наукової метафізики”, вона набула більш емпіричного, натуралістичного вигляду. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні “духу” і “тіла”, фізичного і психічного аспекту людини тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії та мови, когнітивної психології та комп'ютерного моделювання свідомості.

Свідомість у широкому розумінні є сферою людської духовності, яка включає світ думок, світ відчуттів і волю. Людина – єдина істота на Землі, якій притаманна свідомість, духовне життя. Джерело свідомості коріниться в особливостях людського буття у світі.

Людську свідомість не варто ототожнювати тільки зі знанням, пізнанням, мисленням. За своєю сутністю свідомість є здатністю людини не лише пізнавати світ, але й усвідомлювати його, наповнювати сенсом і суб'єктивним значенням, зіставляти свої знання з метою власного існування, оцінювати світ не лише в його об'єктивних характеристиках, а і як світ свого життя. Свідомість є усвідомленням своїх вчинків, їх наслідків, вона нерозривно пов'язана із совістю, відповідальністю людини за свої відносини зі світом природи і світом людей.

Отже, свідомість, з ***одного боку***, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності, незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою свідомості як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З ***другого боку***, свідомість містить прояв суб'єктивного ставлення людини до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою духовно-практичного, ціннісного ставлення до світу є досягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу у всіх його проявах людським інтересам та потребам, сенсу їх життя. Якщо мислення людей, їх пізнавальна діяльність потребують здебільшого тільки чітко окресленого знання, дотримання логічних схем оперування, то усвідомлення ними дійсності вимагає напружених особистих зусиль, власних роздумів і переживання істини.

Духовний світ людини – це не лише її розум, мислення, але й почуття, емоційні стани, віра, воля, світогляд, самосвідомість, що спирається на сукупність ціннісних орієнтирів і духовних смислів. Свідомість – це не лише мислення та знання, вона є одночасно і переживанням, усвідомленням,

оцінкою дійсності. Будь-який прояв духовності відбиває (з різною мірою вираження) обидві форми ідеального ставлення до світу – і пізнавальну, і ціннісну (духовно-практичну).

У структурі духовного світу людини можна виділити п'ять рівнів:

- вітально-біологічний;
- вітально-екзистенційний;
- екзистенційно-соціальний;
- первинної інтегральної духовності;
- аксіологічної вищої духовності.

Сутність людського духу, походження свідомості містять багато потаємного та невідомого. Загадка людського духу завжди викликатиме надзвичайний інтерес і спроби нових варіантів її розкриття. І невідомо, чи буде тут остаточне рішення. Але певний досвід у пізнанні свідомості вже є. В історії людської думки сформувалися і набули певного теоретичного обґрунтування різні підходи до цієї проблеми. Свідомість є предметом вивчення не лише філософії, але й соціології, психології, фізіології, мідеєвістики, евігеніки, генетики, медицини тощо. Очевидним є той факт, що людська свідомість має певні біологічні передумови, вона нерозривно пов'язана з її матеріальним носієм – *головним мозком*. Очевидно і те, що *біологічні закони і генетична програма* є невід'ємними умовами життя і діяльності кожної людини. Психічне життя як відображення дійсності притаманне не лише людині, але й тваринам. Але тільки в людини виникає вища, специфічна форма психічного відображення об'єктивної реальності – мислення, свідомість.

Філософські системи по-різному визначають факт об'єктивного існування духовних формоутворень. Релігійні концепції апелюють до Бога, що наділив людину духовністю. Системи об'єктивного ідеалізму (Платон, Г. Гегель та ін.), констатуючи об'єктивність форм духовності і факт їх існування у просторі людської культури, пояснюють це наявністю *надлюдської духовної субстанції – абсолютного духу, чистого розуму, духовної космічної енергії* тощо. Сучасний матеріалізм, на відміну від релігійних та ідеалістичних концепцій, основи духовності вбачає в людському суспільстві, в особливостях соціально-практичного і культурно-історичного буття людини у світі. Згідно з матеріалістичною концепцією, свідомість породжується всім розвитком матеріального світу, його еволюцією. Але людська духовність виникає не шляхом стихійного розвитку матерії взагалі, а внаслідок розвитку такої форми матеріальності, як людська практична діяльність, що відбувається за певних соціальних умов.

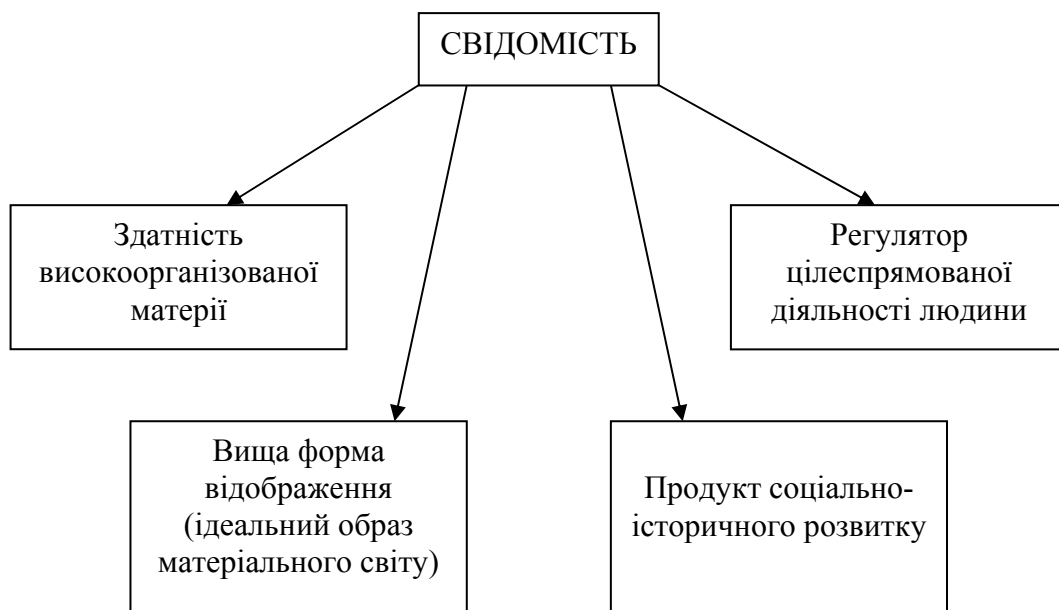
Духовний світ людини сформувався у процесі антропосоціогенезу на основі суспільної праці і спілкування індивідів. Особливість людського способу буття полягає в тому, що людина діє не за біологічною програмою, інстинктивною схемою поведінки, вона не пристосовується до навколишнього середовища, а осмислено й активно перетворює його у процесі суспільної практики, предметної діяльності. Причому перетворення,

зміна зовнішньої діяльності можливі лише відповідно до закономірностей природи. Тому у процесі суспільної практики людина відображає ці закономірності, як і сутності речей та явищ. На цьому ґрунтується здатність людського мислення до об'єктивності відображення. Крім того, людська діяльність не обмежується відтворенням, реконструкцією наявного стану речей. Вона є активною, творчою діяльністю. Людина здатна створювати щось нове, змінювати природні речі (але дотримуватись законів природи), продукувати нові форми, відсутні у природі. Тому практиці властива й така ознака, як універсальність, тобто потенційна можливість діяти за логікою нескінченної природи. **Активність, творчість, універсальність** властиві і свідомості як ідеальному аналогу відображення практичної діяльності. Людина у принципі потенційно здатна пізнати і відтворити будь-який предмет природи, бо ставиться до існуючого з точки зору всього людського суспільства.

У чому полягає сутність свідомості? Вона проявляється у трьох аспектах:

- як процес роботи людського мозку, як його функція;
- як продукт суспільно-трудова діяльності;
- як вища форма відображення дійсності.

Схематично це можна позначити так:

Як усе це виявляється?

По-перше, встановлено, що в мозку людини безупинно працює понад 100 млрд нервових клітин, кожна з яких обмінюється інформацією і сигналами ще з 10 000 інших. Мозок людини споживає близько 20% усієї енергії, яку отримує організм з їжі, хоча його маса становить 2–3% від маси тіла. Це винятково складний біологічний “комп’ютер”, який досліджують спеціальні науки. А філософія ставить перед собою завдання відповісти на

запитання про природу свідомості, цікавлячись умовами її виникнення (генезису) та функціонування.

По-друге, відповідно до трудової теорії антропогенезу, природні зміни, що відіграли роль вихідної причини біологічних перетворень людиноподібних істот, не стали визначальними для появи людини. Тільки трудова діяльність, що можлива без складних ланцюжків цілей та їх осмислення під час порівняння з результатом – виготовленим продуктом, без розвиненого абстрактного мислення й ускладнення форм спілкування, могла відіграти вирішальну роль у появі людини. Її особливість насамперед проявляється у зміні вихідного природного об'єкта, у його перетворенні в продукт, відсутній у природі, а також у складній цілеспрямованій духовній діяльності. Отже, свідомість індивіда соціально обумовлена, тобто вона формується в суспільстві і поза ним з'явитися не може.

По-третє, свідомість, як вища форма відображення, відрізняється від попередніх його форм такими особливостями:

- свідомість – суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- вона ідеальна;
- має творчу активність;
- свідомості властива самосвідомість.

Свідомість людини є активним початком, що характеризується цілеспрямованим, керованим процесом розумової діяльності. В такому розумінні вона, свідомість, проявляється як творчий акт. Причому вона не тільки відбиває реальність, але й мислено перетворює її, формуючи нові форми дійсності. Узагальнюючи особливості свідомості, можна дати таке її визначення. *Свідомість – це властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, що виражена в суб'єктивному, ідеальному, узагальненому, цілепокладальному відображенні дійсності та її творчому перетворенні.* Найважливішими елементами свідомості є:

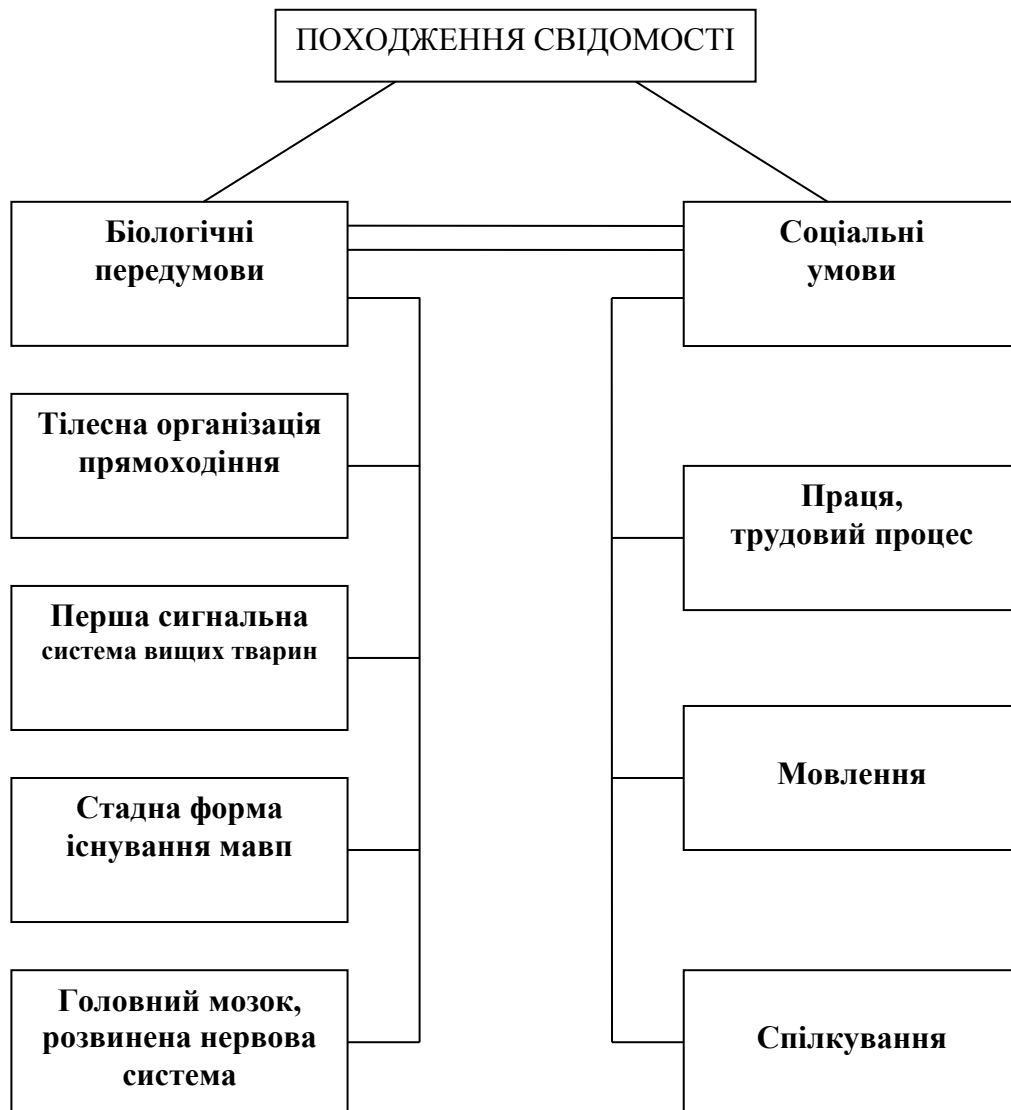
- усвідомлені відчуття, сприйняття, уявлення;
- усвідомлення емоцій;
- воля – свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності;
- осередком свідомості є знання.

У процесі суспільної життєдіяльності формується *соціальний тип свідомості*. Суспільний досвід акумулюється не лише у формах спілкування, у суспільних відносинах, не лише в засобах і знаряддях праці, але й у *мові*. Мова є зовнішньою оболонкою думки, засобом пізнання, спілкування, збереження і передачі суспільного досвіду та інформації. Незважаючи на те, що не всі елементи духовного життя можуть мати мовний вираз (наприклад, потреби, емоції, переживання, підсвідомі явища), свідомість як продукт суспільного життя нерозривно пов'язана з мовою, опосередкована нею.

Таким чином, будучи функцією мозку, свідомість знаходиться поза сферою біологічних закономірностей, вона є суто соціальною за своїм походженням і змістом. Крім того, вищі прояви людської духовності –

безкорисливий пошук істини і сенсу, моральність, свобода, самосвідомість, релігійно-духовний досвід, переживання краси, творчість – не можуть бути пояснені лише необхідністю функціонального забезпечення суспільного життя, адже вони не утилітарні засоби суспільно-практичної життєдіяльності. У цьому розумінні духовність має надсоціальну природу.

Як же міг виникнути такий складний феномен і які для цього були передумови?

Свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності, багатьох поколінь людей. Але щоб її зрозуміти, необхідно з'ясувати, як вона зароджувалась. Свідомість має не тільки свою соціальну історію, а й природну передісторію – розвиток своїх суто біологічних передумов.

Погляд на матерію як мертву, інертну та аморфну субстанцію вже давно спростований філософією і сучасною наукою. Починаючи з Епікура, а в Новий час із Б. Спінози, матерія розглядається як причина самої себе, як

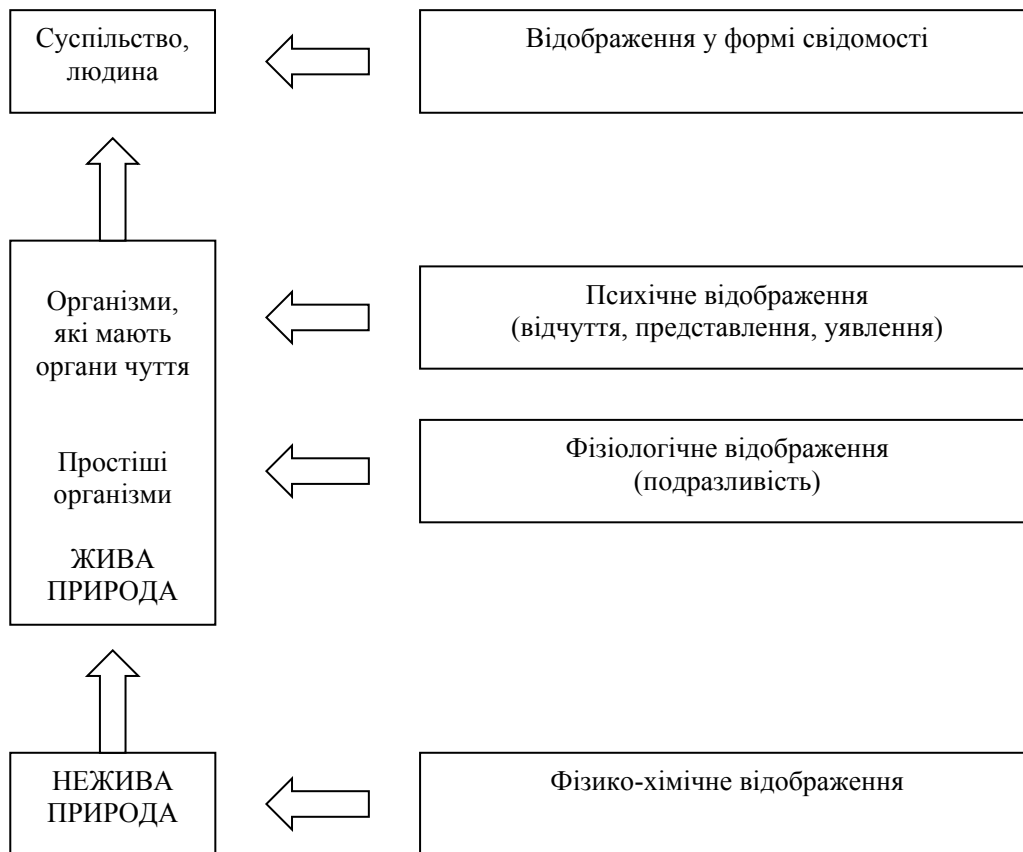
causa sui. Різні форми активності матерії віртуально наявні в самій матерії. Вони самореалізуються завдяки її нескінченному руху, змінам і розвитку. Сьогодні загальновизнаним є положення про те, що активна діяльність матерії виходить за межі звичайних змін і звичайної взаємодії. Вона передбачає існування у матерії іншої властивості, спорідненої з подразливістю й відчуттями. Ця властивість матерії є нічим іншим, як властивістю відображення, про це ми вже говорили раніше.

У наш час філософи розглядають кілька концепцій походження свідомості.

Основні концепції походження свідомості

- 1) теорія космічного походження свідомості (мозок бере для своєї роботи енергію Всесвіту, космічне інформаційне поле);
- 2) теорія монад (монадологія). Відповідно до цієї теорії у світі існує безліч абсолютно простих, непротяжних духовних сутностей, що є універсальними першоелементами буття (Лейбніц);
- 3) теорія Тейяра де Шардена, відповідно до якої свідомість – надлюдська сутність, духовна сила, що спонукає Космос до еволюції;
- 4) теорія гілозоїзму, відповідно до якої всій матерії властива здатність відчувати;
- 5) об'єктивний ідеалізм виходить з тези, що людська свідомість є частиною “світової свідомості”, “світового розуму” (Платон, Гегель та інші);
- 6) суб'єктивний ідеалізм (соліпсизм) вважає, що свідомість суб'єкта – єдина достовірна реальність, а об'єктивна дійсність – продукт свідомості;
- 7) матеріалістичне пояснення генезису свідомості виходить з природничих та соціально-історичних засад.

Відображення проявляється в якісно різних формах. Кожна з них зумовлюється ступенем організації і розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Тому відображальні процеси удосконалюються й ускладнюються з розвитком матерії, що залежить від ускладнення типу взаємодії між складовими структурними елементами матеріальних систем. У зв'язку з цим можна виділити кілька рівнів розвитку властивостей відображення, де кожний наступний рівень є складнішим, ніж попередній.

До основних типів відображення сучасна наука відносить: 1) неорганічне відображення, що пов'язане з механічними, фізичними, хімічними змінами тіл; 2) органічне відображення, що спостерігається в живій природі (подразливість, чутливість, психіка); 3) соціальне відображення – рівень існування людської свідомості.

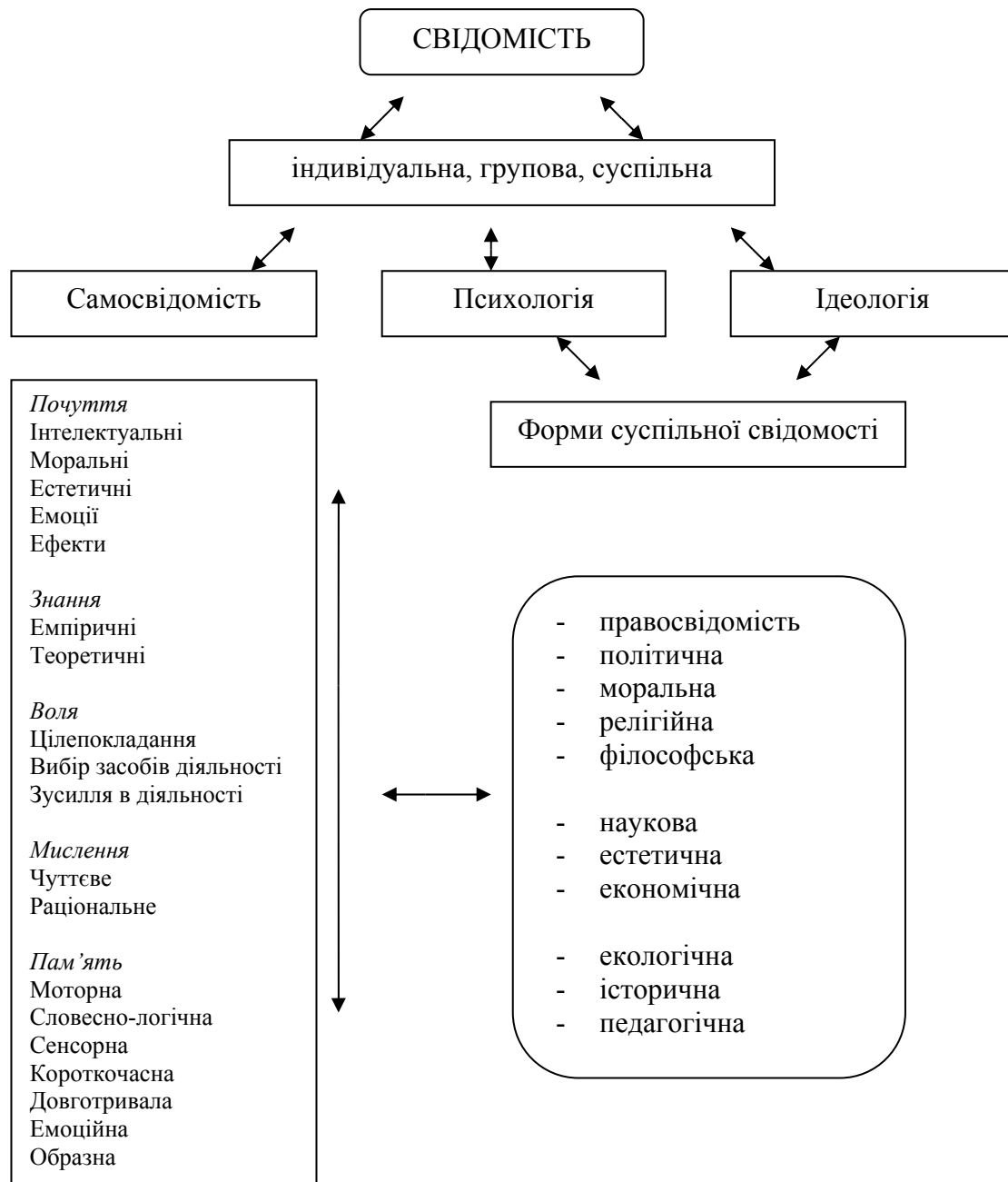
За усіх розрізень, що характерні для цих типів відображення, вони мають загальні властивості, які виявляються такі:

1) будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший; 2) в об'єкті, який зазнав дії, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта; 3) цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Отже, відображення становить процес, результатом чого є інформаційне відтворення властивостей об'єктів, що взаємодіють. Інформація – це об'єктивна сторона процесу відображення як властивості всієї матерії. Вона загальна. Тому будь-яка взаємодія включає інформаційний процес, є інформаційною взаємодією у тому розумінні, що залишає про себе пам'ять в іншому.

9.2. Структура свідомості, її основні рівні та функції

Свідомість не зводиться до психіки людини. Поняття “свідомість” вужче порівняно з поняттям “психіка” людини. Психіка складається із таких духовних утворень, як свідоме і підсвідоме, які є багатовимірними і перебувають у постійному русі та взаємодії. Щодо загальної структури свідомості, то вона може виглядати так:

Свідомість – це насамперед знання. Без знань свідомості не існує. Ось чому в сучасній філософській літературі більшість дослідників указують на важливу роль пізнавальної (когнітивної) **емоційної** та **мотиваційно-вольової** форм діяльності свідомості. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається із **чуттєво-сенситивного, абстрактно-мисленнєвого та інтуїтивного рівнів**. На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення. А саме **мислення є процесом оперування чуттєвим змістом і логічними формами**, що має на меті **синтез чуттєвого і раціонального** заради набуття нової пізнавальної інформації. Але когнітивний принцип свідомості провідну роль відводить, безперечно, понятійному мисленню. Саме воно надає пізнавальній діяльності **предметного, усвідомленого характеру**. Емоційна сфера свідомості – складне, ще малодосліджене явище. Спроба виділити її

структуру і типологізувати її елементи не вдалась. *Емоції* – це відображення об'єкта у формі психічних реакцій, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій та оцінного ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу становлять *почуття* (радість, горе, любов, ненависть та ін.), *афекти* (лють, жах, відчай), *пристрасті* та *самопочуття*. В емоціях предмети відображаються не в образах, а в їхньому ставленні до людини, суспільства, їх потреб, інтересів. Мотиваційно-вольова сфера подана *мотивами*, *інтересами*, *потребами* суб'єкта в єдності зі здібностями у досягненні цілей.

Поряд зі свідомістю у “внутрішньому світі” людини існує рівень *несвідомого*. Сьогодні це визнали більшість учених, які вважають, що *несвідоме* – це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму. До несвідомого належать *сновидіння*, *гіпнотичні стани*, явища *сомнамбулізму*, стани неосудності, а також інстинкти та запорогові почуття. *Інстинкти і запорогові почуття* – це такі структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на рівні підсвідомого, залежати від нього, а часом і переходити на рівень свідомості. До структури несвідомого також відносяться *автоматизми* та *інтуїція*, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Формуючись під контролем свідомості, у результаті тривалого тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру.

Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, що у свою чергу розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує і поняттям “*підсвідоме*”. Це особливий шар або рівень несвідомого, до нього включаються психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Одним із перших в історії науки спробував розв'язати проблему співвідношення свідомого й несвідомого австрійський психолог і психіатр З. Фрейд (1856 – 1939 рр.). Він дійшов висновку про суттєво важливу, а інколи й вирішальну роль несвідомого (особливо щодо психічних захворювань). За З. Фрейдом структура особистості складається із трьох шарів: “Воно”, “Я” і “Над-Я”. Несвідоме “Воно” подано у З. Фрейда як той глибинний рівень, у надрах якого нуртують приховані щиросердечні потяги, що нагадують старих демонів і відбивають невідзвітні людині поклики. Свідоме “Я” – посередник між “Воно” і світом життя суспільства, що і є “Над-Я”. Воно уособлює як вимоги, так і заборони морального, соціокультурного і сімейно-історичного походження. Усе це схоже на айсберг, невидима, підводна частина якого дуже велика і загрожує людському “Я”.

Для розуміння суті цих відносин З. Фрейд звертався до образних порівнянь. “Воно” і “Я” – це кінь і вершник. “Я” намагається підкорити собі “Воно”, як вершник – більш сильну, ніж він, істоту. У підсумку виявляється, що вершник йде на повіді в неприборканого коня. Так “Я” фактично

підкоряється волі “Воно”, створюючи видимість своєї переваги над ним. Отже, “Я” є вірним слугою “Воно”.

Не менш складними є відносини між “Я” і “Над-Я”. Так само, як і “Воно”, “Над-Я” може панувати над “Я”, виконуючи роль чи то совісті, чи то несвідомого відчуття провини. Це адвокат внутрішнього світу. Отже, “Я” виявляється в лещатах найглибших суперечностей з боку “Воно” і “Над-Я”.

Крім того, за виразом З. Фрейда “Я” є нещасною істотою, що служить трьом панам, тому і підлягає потрійній загрозі: з боку зовнішнього світу, з боку сексуальних потягів “Воно” і з боку строгості “Над-Я”.

Відхід від загрозової дійсності завершується, на думку З. Фрейда, “втечею у хворобу”. Невротичні захворювання – типовий тому приклад. Кращий вихід зі стану невроту – це мобілізація людиною всіх сил з метою свідомого розв’язання конфліктів, що виникають у житті. Для цього необхідно усвідомити свої несвідомі потяги. Саме психоаналіз допомагає в перенесенні несвідомого у свідомість. На наш погляд, концепція З. Фрейда лежить у річищі тієї філософської традиції, що наголошує на несвідомому (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Е. Гартман, А. Бергсон та ін.).

Якщо звернутися до генезису людської психіки, то несвідоме є першим етапом її розвитку, а свідоме – другим. У зв’язку з цим можна припустити, що несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами психіки людини, вони взаємодіють між собою, активно впливаючи одна на одну. До того ж несвідоме містить багаті можливості, які стимулюють раціональні аспекти людської життєдіяльності й творчі дії суб’єкта.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомістю і несвідомим. У суб’єктивній реальності людини є і така підструктура, як **самосвідомість**. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін. За допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мисляча істота, яка здатна відчувати. У такому разі об’єкт творить власну свідомість і самого себе. Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характерної для неї дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті. Звернення філософів до самосвідомості як особливої сфери суб’єктивного світу починається ще із Сократа, з його максими: “Пізнай себе”. Зі становленням філософії як специфічного знання про світ і людину сформувався погляд на діяльний, неспокійний характер душі, діалогічність і критичність розуму щодо самого себе. За Платоном діяльність душі – це внутрішня робота, яка має характер бесіди із самим собою. Міркуючи, душа постійно розмовляє із собою, запитує себе, відповідає, стверджує і заперечує.

Таким чином, самосвідомість – важлива умова постійного самовдосконалення людини. Вона тісно пов’язана з **рефлексією**. Поняття “самосвідомість” і “рефлексія” перебувають у певному співвідношенні, яке структурується за принципом доповнюваності.

Найважливіші функції свідомості:

пізнавальна, тобто функція адекватного відображення дійсності, отримання знань про природу, суспільство і людину;

акумулятивна, яка полягає у накопиченні індивідом знань, отриманих з особистого досвіду, а також здобутих його сучасниками чи попередниками;

творчо-конструктивна функція полягає в уявному конструюванні суб'єктом пізнання якісно нових моделей матеріальних і духовних цінностей;

прогностична функція виявляється в тому, що на основі пізнаних закономірностей можна передбачити певні події, що відбудуться у природі чи суспільстві;

регулятивна функція свідомості виявляється насамперед як спонукальна форма, коли людина пізнає ідеї (теорії, концепції, гіпотези) і вони стають стимулюючою і керівною силою її діяльності. Друга сторона цієї функції полягає в регулюванні дій людей, у забезпеченні досягнення поставленої мети й умов її реалізації.

9.3. Мова як предметна свідомість

Мова – система знаків, за допомогою якої люди спілкуються, здійснюють пізнання світу і самопізнання, зберігають і передають інформацію, управляють поведінкою один одного. У мові можна виділити природну систему знаків (звук, пластика людського тіла: пози, жести, міміка) і штучну, спеціально створену людьми (мова математики, живопису, музики, дорожні знаки та ін.). Мова – один із головних чинників функціонування суспільства. Вона виконує в суспільстві безліч функцій: номінативну (здатність мови позначати і представляти світ речей та процесів), пізнавальну (участь у процесі пізнання), комунікативну (участь у процесі спілкування людей) тощо.

Зв'язок свідомості з мовою виявляється насамперед і в тому, що *виникнення індивідуальної свідомості можливе лише тоді, коли людина залучена до світу мови, передусім словесної*. Саме в мовному спілкуванні з дорослими дитина починає говорити про себе “Я”, несвідомо засвоюючи логіку мислення, закодовану в мовних пропозиціях. Рідна мова формує в людині неусвідомленим нею способом відчуття ритму, музичності (адже кожне звучне слово – це цілий музичний твір), а також багато інших якостей її душі і розуму. Якщо врахувати, що формування свідомості особи починається з дитинства, то стає зрозумілою величезна роль мовного простору, в якому знаходиться дитина.

Чим багатший зміст свідомості і взагалі духовного світу людини, тим більше їй потрібне мовних знаків для його передачі і навпаки. Так, Елочці з “Дванадцяти стільців” Ільфа і Петрова досить було всього 12 слів, щоб висловити ставлення до будь-якого явища та вчинку. “Ефект Елочки” присутній і тоді, коли в мові людини переважає арго – мова, притаманна певній замкнутій соціальній групі. Існують шкільне, студентське, професійне, кримінальне та інші арго.

Кожна культура напрацьовує свій певний набір слів, за допомогою якого свідомість її представників проявляється зовні. У різних мовах по-різному співвідноситься кількість слів, що виражають наочно-логічний зміст свідомості.

Так, європейські мови є переважно номінативними, тобто пристосованими в основному для назви предметів та їх властивостей. Європейці зафіксували в мові свою орієнтованість на інтелектуально-раціональне ставлення до світу.

Великі зміни відбуваються в сучасній українській мові: раніші слова, що часто вживаються, такі, як любов, совість, справедливість тощо, витісняються із словника і на зміну їм приходять інші – секс, “крутий”, “просунутий” та ін. Лавина іноземних слів і неологізмів приводить до трансформації національної мови. Зміна мови – двосторонній процес: з одного боку, він відбиває зміни, що відбулися у свідомості людей, а з другого – сприяє подальшій трансформації свідомості. Оберігаючи свою мову від “розмивання”, зберігаючи її, нація зберігає одну з найважливіших умов своєї культурної самоідентифікації. Не випадково, наприклад, у Франції ввели квоту на вживання англоамериканських термінів у засобах масової інформації, а також їх використання в назвах магазинів, кафе та інших установ. За збереження чистоти національної мови виступає громадськість Японії, Китаю та інших країн.

Отже, головним змістом мови як опредметненої свідомості є:

Філософська концепція мови	Головний зміст філософських концепцій мови
Філософія імені	Ім'я - це одиниця мови, тексту. Ім'я є прояв ідей (Платон), сутності (Арістотель, Лосєв), Бога (середньовічні філософи). Ім'я є мітка, позначення одиничної речі або її одиничних ознак (номіналісти)
Філософія речення	Головною одиницею мови, тексту є речення, висловлювання. Речення, якщо воно побудоване правильно, має значення й зміст, володіє функцією істинності/хибності
Філософія ціннісних установок	Головною одиницею мови є текст, для якого характерні ціннісні установки автора, ті цілі, досягнення яких він прагне

Резюме

1. Проблема свідомості, її онтологічного статусу і можливостей є однією з найважливіших у філософії. Але необхідно зважити на те, що не все, що становить зміст свідомості як суб'єктивного буття, реально усвідомлюється. З точки зору фрейдизму, свідомість має певні рівневі структури: усвідомлення, підсвідоме, надсвідоме, несвідоме.

2. Свідомість не підлягає звичайному науковому дискурсу: вона не має просторово-часових вимірів, чуттєво не спостерігається, суб'єктивні образи не мають ваги і непідвладні законам збереження. Опредметненням свідомості є мова.

3. Важливим чинником, який поєднує всі можливі елементи цієї складної системи, є самосвідомість. Самосвідомість – це обернення

свідомості на саму себе з метою самопізнання (самовідчуття, самоаналізу); самооцінки (самопочуття, як оцінка своєї життєвої ситуації, так і себе у ній, оцінка своїх матеріальних і духовних потреб); саморегуляції (самоконтроль, самодетермінація, самотворення) тощо.

4. Залежно від носія свідомість може бути індивідуальною або суспільною (родовою, класовою, національною та ін.). Суспільна свідомість має складну структуру, в якій виділяються стихійні та усвідомлені компоненти, певні форми (моральна, політична, правова, естетична, педагогічна, філософська, релігійна).

Теми рефератів

1. Свідомість та самосвідомість як данина і проблема.
2. Цілепокладання як спосіб людської трансценденції.
3. Роль соціальності у виникненні свідомості.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає проблема свідомості у філософії і науці?
2. У чому суть свідомості як соціального явища?
3. Як співвідносяться свідомі та підсвідомі фактори формування особистості?
4. Яка роль самосвідомості у формуванні духовно і фізично досконалої особистості?
5. Як співвідносяться суспільна та індивідуальна свідомість?
6. У чому полягає взаємозв'язок мови і свідомості?
7. Проаналізуйте компонентну структуру свідомості.

ТЕМА 10. ФІЛОСОФІЯ РОЗВИТКУ

Для сучасної людини, що вступає в еру інформаційної цивілізації, уявлення про швидкозмінний світ – невід’ємна складова частина її світогляду. Але створити цілісний теоретичний образ багатовимірного світу, що розвивається, – завдання складне і трудомістке. Філософський шлях його розв’язку нараховує два з половиною тисячоліття, протягом яких формувалася й крок за кроком детально розроблялася філософія розвитку. Цей розділ філософії містить концепції, що по-різному тлумачать проблему розвитку. Серед них: діалектика, метафізика, синергетика та ін. Найбільш визнаною й розробленою з них є діалектика. Тому у розділі їй буде приділена основна увага. Знання діалектики, творче використання її принципів, законів і категорій є важливою умовою чіткої світоглядної і методологічної дисципліни фахівця будь-якого профілю.

Що ж таке діалектика? У чому полягає її зміст? Які існують альтернативні їй концепції розвитку? Відповідь на ці запитання і є метою цього розділу.

10.1. Історичні форми та особливості діалектики

Слово “*діалектика*” (від грец. *dialektike* – мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом “діалог” (від грец. *dialogos* – “розмова двох або кількох співрозмовників”). Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію, спрямовану на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиставлення думок, поглядів. Уважалось, що діалектик – це людина, яка вмє запитувати й відповідати.

Потім прадавні мислителі помітили, що суперечливість та мінливість спостерігаються не тільки в думках, але й у реальному бутті. Одним з першовідкривачів цього факту був *Геракліт* з Ефеса. Він уявляв світ у вигляді “живого вогню” або плину річки, у яку неможливо “ввійти двічі”. У рухливому світі із часом усе втрачає попередні риси, переходячи у свою протилежність: вологе висихає, а сухе стає вологим, переходять одне в інше: холодне в гаряче, живе в мертве. У цих думках закладені основи діалектики в сучаснім її розумінні. Тому прийнято вважати, що історично першою формою діалектики є *стихийна діалектика прадавніх філософів*. Це наївна діалектика буття й пізнання без проникнення у сутність процесів.

В епоху Середньовіччя діалектика була витиснута метафізикою, перетворившись у софістику й схоластику, які активно використовували панівні класи для насадження і закріплення релігійного світогляду у свідомості людей.

Повернення до діалектики з елементами метафізики відбулось у філософії Нового часу (*Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Дені Дідро* та ін.). Проте найбільш цільну концепцію діалектики сформулював в класичній німецькій філософії *Георг Гегель*. Її називають другою формою діалектики.

Г. Гегель уперше подав світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, указав на джерело розвитку – боротьбу протилежностей, сформулював основні закони і категорії діалектики. Однак *діалектика Г. Гегеля* мала ідеалістичний характер. Моделлю гегелівської діалектики слугувала не об’єктивна реальність, а мислення, що її відображало. Ця теорія суперечила основам природознавства, у межах якого були висунуті глибокі діалектичні ідеї: теорія розвитку щодо геології (*Ч. Лойель*), еволюційні ідеї *Ламарка*, космологічні ідеї *Канта – Лапласа* та ін.

Діалектика Г. Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, у якій німецькі філософи *Карл Маркс* і *Фрідріх Енгельс* спробували зробити новий крок – поєднати матеріалізм із діалектичною логікою. Результатом стало створення *третьої історичної форми діалектики* (друга половина XIX ст.). Вона була об’єктивно підготовлена розвитком наукового пізнання. До 40-х років XIX ст. з’явилися нові відкриття в різних галузях науки, які дали природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичного погляду на природу. Серед них особливо виділяють три: у фізиці – відкриття закону збереження й перетворення енергії, який обґрунтував взаємозв’язок різних форм руху матерії; у біології –

створення клітинної теорії, яка розкрила структурну єдність усієї живої природи (як рослинного, так тваринного світу) та еволюційної теорії Ч. Дарвіна, що уможливило розробку ідеї розвитку живої природи. За цих умов матеріалістична діалектика виявилася формою філософського мислення, найбільш адекватного науці, будучи аналогом дійсності, тобто можливість мислити і пізнавати дійсність відповідно до неї самої.

У створенні історичної форми діалектики важливу роль відіграло відкриття К. Марксом матеріалістичне розуміння історії, завдяки чому був здійснений синтез діалектики не тільки з матеріалізмом, але й з гуманізмом. Діалектика стала розглядатися не сама по собі, безвідносно до людини, а з точки зору конкретно-історичних проблем людської життєдіяльності.

Останнім часом деякі дослідники, характеризуючи діалектику Г. Гегеля і матеріалістичну діалектику як класичну, виділяють і *четверту, некласичну форму діалектики*. У сучасній західній філософії найбільш істотні елементи зазначеної форми діалектики виявляються у властивому їй герменевтичному способі філософування. Однак тут діалектичний метод застосовується насамперед для виявлення змісту за допомогою інтерпретації (П. Рікер), а також для ситуативного аналізу пізнаваного об'єкта.

Визначимо характерні риси класичної діалектики.

По-перше, класична діалектика є таким способом розуміння світу, за якого дійсність осмислюється з позиції загального взаємозв'язку предметів та явищ, їхньої взаємозумовленості й постійної зміни. Однак необхідно пам'ятати, що діалектика є теорією не будь-яких змін, не всякого руху, а лише однієї форми змін – розвитку. Діалектика – глибока, всебічна й багата на зміст теорія розвитку. Вона вчить, що ні у природі, ні у суспільстві, ні у мисленні немає нічого, що б не перебувало у стані зміни, тому що все суще має внутрішні суперечності, які змушують його змінюватися, набувати нових форм, розвиватися.

По-друге, діалектика визнає існування діалектики об'єктивної та суб'єктивної.

Об'єктивна діалектика – це взаємозв'язок і розвиток природних та соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, людини та людства. Суб'єктивна діалектика – це діалектика мислення суб'єкта й пізнання ним об'єктивного світу. Як же вони співвідносяться? З позицій матеріалістичного періоду суб'єктивна діалектика відбиває об'єктивну. Об'єктивна й суб'єктивна діалектики збігаються за змістом (спільним у них є зміст – єдина діалектична закономірність розвитку дійсності). Проте водночас вони різняться формою, тому що мислення має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, внутрішню логіку розвитку. Об'єктивна діалектика відбивається в мисленні: у суб'єктивній та ідеальній формах.

По-третє, внутрішній зміст, логічний каркас діалектики як науки створюють її принципи, закони та категорії. Діалектика визначається як система принципів, законів і категорій, які у своїй сукупності відбивають цілісність об'єктивного світу і його пізнання в безперервній зміні й розвитку. Причому під принципами розуміють загальні й універсальні, основні ідеї,

критерії, що визначають зміст і роль усіх інших елементів у системі. У сучасних концепціях діалектики найбільш вагому роль відіграє принцип зв'язку і принцип розвитку. Закони діалектики виражають загальні істотні зв'язки у процесі розвитку. Вони виконують важливу методологічну функцію в створенні її теорії. Існує три загальних закони діалектики: закон діалектичної суперечності, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін і закон заперечення заперечення. Категорії діалектики – це найбільш фундаментальні, вузлові поняття, у яких і за допомогою яких здійснюється філософське мислення. Принципи, закони і категорії діалектики ми розглянемо нижче.

І *по-четверте*, особливістю діалектики є те, що вона виконує роль і теорії, і методології. На підставі змісту законів, категорій діалектики і закономірностей функціонування й розвитку процесу пізнання формуються відповідні вимоги до мислячого суб'єкта з метою його орієнтації у пізнавальній діяльності. Виробляються також відповідні норми й правила, яких він змушений дотримуватися в питаннях пізнання і практичного перетворення дійсності. Методологічно правильні орієнтири, дані діалектикою, допомагають обрати правильний шлях дослідження, уникнути багатьох помилок, відхилень, не витратити даремно сил й дорогоцінного часу на безперспективні зусилля й непотрібні дії.

Отже, у сучасному розумінні діалектика – це:

а) об'єктивний процес розвитку предметів та явищ на підставі виникнення і взаємодії властивих їм суперечностей;

б) філософська концепція про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення; метод пізнання й перетворення світу. Знання загальних законів розвитку, які входять до її системи, дає можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному світі, і передбачити майбутнє.

10.2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку

Вихідним моментом у розкритті змісту будь-якої концепції, а діалектика не становить винятку, є аналіз її принципів.

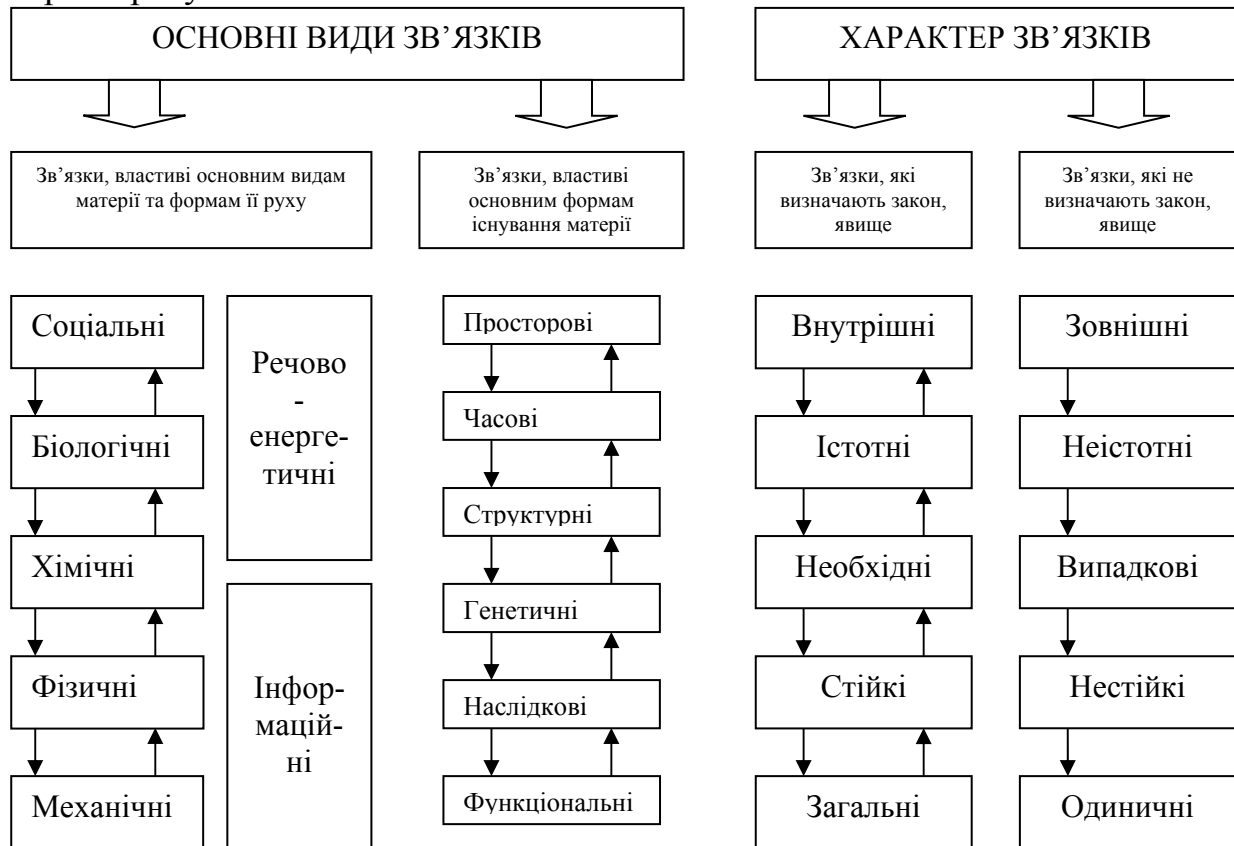
Що ж таке принципи?

У філософському плані поняття “принцип” означає фундаментальне положення, першооснову, найбільш істотну підставу якої-небудь концепції або теорії. Діалектиці як філософській теорії принципи надають характер єдиного цілого, перетворюють її закони й категорії у струнку систему. У сучасних концепціях діалектики найбільш вагому роль відіграє принцип загального зв'язку і принцип розвитку. Розглянемо ці принципи детальніше.

Світ надзвичайно різноманітний. Кожний об'єкт має багато властивостей, які розкриваються за взаємодії з іншими об'єктами. Іншими словами, усякий утвір проявляється через зв'язок з іншими утворами. Отже, кожен об'єкт перебуває в закономірному зв'язку з іншими об'єктами й бере

участь у взаємодії з ними. Не існує об'єктів, які б існували поза якими-небудь зв'язками і взаємодіями. Саме у врахуванні всебічних взаємозв'язків і взаємодій об'єктів між собою й полягає одна з істотних ознак діалектики і зміст принципу загального зв'язку.

Таким чином, діалектика вимагає визначення загального зв'язку, що панує в матеріальному і духовному світі. Діалектичні зв'язки характеризуються такими ознаками.

По-перше, вони мають об'єктивний характер, тобто існують незалежно від свідомості людей, як об'єктивна закономірність.

По-друге, зв'язки універсальні, тому що виявляються всюди й завжди, у всіх явищах, на всіх рівнях і щаблях.

По-третє, взаємозв'язок багатогранний по своїй суті й природі, адже кожний предмет, будь-яке явище тисячами ниток пов'язані з іншими, і цей зв'язок характеризується невичерпною мережею відносин між явищами та процесами матеріального і духовного світу.

По-четверте, реальні зв'язки нескінченно різноманітні за характером, ступенем глибини й складності, з формами прояву. Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу різноманітних зв'язків дійсності, серед яких виділяють:

- зв'язки, властиві основним видам матерії і формам її руху (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні);
- зв'язки, властиві основним формам існування матерії (просторові, тимчасові, структурні, генетичні, причинні, функціональні).

Однак серед безлічі конкретних форм зв'язків діалектику цікавлять найбільш характерні види зв'язків, які виявляються у всіх явищах і процесах дійсності. До таких форм зв'язків відносять: внутрішні і зовнішні; істотні й неістотні; необхідні й випадкові; стійкі й нестійкі; загальні й одиничні.

Роль цих зв'язків у розвитку неоднакова: завдяки одним предмет реалізує свою природу, тобто вони відіграють головну роль, інші є другорядними. На цій підставі складається вираз: “закон є зв'язок”. Чи правильно це? Правильно, якщо додати, що закон – це не всякий зв'язок.

Який же зв'язок є законом?

Законом називається такий взаємозв'язок, який має цілий ряд необхідних ознак:

– **об'єктивність зв'язку**. Мова йде не про юридичні закони, які сьогодні ухвалюються, а завтра – скасовуються. Якщо говорити про закони збереження енергії та речовини або про закон всесвітнього тяжіння, то було б нісенітницею стверджувати, що ми зможемо скасувати або свідомо загальмувати їх дії. Отже, істотною ознакою закону буде те, що він відбиває об'єктивний стан речей, об'єктивний зв'язок між речами, предметами, явищами;

– **істотність зв'язку**. Істотний зв'язок – це такий зв'язок, який визначає існування речі, її рух і розвиток. Скажімо, періодичний закон елементів виражає істотний зв'язок між атомною вагою, зарядом атомного ядра і хімічними властивостями елементів;

– **необхідність зв'язку**. Необхідний зв'язок – це такий зв'язок, який обов'язково проявляється за певних умов. Наприклад, у фізиці відомий закон залежності опору провідника від складу провідника;

– **стійкість зв'язку**. Стійкий зв'язок – це такий зв'язок, який надійно зберігається. Він спостерігається протягом усього існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення й існуватиме доти, поки існують ці явища та предмети;

– **загальність зв'язку**. Загальність зв'язку проявляється в тому, що їй підпорядковані багато або навіть усі предмети, явища, процеси об'єктивного світу.

Розглянуті ознаки закону дозволяють дати його логічне визначення. **Закон – це об'єктивний, істотний, необхідний, стійкий, загальний зв'язок матеріальних і духовних явищ, який визначає характер і напрямок їх руху і розвитку.**

Необхідно пам'ятати, що в науковій літературі крім поняття “закон”, уживається й поняття “закономірність”. Це – нетотожні поняття. Вони є однопорядковими, тому що в них відбиті необхідні, об'єктивні, загальні зв'язки, що існують в об'єктивній дійсності. Але закономірність є більш широким поняттям, ніж закон. Якщо закон проявляє себе жорстко, неминуче в конкретних умовах, то закономірність проявляється як взаємозв'язок, взаємодія ряду законів. Так, аналізуючи суспільні явища, можна говорити про конкретні прояви закону вартості або закону відповідності продуктивних

сил певному рівню розвитку виробничих відносин, а можна і про поступальний розвиток суспільства як об'єктивної закономірності.

Вищенаведене вище визначення стосується всіх законів. Але закони бувають різні. Вони класифікуються на основні й неосновні, динамічні й статичні, природи й суспільства, специфічні та загальні. Діалектику як вчення про закони буття цікавлять всезагальні (універсальні) закони, оскільки вони, по-перше, властиві всім сферам діяльності, тобто діють у природі, суспільстві й пізнанні; по-друге, розкривають глибинні основи руху й розвитку, а саме послідовно відповідають на найважливіші запитання: чому, яким чином, у якому напрямку відбувається розвиток?

Діалектика як вчення про загальні закони буття виходить із того, що об'єктивний світ перебуває в постійному русі, зміні і розвитку. Це положення діалектики фіксується у другому її принципі – принципі розвитку. Однак бачити розвиток і визнавати його існування недостатньо. Необхідно розібратися в самому понятті “розвиток”.

Які ж ознаки розвитку?

- Розвиток, на відміну від руху, – передусім якісні зміни;
- розвитку притаманні відносно тривалі часові інтервали;
- розвиток різноманітний за своїми формами. Він може бути:
 - однолінійним та багатолінійним;
 - прямолінійним та зигзагоподібним;
 - висхідним та низхідним;
 - прискореним та уповільненим;
 - загальним та локальним;
 - індивідуальним та історичним;
- розвиток – це зміна складних системних об'єктів;
- розвиток має свою спрямованість. Основними спрямуваннями розвитку є прогрес і регрес.

Прогрес – напрям розвитку у процесі становлення якісно нової системи, що забезпечує вищий ступінь цілісності, стійкості і вищий потенціал для подальшого розвитку.

Регрес – напрям розвитку, в якому втрачаються набуті якості, відбувається перехід до більш примітивних форм організації.

Таким чином, *розвиток – це певна форма зміни взагалі, особливий вид руху, якому властиві закономірні, спрямовані, необоротні, якісні зміни матеріальних і духовних об'єктів.*

10.3. Основні закони і категорії діалектики

У понятті закону будь-якої науки мають на увазі такі зв'язки і відносини предметів дійсності, які характеризуються ознаками об'єктивності, істотності, загальності, стійкості та повторюваності. На відміну від правила, закон не має винятків і впливає на всі явища певної галузі світобудови. За ступенем поширеності закони поділяються на: 1) універсальні, або загальні, закони, що діють у всьому світі, тобто в матеріальній та ідеальній сферах; 2)

загальні закони, сфера дії яких обмежена або природою, або суспільством, або мисленням; 3) конкретні закони, що діють у деякій частині фундаментальних галузей світу (наприклад, закони електрики, економічні закони, закони логіки тощо).

Крім того, закони розрізняють за ступенем співвідношення необхідності і випадковості. Це: динамічні закони, у яких дія випадковості зведена до нуля, і статистичні, у яких дія випадковості у принципі не може дорівнювати нулю, тому що їх сукупність визначає форму необхідності. Останні в сучасній науці і філософії розглядаються як більш фундаментальні відносно перших.

Особливістю законів діалектики є те, що з усіх відомих людству законів за ступенем поширеності до першої із зазначених вище груп відносяться тільки вони. Їх універсальність виражається не тільки у всюдисущості, але й насамперед в об'єктивній неминучості. Загальність діалектичних законів полягає в тому, що вони детермінують тенденції самовідтворення світу.

Іншу особливість законів діалектики створює їх імовірнісна, статистична природа. При цьому виявляється їх системний характер: 1) як взаємозалежні елементи структури законів світу вони характеризують сутнісні сторони процесів розвитку; 2) як взаємозалежні елементи процесу пізнання, вони утворюють і характеризують основні шаблі, стадії і сторони пізнання світу.

Ще одна особливість законів діалектики полягає в тому, що їх формулювання має якісний характер і вони не містять яких-небудь кількісних констант.

Оскільки будь-який закон виражає відношення, то й діалектичні закони припускають співвідносні сторони і тенденції. Будучи гранично загальними, вони регулюють відношення між універсальними й загальними сторонами і властивостями речей та явищ світобудови. Такі сторони й властивості дійсності відображаються за допомогою *філософських категорій*, які є гранично загальними поняттями, що відбивають властивості й відносини природи, суспільства і мислення. Категорії діалектики не тільки виражають фундаментальні властивості світу, але і є шаблями його пізнання. Основні закони розвитку світу розкривають механізм, причину і спрямованість змін, що відбуваються в ньому. Їх зміст виражається через взаємозв'язок відповідних категорій, їх координацію і субординацію.

Джерело саморозвитку буття породжує **закон єдності й боротьби протилежностей**. Відповідно до цього закону всякий предмет містить протилежності, єдність, боротьба, взаємодія яких змушує предмет змінюватися певним чином. Цей закон детермінує джерело саморозвитку і саморуху предметів та явищ. Тому він посідає центральне місце в діалектиці, будучи її суттю, "ядром".

Зміст закону єдності й боротьби протилежностей виражається через взаємодію категорій тотожності, відмінності, протилежності й суперечності. Категорія *тотожності* виражає однаковість, "симетричність", єдність

взаємовиключних сторін існування предмета. Тотожність полюсів, таких, як праве – ліве, плюс – мінус, гарне – погане визначається самим фактом існування предмета як єдиної цілісної системи, що володіє якісною та кількісною визначеністю. Остання породжує відмінність, неоднаковість, несхожість, “асиметрію”, заперечення одне в іншому аж до взаємовиключеності протилежних полюсів. Цей аспект існування предмета виражає категорія *відмінності*. Доводячи відмінність елементів і тенденцій розвитку деякої цілісності до межі, ми мислимо їх як протилежності, як сторони існування цієї цілісності, безпосередньо несумісні один з одним. Разом з тим вони утворюють системну єдність, яка визначається всією сукупністю взаємозв’язків як усередині цієї цілісності, так і в її зовнішній взаємодії із середовищем. Єдність, що одночасно проявляється в тотожності й відмінності протилежностей, виражає категорія *суперечність*. Суперечність – система відносин, у межах якої протилежності породжують одна одну, взаємопроникають і переходять одна в одну, утворюючи щось нове. Так, мінливість і спадковість, будучи факторами біологічної еволюції, взаємопроникають і переходять одна в одну, щоразу створюючи нові види живої матерії.

Необхідно розрізняти *види суперечностей*. *Внутрішні* суперечності – взаємодії протилежностей у системі внутрішніх відносин предмета (наприклад, соціальні відносини). *Зовнішні суперечності* – це взаємодії протилежностей, що належать різним предметам (система-середовище). *Основні суперечності* – взаємодії протилежностей, що утворюють джерело саморозвитку предмета в певний момент часу, причому вони, як правило, є багатомірними. Наприклад, основна суперечність сучасного суспільства проявляється як найскладніший комплекс глобальних проблем (екологічна, енергетична, продовольча та ін.). Розв’язання цієї суперечності можливе в результаті переходу людства на новий щабель розвитку – інформаційне суспільство. Принципи цього суспільства не стимулюють подальше загострення зазначеної суперечності, а, навпаки, є необхідними передумовами реалізації механізму її розв’язання отже, і подальшого розвитку людської цивілізації. Однак розвиток інформаційної цивілізації не означає автоматичного подолання наявних суперечностей. Для цього потрібні цілеспрямовані програми відповідної організації. Крім того, необхідно враховувати, що інформаційне суспільство породжує нові, специфічні суперечності (наприклад, тенденцію до глобалізації), розв’язання яких можливе лише в результаті зусиль усього світового співтовариства.

На основні суперечності впливають *неосновні*, але не визначають їх форму (споживча вартість – вартість у ринкових відносинах).

Антагоністичні суперечності – це взаємодію протилежностей, що мають у максимальному ступені діаметрально спрямовані тенденції своєї еволюції. Зняття, розв’язання таких суперечностей можливе тільки революційним шляхом, тобто як перехід у нову якість (раби – рабовласники).

Прикладом *неантагоністичної* суперечності є співвідношення між однотипними соціально-класовими спільнотами.

У процесі пізнання закон єдності й боротьби протилежностей виконує такі найважливіші методологічні функції:

- 1) орієнтує на пошук джерела саморуху об'єкта;
- 2) указує на минулий характер досліджуваного об'єкта, тому що розв'язання його суперечності є перехід в іншу якість, що характеризується іншим полем можливостей і суперечностей;
- 3) спрямовує процес пізнання на шаблі пояснення об'єкта;
- 4) тим самим фіксується внутрішня сторона існування об'єкта, тобто його сутність.

Механізм діалектичного розвитку розкриває **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін**. Згідно з цим законом, якісна трансформація предмета відбувається тоді і тільки тоді, якщо зміна кількісних характеристик цього предмета досягає певної межі. Категорія *якості* відображає визначеність існування предмета, що детермінує його відмінність від усіх інших предметів і разом з тим утворює його цілісність. Якість даного предмета доцільно розглядати в співвіднесенні з іншими предметами. У такий спосіб ми виявляємо зовнішню межу існування предмета як відносно самостійного цілого. Водночас у співвіднесенні даного предмета з іншими ми знаходимо і його *кількість*. Ця категорія відбиває визначеність існування предмета, що детермінує його подібність, тотожність з усіма іншими предметами. Якість і кількість, будучи сторонами визначеності предмета, утворюють єдність, яка виражається категорією *міри*, тобто кількість завжди якісна, і навпаки. Міра відношення якісної і кількісної визначеності проявляється в тому, що кількісна зміна предмета спричиняє якісне, тобто даний предмет втрачає які-небудь властивості й здобуває нові.

Певна кількісна зміна не охоплює всієї сукупності властивостей предмета. Вона протікає вибірково, при цьому виявляється верхня і нижня межі відносної незалежності якості від кількості. Якщо кількісна зміна переходить певну межу, відбувається порушення міри і предмет здобуває принципово нову якість або елімінується зовсім. Стійкість змінюється нестійкістю. Відбувається стрибок – порушення безперервності руху даного предмета. При цьому якісно змінюються певні властивості об'єкта, інші ж змінюються лише кількісно. Наприклад, у цей час людство у своєму розвитку переживає зміну (стрибок) – перехід від індустріальної фази розвитку до інформаційної цивілізації, – який викликаний різким збільшенням потоку виробленої й споживаної людиною інформації (кількісна зміна). У цьому випадку якісно змінюються соціальні параметри людського буття. Біологічні ж параметри змінюються лише кількісно. Тому стрибок визначається мінливістю і нестійкістю.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін має велике методологічне значення. По-перше, він орієнтує суб'єкта, що пізнає, на опис об'єкта. По-друге, сам опис підкоряється послідовності: якість – кількість – міра. По-третє, ця послідовність опису приводить нас до фіксації зовнішньої сторони існування об'єкта, тобто явища, без якого неможливо проникнути в сутність речей і процесів.

Закон заперечення заперечення визначає спрямованість і наступність у процесі розвитку: куди, у якому напрямку відбувається розвиток, які його основні фази та їх взаємозв'язок. Згідно з цим законом усяка наступна фаза розвитку предмета заперечує попередню так, що втримує, зберігає всі необхідні позитивні моменти останньої.

Категорія *заперечення* виражає процес перетворення вихідного стану (фази) предмета у свою протилежність, тобто в наступний стан (фазу). *Заперечення заперечення*, як категорія діалектики, відображає процес переходу отриманої (другої) протилежності, тобто заперечення вихідної фази предмета, тепер уже у свою протилежність. При цьому відбувається не повне заперечення (знищення) попереднього (другого) стану, а перехід до нового циклу розвитку з відтворенням як його істотних моментів деяких властивостей і відносин попередньої стадії. Відбувається повторення на вищому щаблі розвитку відомих сторін нижчих, своєрідне повернення нібито до старого, але на вищому рівні. Таким чином, породжується *нове* і разом з тим реалізується наступність, взаємозв'язок попередніх і наступних фаз розвитку, а також “безперервність у перериваному”.

Повторюваність і наступність, будучи необхідними атрибутами процесу розвитку, детермінують спіралеподібну форму його реалізації. Тим самим розвиток відбувається спрямовано, найчастіше прогресивно. Саме цю особливість закону заперечення заперечення виражає образ спіралі, причому з кожним новим витком спіралі процес розвитку прискорюється. Наприклад, перша наукова революція, що мала своїм результатом механічну теорію І. Ньютона, протікала протягом двох століть. Науковий пошук, що завершився створенням теорії відносності А. Ейнштейна, тривав менше ніж 50 років. Теорія А. Ейнштейна є запереченням ньютонівської теорії, але разом з тим знімає її обмеженість і відтворює її в собі як умову свого існування і як свій наслідок, тобто окремий випадок.

Зміст закону заперечення заперечення, що екстраполюється на процес пізнання, трансформується в такі методологічні вимоги. *По-перше*, він указує на певну спрямованість саморозвитку предмета. *По-друге*, орієнтує на розкриття його структури і форми саморуху, на пошук основних фаз розвитку і їх взаємозв'язків. *По-третє*, детермінує прогностичний компонент пізнання. *По-четверте*, тим самим фіксується конкретна єдність сутності та явища як протилежних сторін існування предмета.

Процес розвитку предмета багатовимірний. Основні закони діалектики необхідним чином реалізуються в ньому, але не вичерпують собою всіх істотних характеристик розвитку. Тому крім трьох основних діалектика містить неосновні закони, зміст яких виражається через співвідношення відповідних категорій.

Усякий розвиток характеризується взаємодією *сутності* та *явища*. Категорія сутності виражає внутрішні, необхідні зв'язки і відношення предмета. Категорія явища відбиває зовнішню форму реалізації сутності предмета, форму наявності сутності на “поверхні” взаємодії і зміни. У сутності превалює необхідне і загальне, у явищі – випадкове й одиничне.

Відношення сутності та явища є законом. Якщо явище існує, то воно обумовлене деякою сутністю; і навпаки, якщо є деяка сутність, вона обов'язково повинна з'явитися. Наприклад, сутність будь-якої держави полягає в насильстві, яке проявляється в безлічі форм: від штрафу за неправильний перехід дороги до смертної кари.

Розвиток предмета припускає наявність у ньому *загального, одиничного й особливого*. Під загальним розуміються властивості й відносини предмета, тотожні властивостям і відносинам інших предметів. У категорії одиничного мисляться відносна відособленість, специфічні характеристики предмета, що становлять його унікальну визначеність. Загальне й одиничне синтезуються в категорії особливого, яка відображає міру і спосіб їх "сплавленості". Необхідно пам'ятати, що загальне завжди реалізується в одиничному і через одиничне. Так, загальним для всіх цивілізованих народів є наявність демократичної держави, але в кожного з них вона реалізується в особливій формі, що містить низку унікальних параметрів.

Світ єдиний, тому всі світові явища взаємозалежні, взаємопов'язані. У категоріях *необхідності й випадковості* виражаються різні типи явищ. Необхідність – це внутрішній, стійкий, істотний взаємозв'язок, що неминуче виникає за певних умов, предметів. Необхідність завжди пов'язана з істотністю. Випадковість є точка перетину необхідностей. Щодо цього вона є формою прояву необхідності. Випадковість характеризується нестійкістю, невизначеністю, зовнішністю, але так само, як і необхідність, може бути пов'язана із сутністю. Наприклад, реформи, що відбуваються у XXI сторіччі в Україні, мають необхідний характер, випадковим же елементом у них є конкретні політичні дії, що ініціюють ці реформи.

Закон взаємозалежності предметів виражається через відношення категорій *причини і наслідку*. Під причиною розуміють таке явище, яке породжує інше або викликає в ньому певні зміни. Породжуване причиною явище (зміни в ньому) називається наслідком. Причина і наслідок взаємозумовлюють одне одне: 1) вони пов'язані генетично; 2) асинхронні в часі (причина раніше наслідку); 3) виникнення наслідку зворотно впливає на причину, викликаючи в ній зміни, у тому числі через коло опосередкованих взаємозв'язків, у яких він сам є причиною; 4) реалізація причинно-наслідкового зв'язку залежить від певних умов. Тому взаємозв'язок причини і наслідку містить частку невизначеності, неоднозначності. Так, сьогодні діяльність людей за силою впливу на природні процеси досягає таких масштабів, що цей вплив здатен порушити рівновагу природних процесів у масштабах усієї планети, у результаті чого виникає загроза глобальної екологічної кризи. У свою чергу, остання стає причиною докорінної зміни стратегії діяльності людства.

Спрямованість розвитку, крім закону заперечення заперечення, детермінується співвідношенням *можливості і дійсності*. Ці категорії виражають основні етапи, шаблі становлення і розвитку предмета. Категорія можливості виражає об'єктивні, необхідні умови і тенденції виникнення й розвитку деякого предмета. У можливості втілені ступінь і різноманіття форм

несуперечності або відповідності предмета певній структурі світу. Категорія дійсності відбиває щабель і форму реалізації можливого. Дійсність – конкретна форма предмета, що існує.

Процес розвитку завжди має системний характер. У ньому в нескінченно різноманітних комбінаціях синтезуються всі фундаментальні відносини і зв'язки світобудови. Системність розвитку виражається через співвідношення категорій *змісту* і *форми*, цілого і частини, структури та елемента, *системи* і *середовища*. Під категорією системи розуміють певним чином організовану сукупність елементів, пов'язаних у єдине ціле необхідними й достатніми відношеннями. Виділяють чотири типи систем: природні, соціальні, технічні та ідеальні. У понятті “середовище” відбивається сукупність зовнішніх характеристик виникнення й розвитку системи. Відношення “система – середовище” розкривається через відношення змісту і форми. Зміст є рухливою єдністю необхідних, істотних властивостей і взаємозв'язків елементарних частин предмета та їх комплексів. Форма – зовнішнє існування цієї єдності, її стійкий прояв у взаємодії системи і середовища. Наприклад, основний зміст сучасної епохи можна визначити як становлення інформаційного суспільства, формою якого є антропогенна цивілізація.

Таким чином, основні закони і категорії діалектики відображають вузлові, основні пункти, стадії, відносини процесів розвитку, а також є шаблями і регулятивами пізнавального процесу. Крім вище розглянутих, до структури діалектики входять й інші принципи і категорії, наприклад категорії прогресу і регресу, цілого і частини тощо.

10.4. Розвиток діалектики в концепції універсального еволюціонізму

У наш час проблема розвитку світу є однією з наріжних і у філософії (питання діалектики), і в науці в цілому (проблематика концепції глобального еволюціонізму), і в конкретних науках (еволюція життя в біології, походження Сонячної системи в космології тощо). Іншими словами, проблема розвитку в сучасній філософії й науці отримала статус фундаментальної світоглядної і методологічної константи.

Вихідною точкою радикальних змін у науковій картині світу на межі ХХІ ст. стало відкриття феноменів самоорганізації й ускладнення у великих динамічних системах, насамперед у фізичних і хімічних. З'ясування того, як виникають різноманітні складнопідпорядковані системи, дістало розвиток у новому науковому напрямі – синергетиці. Було виявлено, що процес становлення й ускладнення організації різних систем є результатом породження порядку з хаосу. У зв'язку з цим проблема розвитку складнопідпорядкованих систем, до яких відносяться не тільки їх фізичні і хімічні структури, але й живі організми, їх співтовариства, люди і суспільство, давно вже стала однією із центральних у всіх великих загальнонаукових напрямках, у тому числі в біологічних науках і науках

соціально-гуманітарного циклу. Тим самим синергетика перекидає місток між неорганічною та органічною природою, з одного боку, і між природою в цілому і суспільством та людиною – з другого. Крім того, виявлення зазначеного вище взаємозв'язку між фізико-хімічною, біологічною і соціальною реальністю породило загальнонаукові уявлення про універсальність процесів організації, самоорганізації й ускладнення систем, що у сукупності утворюють світобудову. Отже, сучасна наука впритул підійшла до розробки концепції універсального еволюціонізму, основний зміст якої опис і розуміння всієї сукупності природних явищ у вигляді єдиного еволюційного процесу.

Особливістю сучасного підходу до проблеми розвитку світу є трансформація *принципу антропоцентризму*. У складі концепції універсального еволюціонізму цей принцип знайшов нову форму і посів у ній одне із центральних місць. У найбільш загальному вигляді суть сучасної інтерпретації антропоцентризму можна виразити так: людина є ендогенним створінням стосовно світу в цілому і тієї його частини, яку називають природою. Однією із форм антропоцентризму є так званий антропний принцип у космології (АПК): “Світ такий, тому що існує людина”. Дійсно, у відомій нам частині світу – нашому Всесвіті – основні параметри її існування погоджені настільки ювелірно, що тільки за цього набору фундаментальних характеристик можлива поява і розвиток життя, тим більше розумного. Тому люди не є випадковим явищем. Вони є результатом спрямованого світового процесу самоорганізації, причому з нескінченно зростаючої “багатоканальністю” узгодження його параметрів і зменшуваним ступенем стабільності існування нових, більш складних форм існування.

Однак не варто абсолютизувати зазначений вище аспект. У сучасних умовах цивілізаційної кризи на перший план виходить зворотна сторона антропоцентризму: “Існування людини у Всесвіті можливо тому, що вона така, яка є”. Це означає, що є межа способів і ступеня перетворення людиною навколишнього світу. Сьогодні ці межі відчутні, як ніколи. Усяка екологічна проблема і є їх зриме вираження.

У зв'язку з вищезазначеним принцип антропоцентризму набуває нового змісту. Людина посідає одне із центральних місць у світі не тому, що вона є “вершиною” еволюційного процесу, адже ця “вершина” може звалитися через власну неспроможність (дурості, що йде від зарозумілості, тощо), оскільки людина може стати фактором “спрямованості” або “керованості” розвитку, при цьому спрямовуючи останнє в бік підвищення стабільності глобальної системи “суспільство – природа”.

Нове розуміння антропоцентризму в по'єднанні із сучасними поглядами на розвиток втілюється в теорії сталого розвитку, ядром якої є ідея коеволюції природи і суспільства. Сутність останньої полягає в тому, щоб визначити погоджені з фундаментальними законами природи параметри й механізми розвитку людської цивілізації. При цьому доцільно ураховувати ту обставину, що розвивається не тільки явище, але й сутність, що лежить у його основі. Так, сьогодні можна констатувати, що період становлення й

розвитку постіндустріального суспільства характеризується інтенсивним обміном між людьми не речовиною та енергією, а інформацією, яка стає основним об'єктом людської діяльності. Речовина та енергія стають засобами оперування інформацією. Якщо врахувати тенденцію розвитку інформаційних технологій – зниження речовинних та енергетичних витрат на виробництво, то можна прогнозувати зменшення антропогенних навантажень на навколишнє середовище, що повинно привести до зняття гостроти екологічних проблем у традиційному змісті. Разом з тим можна прогнозувати появу інших екологічних проблем, наприклад забруднення інформаційного простору.

Концепція універсального еволюціонізму є сучасною формою конкретизації філософського вчення про розвиток світу. Необхідно пам'ятати, що “усе тече, усе змінюється”, як стверджував Геракліт. Тому місце людини у світі та її ставлення до нього в майбутньому буде так само змінюватися, а отже, і вчення про розвиток світу буде збагачуватися новими аспектами, новими позиціями бачення світу. Але одне залишиться незмінним – сам розвиток світу, який постійно вимагає як філософського, так і конкретно-наукового осмислення.

10.5. Альтернативи діалектики

Коли мова йде про альтернативи діалектики, то маються на увазі протилежні або не схожі з діалектикою концепції розвитку, методи пізнання, способи матеріального і духовного осягнення світу, тобто відмінні від діалектики світоглядні й методологічні установки. Однією з таких альтернатив діалектики є **метафізика**, або метафізичний метод мислення. Щодо цього метафізика розглядається як антидіалектика. У значенні “антидіалектика” термін “метафізика” увів у філософію у ХІХ ст. *Георг Гегель*.

Альтернативність діалектики й метафізики як двох концепцій розвитку і методів пізнання полягає у такому:

а) **у розумінні зв'язків предметів та явищ**. Діалектика визнає взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ, для метафізики характерне певне роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предметів та явищ одне від одного, їх осмислення як ізольованих. Унаслідок цього в метафізиці відображаються лише безпосередні, зовні очевидні взаємозв'язки, тоді як глибинний, внутрішній залишаються без уваги;

б) **у розумінні джерела й рушійних сил розвитку**. Діалектика вбачає джерело руху й розвитку у внутрішніх суперечностях речей та явищ, у єдності й протидії протилежностей. Метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку – саморозвиток. Причину розвитку природи й суспільства вона вбачає в якомусь зовнішньому поштовхові, тобто знаходить її поза самими предметами та явищами;

в) **у розумінні характеру розвитку, “механізму” переходу від старої до нової якості**. З точки зору діалектики, таким “механізмом” є єдність поступового, кількісного й стрибкоподібного, якісного розвитку. Метафізика

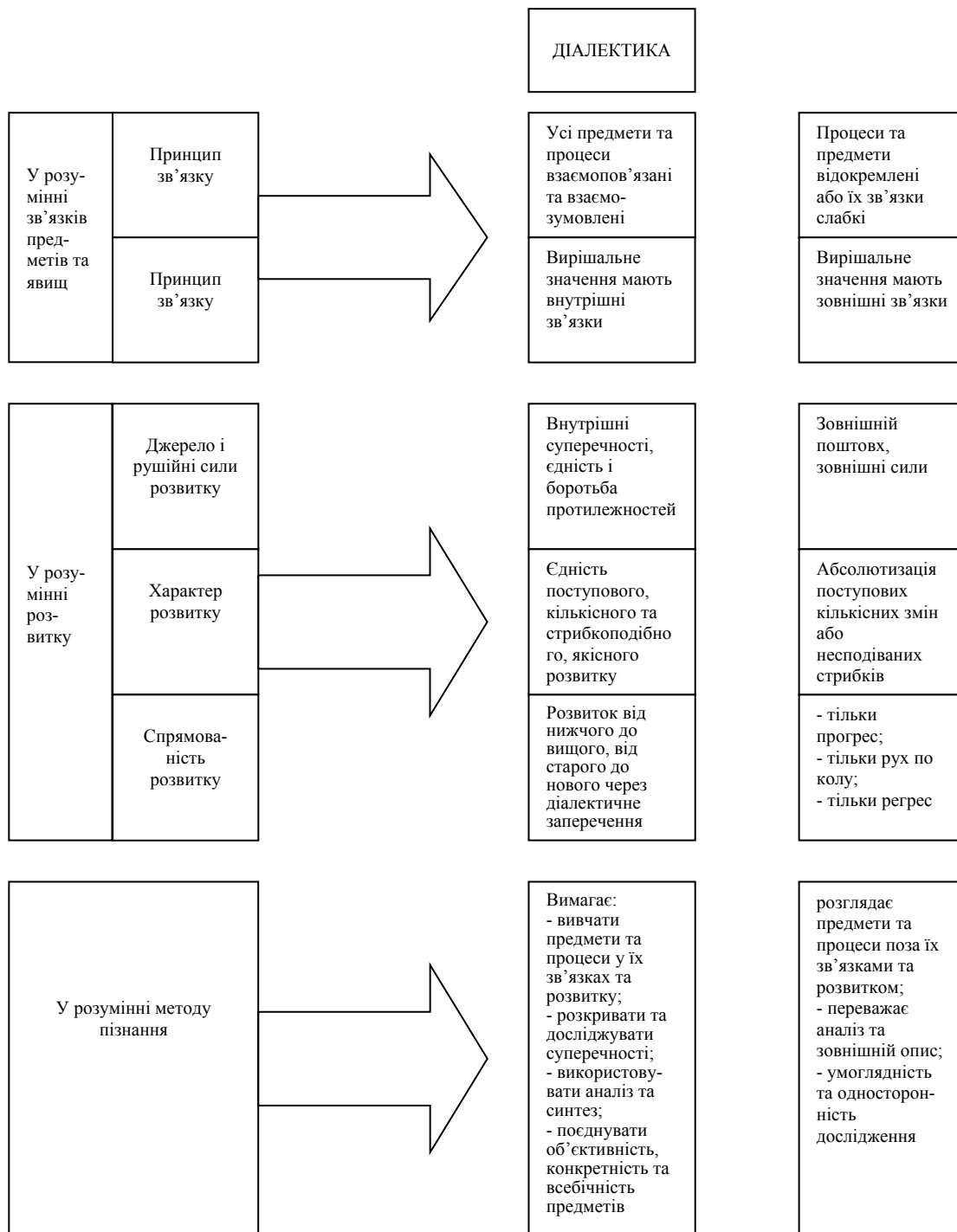
розглядає розвиток або як “стрибок” якості, або тільки як просте, кількісне зростання одного і того самого, тільки зменшення або збільшення, як повторення тих самих станів;

г) *у розумінні спрямованості розвитку*: відбувається розвиток усього суцього по прямій, по колу або якимось іншим шляхом. Діалектика, як відомо, виходить із того, що розвиток відбувається у вигляді спіралі, оскільки у процесі розвитку є повтори повернення назад, відтворення того, що було, але на вищій основі. Метафізика і тут займає однобічну позицію, абсолютизує або загальний підйом, або загальний занепад (регрес), або круговий, застійний характер усякого розвитку, тим самим фактично заперечуючи його;

д) *у розумінні методу пізнання*. З погляду діалектики, щоб пізнати предмет, необхідно охопити, вивчити всі його сторони, зв'язки й опосередкування. Потрібно розглядати предмет у розвитку, саморусі, зміні. Для метафізики характерна однобічність, абсолютизація, прямолінійність, схематизація пізнаваного об'єкта.

Отже, метафізика – це таке розуміння світу й такий спосіб мислення, за якого ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку трактується насамперед як кількісне збільшення об'єктів без їхнєї якісної зміни.

Одним із проявів метафізичного способу мислення, якому властива підміна аналізу живої дійсності закостенілими, незмінними формулами, є **догматизм** (від грец. *dogma* – “положення, прийняте некритично, у відриві від практики”). Це спосіб засвоєння й застосування знань, у якому певне навчання або положення сприймається як закінчена вічна істина, як догма, застосовувана без урахування конкретних умов життя. Догматизм виходить із незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися у процесі розвитку пізнання. Оскільки є певна істина, то вона відповідно до догматизму правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Відомо, який злий жарт зіграв догматизм із фізикою на межі XIX і XX століть, коли вона зіштовхнулася із принципово новою природничо-науковою картиною світу, але продовжувала чіплятися за класичну механіку, з позицій якої нову картину світу зрозуміти було неможливе.

Протилежністю догматизму є **релятивізм** (від лат. *relativus* – “відносний”). Релятивізм виходить із тези про постійну мінливість дійсності й заперечує стійкість речей та явищ. Якщо догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності, то релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Альтернативою діалектики є також **софістика**. Софістика (від грец. *sophismal* “твердження, засноване на навмисному порушенні законів логіки”). У своїх побудовах софістика використовує різні логічні помилки, підміну понять, неправильні форми висновків, а також мовні хитрування,

багатозначність понять. Розповсюдженим видом софістики є маніпулювання фактами, за допомогою якого можна довести що завгодно. У наш час софістика широко використовується для того, щоб довести, що в історії радянського суспільства взагалі немає жодної світлої плями.

У процесі пізнання метафізика нерідко проявляється й у вигляді **еклектики**. Еклектика (від грец. *eklego* – “вибираю”) – це механічне об’єднання в одному навчанні різнорідних, несумісних елементів, які безпринципно запозичені із протилежних концепцій; використання й підтасування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Еклектика – це, образно кажучи, “суміш”, тому вона не є ані теорією розвитку, ані теорією пізнання, ані методом, ані світоглядом. Небезпека еклектики полягає в тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

Ми дали коротку характеристику традиційним (класичним) альтернативам діалектики. Але у ХХ ст. виник цілий спектр некласичних концепцій діалектики. До них відносяться:

а) “трагічна діалектика”. Її автор французький філософ Раймон Арон (1905 – 1983 рр.), аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі під характерною назвою “Розчарування в прогресі”, доходить висновку про те, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства;

б) “діалектична теологія”, або “теологія кризи”. Авторами її були швейцарський протестантський теолог і філософ Карл Барт (1886 – 1968 рр.) і німецько-американський християнський теолог Пауль Тіліх (1886 – 1965 рр.). Їх креаціоністська доктрина виходить із визнання того, що в основі розвитку світу перебуває божественна субстанція, яка створила цей світ з якогось доприродного будівельного матеріалу – матерії. Тому світ “не вічний, як Бог”, він має початок і кінець. Але це не означає, що створений світ не має абсолютно нічого загального з Богом. Між ними існує певна подібність, яка дозволяє зрозуміти шляхи розвитку кінцевих, створених предметів;

в) “негативна діалектика”. Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були Теодор Адорно (1903 – 1969 рр.) і Жан-Поль Сартр (1905 – 1980 рр.). Т. Адорно – німецький філософ, соціолог, представник Франкфуртської школи, автор багатьох праць із філософії, у тому числі “Негативної діалектики” (1966 р.). Ж.-П. Сартр – французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить низка праць із проблем філософії, у тому числі робота “Критика діалектичного розуму” (1960 р.). У його розумінні діалектика можлива у двох формах – “критичної” і “догматичної”. Перша є “негативна діалектика”.

“Негативна діалектика” Т. Адорно й Ж.-П. Сартра – це однобічна, суб’єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, загального руйнування всього суцього, тотального критицизму, неприйняття будь-якого позитива, самозаперечення й тому не виходить за межі метафізики. “Негативна діалектика” – це по суті антидіалектика.

Сьогодні діалектика як теорія розвитку стала поширеною за такими напрямками:

- теорія систем (Берталанфі);
- організаційна теорія (тектологія, автор учення Богданов);
- синергетика як теорія самоорганізації складних систем, яка конкретизує теорію стрибка, діалектичне розв'язання суперечностей, і зняття діалектичного заперечення.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. німецький філософ *Ганс Хакен* увів у науковий обіг поняття “**синергетика**”. Для становлення синергетики як галузі знання важливе значення мали проведені експерименти вчених Бориса Белоусова та Андрія Жаботинського. Спираючись на їх дані, бельгійська школа, яку очолював Ілля Пригожин, створила першу нелінійну модель синергетики хімічних процесів, засновану на ідеях нерівноважності термодинаміки.

Синергетика (від грец. *synergein* – “загальний”, “що узгоджено діє”) – **це напрям міжгалузевих досліджень, об'єкт яких – процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної та іншої природи.** У таких системах, що є далекими від термодинамічної рівноважності, за рахунок потоку енергії і речовини із зовнішнього середовища створюється й підтримується нерівноважність. Завдяки цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що сприяє їх погодженій, кооперативній поведінці і створенню нових стійких структур і самоорганізації. Висунута концепція самоорганізації з'явилась за допомогою природничо-наукового уточнення принципу саморуху й саморозвитку матерії. На відміну від класичної механіки, яка розглядає матерію як застиглу, малорухому масу, що приводиться у рух зовнішньою силою, у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. Якщо рівноважна термодинаміка визнає еволюцію лише вбік збільшення ентропії системи (тобто хаосу, дезорганізації), то синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через *флуктуації*, тобто відхилення системи від якогось середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівноважності, розхитують попередню структуру й приводять до нової. Так з безладдя виникає Порядок.

Для процесів, що самоорганізуються, характерні діалектично протилежні тенденції: мінливість і стійкість, дезорганізація та організація. У міру прояву загальних принципів самоорганізації стає можливим створення більш адекватних моделей синергетики, які мають нелінійний характер, оскільки враховують і якісні зміни. Синергетика уточнює уявлення про динамічний характер реальних структур і систем і пов'язаних з ними процесів розвитку, розкриває зростання впорядкованості й ієрархічної складності систем, які самоорганізуються на кожному етапі еволюції матерії. Її результати мають велике значення для встановлення зв'язків між живою і неживою матерією, а також для розкриття процесів виникнення життя на Землі.

Синергетика дедалі більш упевнено прокладає шлях у методологію гуманітарних наук, зокрема у філософію. До філософії входять такі екзотичні поняття, як нерівноважність, нестабільність, біфуркація, фазові переходи, нелінійність, малі впливи, атрактори та ін. Синергетика намагається стати новим світоглядом, світосприйманням, яке докорінно змінює розуміння необхідного (закономірного, певного) і випадкового в самих основах побудови світу. По-новому визначаються причини і форми розвитку неживої матерії та історичних процесів в економічній, політико-соціальной, військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства. Формується нове розуміння випадковості як самостійного фактора біологічної і соціальної еволюції, обґрунтовується роль випадку у процесах самоорганізації. Один із засновників синергетичного світосприймання Ілля Пригожин відзначав: “Детермінізм, який сприймався як неминучий наслідок раціональної моделі динаміки, зводиться нині до властивості, яка виявляється лише в окремих випадках”. Отже, мова йде про зміну парадигми суспільних наук, про відмову від колишнього розуміння і визнання детермінізму й, можливо, про відкриття нових видів детермінізму, а у філософії ще й про переосмислення матеріалістичної діалектики.

Деякі дослідники вважають, що нова парадигма в методології суспільних наук, крім того, можливо, буде поглинати діалектику як окремий метод синергетики (і лише в певних сферах) або взагалі замінить її принципово новими підходами до дійсності. Річ у тім, що синергетика по-іншому, ніж діалектика, особливо в її матеріалістичній модифікації, розв’язує проблеми онтології і гносеології. Якщо для прихильників матеріалістичної модифікації і діалектика, і теорія пізнання, і логіка є тим самим, а універсум теж існує за діалектичними законами, то для синергетичного світосприймання ці постулати не є доказовими, та й діалектичної єдності онтології і гносеології поки що не спостерігається. Схематично уявлення про відмінність між діалектикою і синергетикою у розумінні розвитку видно із порівняння.

Звичайно, ці порівняння умовні. Багато з наведених у схемі позицій можна було б доповнити. Дискусійним є й рознесення певних положень діалектики і синергетики за характеристиками динамічних процесів (розвитку). Та й самі характеристики спірні. Але все-таки завдяки наочності й структурованості таке порівняння має певну пізнавальну цінність, дає можливість побачити істотні відмінності між діалектикою і синергетикою.

Синергетика розвіяла безліч міфів, стереотипів. По-перше, стає очевидним, що складноорганізованим соціоприродним системам не можна нав’язувати шляхи розвитку. Необхідно знати, як сприяти розкриттю їх власних тенденцій розвитку, як виводити системи на ці шляхи. Важливо усвідомити закони співіснування природи і людства, їх коеволюції. По-друге, синергетика засвідчує, що будь-яка складноорганізована система, як правило, має не єдиний (окремий), а безліч власних шляхів розвитку, що відповідають її природі. Відсутність чіткої визначеності, наявність альтернатив зменшують підстави для позиції песимізму есхатологічного характеру. Посилюється

надія на можливість вибору шляхів подальшого розвитку, зокрема таких, які влаштовували б людину й одночасно не були б руйнівними для природи. По-третє, синергетика демонструє, що хаос може бути механізмом самоорганізації й самопобудови структур, рятування від надлишкового, механізмом виходу на відносно прості структури – аттрактори еволюції.

Отже, проблема розвитку є однією із центральних у філософії, осмислення якої дозволяє людині краще зрозуміти навколишній світ, своє місце в ньому. За всю історію існування людства кращі розуми виробили досить багато концепцій процесу розвитку. Найбільш розробленою концепцією є діалектика. Поряд з діалектикою існують й інші концепції розвитку. Вчення про розвиток – одне з головних у філософії. Це обумовлено тим, що у цьому вченні глибоко й обґрунтовано розкривається зміст загальних зв'язків, загальних закономірностей змін, що відбуваються у світі – джерела, механізми й спрямованість процесів розвитку, інші універсальні зв'язки буття. Усе це становить основу формування світогляду й діалектичного методу мислення.

Резюме

1. Поняттям “діалектика” у філософії позначається вчення про об’єктивну суперечливість буття, методологію оновлення духовного життя і суспільної практики. Структурно діалектика виявляється у принципах, законах і категоріях.

2. Принципи діалектики – універсальні, вихідні ідеї, що лежать в основі певної сукупності фактів, теорії, науки або внутрішніх переконань людини, ті практичні засади, якими людина керується у своєму житті. “Принципова людина” – це людина непідкупна, непоступлива, цілеспрямована.

3. Сутність принципів діалектики виявляється в універсальних законах діалектики, до яких належать закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності й боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення.

4. Категорії позитивної діалектики – це найбільш загальні поняття, за допомогою яких здійснюється мислення, розкривається суперечливий характер буття, його єдність і різноманітність, змінюваність і самозбереження.

5. Поряд з позитивною, класичною, діалектикою існують і розвиваються сучасні ірраціоналістичні концепції діалектики, до яких належать негативна діалектика, екзистенційна діалектика, діалектична теологія тощо.

Теми рефератів

1. Діалектика як теорія розвитку.
2. Історичні форми діалектики.
3. Позитивна та негативна діалектика.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні принципи діалектики.
2. Яким чином основні принципи діалектики відображаються у педагогічній практиці?
3. Що таке закон і закономірність?
4. Що таке негативна діалектика і яка її суть?
5. Що таке прогрес і регрес і як вони проявляються у соціумі?
6. Як співвідносяться основні категорії діалектики:
 - одиничне, особливе та загальне;
 - сутність та явище;
 - ціле і частина;
 - система та елемент;
 - зміст та форма;
 - причина і наслідок;
 - необхідність і випадковість;
 - можливість і дійсність.

ТЕМА 11. ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ

11.1. Основні етапи розвитку гносеології

Питання пізнання порушувалися і так чи інакше вирішувалися впродовж усієї історії філософської думки. Вже **античні філософи** прагнули виявити специфіку пізнавального процесу, його рівні (розум і розсудок), форми (категорії, поняття та ін.), а також суперечності. Тоді Арістотель створив формальну логіку, проблеми діалектики вивчали Геракліт, Сократ, Платон та ін. Крім того, досліджувалися проблеми істини, тотожності, суперечності тощо.

Великий крок у розвитку теорії пізнання і методології було здійснено **філософією Нового часу** (XVII – XVIII ст.), де ця проблема стала центральною. Процес пізнання став предметом спеціального дослідження Д. Локка та Г. Лейбніца, були розроблені емпіричний (індуктивний), раціоналістичний та універсальний методи, якими відповідно займалися Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц, закладені основи математичної логіки, сформульований ряд діалектичних ідей тощо.

Головне досягнення **німецької класичної філософії** – діалектика: трансцендентальна логіка, вчення про категорії і про антиномії І. Канта, антитетичний метод І.Х. Фіхте, діалектична натурфілософія І. Шеллінга. Але найдокладніше і найбільш глибоко діалектику розробив Г. Гегель. Він подав її як систему субординованих категорій, обґрунтувавши положення про збіг діалектики, логіки і теорії пізнання, виявивши значення діалектичного методу в пізнанні, дав систематичну критику метафізичного методу мислення, обґрунтував процесуальний і конкретний характер істини.

Проблемам пізнання приділена велика увага в сучасній західній філософії. Особливо активно її досліджують представники позитивізму, структуралізму і постструктуралізму, аналітичної філософії, герменевтики, еволюційної епістемології.

Представники **постпозитивізму** прагнули історично та діалектично осмислити пізнавальний процес: ідея зростання, розвитку знання (К. Поппер і його послідовники), положення про єдність “нормальної науки” (кількісне зростання) і “наукових революцій”, стрибків (Т. Кун), про взаємопроникнення, переходи емпіричного і теоретичного в пізнанні, теорії і практиці та ін.

Представники постпозитивізму переконливо довели, що “чистих фактів”, не зачеплених якими-небудь концептуальними положеннями (як уважали логічні позитивісти), просто не існує, бо наукові факти так чи інакше завжди “теоретично навантажені”. Крім того, вони показали, що відкриття нового знання та його обґрунтування – це єдиний процес: виникнення і розвиток нової наукової теорії є водночас і її обґрунтуванням.

Аналітична філософія включає досить широкий спектр гносеологічних ідей та імен: Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Д. Остін, У. Куайн, К. Гемпель, Р. Карнап та ін. Можна виділити такі основні ознаки цієї течії, як переведення філософсько-гносеологічних проблем у сферу мови та їх розв’язання на підставі аналізу мовних засобів і виразів; обґрунтування важливої ролі аналізу в пізнавальній діяльності і прагнення використати цей метод для перетворення

філософії в чітке й аргументоване знання; розмивання граней між філософсько-методологічними та логіко-гносеологічними проблемами тощо.

Структуралізм і постструктуралізм досліджує насамперед філософське і гуманітарне знання. Якщо представники першої з названих течій раніше звертали велику увагу на структуру вказаних видів знання (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М. Фуко та ін.), то постструктуралісти (Ж. Дерріда, Ж. Делез та ін.) намагалися осмислити структуру і все “неструктурне” у знанні з погляду генезису й історичного розвитку.

Разом з тим представники структуралізму та постструктуралізму вважають, що об’єктивність, метод, науковість не мають значення і не є метою пізнавального процесу. Він неможливий без залученого до нього суб’єкта, бажання, уяви та інших особистих властивостей, які відіграють важливу роль у пізнанні. Тому структуралістський суб’єкт – це не носій і захисник знання в якій-небудь його понятійно-концептуальній формі, а “чаклун, художник, дитина, революціонер” та ін., завдання яких – будь-якими способами прорватися до реальності, до рівня “буття бажання”.

Герменевтика головну увагу зосередила на вивченні особливостей гуманітарного знання, способах його досягнення і відмінностях від природознавства, на виявленні схожості і відмінності пізнання (пояснення) і розуміння (М. Хайдеггер, Ю. Хабермас, П. Рікер, Г. Гадамер та ін.). Так, Г. Гадамер виходив з того, що реально існують різні способи ставлення людини до світу, серед яких науково-теоретичне засвоєння останнього – це лише один із багатьох можливих станів людського буття. Це означає, що спосіб пізнання, пов’язаний з поняттями “наука” і “науковий метод”, не є ані єдиним, ані універсальним. Істина пізнається не лише за допомогою наукового методу. Найважливішими способами її розкриття є філософія, мистецтво та історія (“історичний переказ”).

Г. Гадамер зауважував, що центральною проблемою у філософській герменевтиці є розуміння як таке, а сама вона є універсальним аспектом філософії. Її основне завдання – збагнення “дива розуміння”, яке є способом існування людини, яка пізнає, діє та оцінює, універсальним способом засвоєння світу. Розуміння невіддільно від саморозуміння інтерпретатора і є процесом пошуку сенсу (“суті справи”). Згідно з Г. Гадамером, розуміння людиною світу і взаєморозуміння людей здійснюється у “стихії мови”. Остання розглядається як особлива реальність, усередині якої людина себе застає.

Еволюційна епістемологія – напрям у західній філософсько-гносеологічній думці, основне завдання якого – виявлення генезису та етапів розвитку пізнання, його форм і методів у контексті еволюції живої природи. Еволюційна епістемологія прагне створити узагальнену теорію розвитку науки, поклавши в основу принцип історизму і намагаючись опосередкувати крайнощі раціоналізму та ірраціоналізму, емпіризму і раціоналізму, когнітивного і соціального, природознавства і соціально-гуманітарних наук тощо. Один із відомих і продуктивних варіантів цієї форми епістемології – генетична епістемологія швейцарського психолога і філософа Е. Піаже. В її основі –

принцип зростання інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін умов досвіду.

Порівняльний аналіз засвідчує, що достатньо адекватно і змістовно проблеми пізнання порушуються і розв'язуються в межах *гносеології*.

11.2. Проблеми істини і практики у філософії

Людство завжди прагнуло до набуття нових знань. Оволодіння таємницями буття є проявом вищих спрямувань творчої активності розуму, що формує умови розвитку людства. За багато тисяч років свого існування воно пройшло тернистий шлях пізнання – від примітивного й обмеженого рівня до дедалі більш глибокого і всебічного проникнення в сутність навколишнього світу. За допомогою цього шляху було відкрито безліч фактів, властивостей і законів природи, суспільного життя і самої людини. Одна одну змінювали наукові картини світу, як і світоглядні парадигми. Розвиток наукового знання відбувався одночасно з розвитком суспільного виробництва, з розквітом мистецтв, художньої творчості. Розуміння як знання утворює складну систему, що виступає у вигляді соціальної пам'яті. Її багатства передаються від покоління до покоління, від народу до народу завдяки механізму соціальної спадкоємності, інформації та культури.

Пізнання неминуче зіштовхується з такими питаннями: чи пізнаваний світ; як це відбувається; чи існують межі пізнання, чи їх немає.

Оптимісти абсолютно впевнені в можливості повного пізнання світу; **скептики** беруть цю ідею під сумнів; **агностики** взагалі заперечують можливість пізнання світу.

Філософська **теорія пізнання (гносеологія)** вивчає проблеми природи пізнавальної діяльності та її можливості, оцінює відношення знань до реальності, визначає умови достовірності та істинності знань, аналізує форми та методи пізнання.

Пізнання – це процес взаємодії об’єкта і суб’єкта, сутністю якого є перетворення предметного змісту на зміст мислення (отримання знань), а кінцевою метою – досягнення істини. Предмет теорії пізнання – знання в цілому, яке допомагає людству в його практичній діяльності.

Умовою й об’єктивною основою пізнання є **суспільно-практична діяльність**. Теоретико-пізнавальна функція практики полягає в тому, що вона є основою пізнання (дає матеріал пізнанню, визначає характер його засобів, рівень та особливості відображення дійсності, обумовлює формування об’єкта і суб’єкта), його метою, а також критерієм істинності знань. Практика не лише породжує пізнавальні здібності людей, але й створює ту соціальну атмосферу, яка сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує їх передачу іншим поколінням. На основі практики розвивається потреба в подальшому розвитку знань. Із практичних потреб виникають теоретичні науки (математика, астрономія, фізика тощо). Отже, практика спочатку і до кінця обумовлює пізнання, надає йому суспільного характеру.

Процес пізнання є відображенням об’єктивної дійсності в людській свідомості. Але об’єктивна реальність, природа, матерія нетотожні об’єкту, предмету пізнання. Об’єкт – це не лише частина об’єктивної реальності, а й той фрагмент, який включений у людську діяльність і пізнання. Об’єктивна реальність існує незалежно від людини, суб’єкта. Проте як об’єкт вона знаходиться в єдності, у взаємозв’язку із суб’єктом. Таким чином, **об’єкт** – це те, що виділено суб’єктом з об’єктивного взаємозв’язку природи і суспільства, це те, на що спрямована людська діяльність.

Суб’єкт у загальному розумінні – це той, хто діє, впливає на об’єкт. Людина не є суб’єктом сама по собі. Вона стає й усвідомлює себе суб’єктом тільки у процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб’єктом потрібно розуміти людину як історичну істоту, індивідуальне втілення людського суспільства, як відбиток суспільної здатності до пізнання. Логічний склад мислення, система понять і категорій, форми і методи пізнання – усе це формується і розвивається всередині суспільства, має суспільно-практичний характер.

Процес пізнання як взаємозв’язок і взаємодія суб’єкта та об’єкта має опосередкований характер. Посередниками тут є засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп’ютери тощо), так й ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.).

Пізнання є складним процесом, що має складну структуру. Виділяють основні форми пізнання – **чуттєву та раціональну**, а також рівні пізнання – **емпіричний та теоретичний**.

Чуттєва сторона пізнання є єдністю відчуття, сприйняття й уявлення. **Відчуття** – це відображення за допомогою органів чуття окремих властивостей, певних сторін речей. **Сприйняття** – це синтетичний комплекс різних відчуттів, що дає можливість створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. **Уявлення** – це образ предмета чи явища, що виникає на основі минулого чуттєвого досвіду. Чуттєве відображення не механічно відтворює реальність. Ідеальні чуттєві образи – це завжди поєднання минулого і наявного чуттєвого досвіду, вони обумовлені не лише самим об'єктом відображення, а й особливостями суб'єкта, а також формами раціонального пізнання.

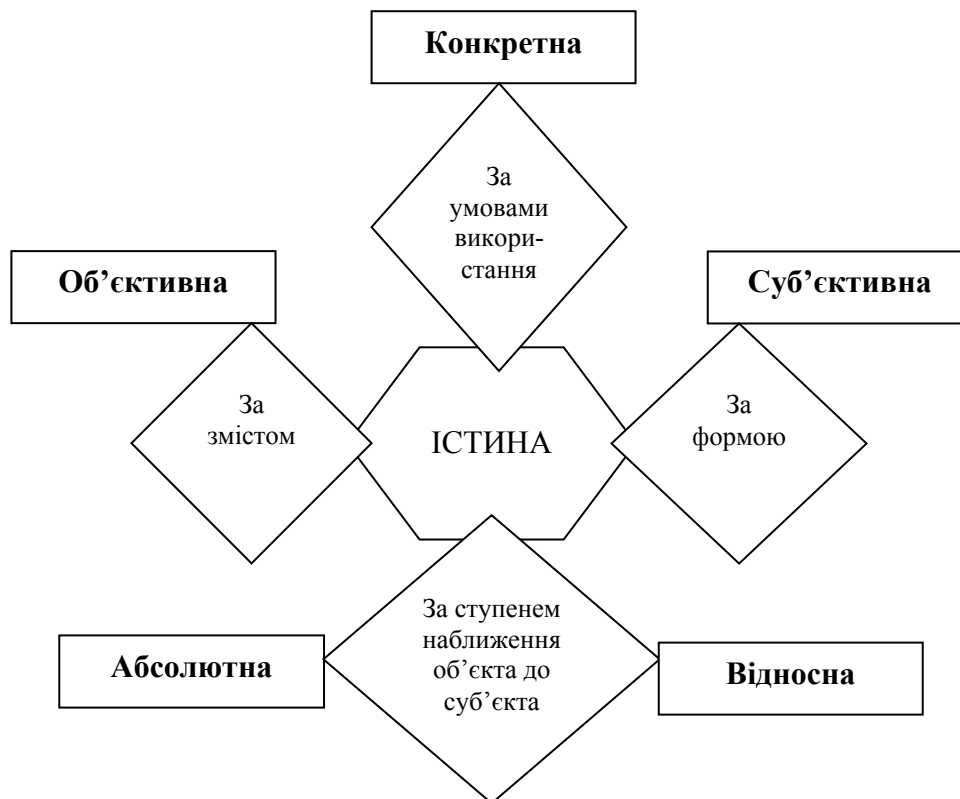
Раціональне (абстрактно-логічне) пізнання здійснюється у формах **понять, суджень й умовиводів**. Акт пізнання – це завжди єдність чуттєвого і раціонального. Чуттєве пізнання здійснює безпосередній зв'язок з об'єктом, раціональне – відображає загальні, істотні властивості предметів та явищ, недоступні чуттєвому пізнанню. Своєрідною формою єдності чуттєвого і раціонального знання є **інтуїція** (встановлення істини без логічних доказів).

Але як мислення може охопити те, що не дається у відчуттях? Це стає можливим завдяки тому, що мислення, раціонально-логічна форма пізнання є аналогом і відображенням практичної діяльності. Саме практичне перетворення об'єктів виявляє її внутрішні потенції і властивості. Змінюючи предмети, формуючи їх, створюючи нові об'єкти, які не дані природою, людина осягає їх суттєві ознаки, сталі зв'язки, постійні форми, тобто те, що залишається відносно незмінним, стійким, коли змінюються зовнішні форми предмета. Так виникають **поняття** – форми мислення, що відображають загальні, істотні, властивості і відносно сталі, стійкі відношення предметів, явищ, процесів. Поняття втілюють не лише знання про об'єкти пізнання, але й знання про суб'єкт, його активність, про рівень розвитку практичної діяльності. В образах дійсності, які виникають на основі чуттєвого і раціонального пізнання, відображаються потреби й інтереси, реалізуються мотиви і цілі, ідеали та настанови людини і людства.

Навіщо люди здійснюють такий складний процес відношення до світу? Для здобуття глибоких і достовірних знань про нього, для осягнення істини.

Істина в суто гносеологічному (пізнавальному) плані є відповідністю знання дійсності, адекватним відображенням об'єктивної реальності у свідомості людей. Сутність проблеми істини полягає в можливості отримання об'єктивного знання, яке не залежить від людини і людства. Іншими словами, мова йде про те, чи мають наші знання об'єктивний зміст, чи вони завершені, абсолютні, чи конкретні. Розуміння мислення, пізнавальної діяльності як таких, що зумовлені практикою, дає змогу отримати позитивну відповідь на ці питання.

Схематично відповідь на ці питання може бути зображена у вигляді схеми:

Звертаючись до цієї схеми, ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, необхідно зазначити, що в нашому знанні завжди є певна невідповідність пізнавального образу об'єктивній дійсності. Це визначається, з одного боку, нескінченністю самого об'єкта пізнання, а з другого – наявністю в об'єктивному змісті істини суб'єктивної сторони. Істинне знання завжди є знанням певного суб'єкта – індивіда, соціальної групи, людства в цілому. Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості обумовлені певним рівнем розвитку суспільства та його практики, обмежені межами набутого досвіду людства на певний час. Але це не означає, що людина не спроможна отримати об'єктивну істину як такий зміст наших знань, що не залежить від суб'єкта. Потрібно лише пам'ятати, що істина є процесом, її не можна розуміти як готове знання, незмінне та дане раз і назавжди. Істина, на думку Г. Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому вигляді, її не можна в такому ж вигляді покласти в кишеню. Істина є нескінченним процесом наближення до об'єкта, який сам знаходиться в розвитку. Об'єкт розкриває дедалі нові грані завдяки людській суб'єктивності, людській практиці. Тому суб'єктивна сторона істини не є чимось таким, що лише заважає пізнанню об'єктивного змісту. Насправді ж суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. Істина як процес є *об'єктивною за змістом*, але *суб'єктивною за своєю формою*.

По-друге, об'єктивна істина є також єдністю *абсолютного і відносного* моментів. Знання про об'єкт у вигляді абсолютної істини не варто розуміти як абсолютно завершене і закінчене знання. Абсолютність істини означає її сталість і неспростованість. Мається на увазі, що будь-які знання, які

претендують на істинність, містять дещо таке, що дане на віки, що є безумовним і безперечним надбанням людства назавжди.

Разом з тим світ є безкрайнім і невичерпним, так само невичерпним і неостаточним є його пізнання. Тому будь-які істинні знання мають постійно уточнюватися, доповнюватися, поглиблюватися. Відносна сторона істини полягає саме в такій неповноті, неостаточності. Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. За своєю природою, характером і цілями пізнання є необмеженим і може давати об'єктивне і точне відображення світу.

Але істина завжди конкретна, тобто історично обумовлена і має певні межі прояву (за місцем, часом й умовами) та застосування. Тому за своїм конкретним змістом і певними досягненнями вона є обмеженою, відною. Процес пізнання істини – постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей досягнення істини.

Отже, об'єктивна, абсолютна, відносна і конкретна істина – це не різні “сорти” істин, а *одне і те саме дійсне знання* зі своїми характерними ознаками (властивостями).

Що ж визначає істинність наших знань, “вимірює” їх достовірність? Як установити, що вони не є *помилкою* чи *оманою* – навмисним викривленням істини? Це робить практика.

Необхідно зазначити, що поняття “практика” виражається через досить широкий спектр термінів. Серед них – “дія”, “діяльне життя”, “досвід” (“досвід життєвого світу”, “досвід повсякденного життя” та ін.), “фізичне життя”, “досвід у цілому” тощо. Значення практики для пізнавального процесу відзначали філософи різних орієнтацій, особливо діалектико-матеріалістичної, де практика розуміється як активна цілеспрямована плотсько-наочна, матеріальна діяльність людей із перетворення реальної дійсності.

Практика – це чуттєво-матеріальна діяльність людини, спрямована на перетворення природи, соціальних умов життя, специфічно людський спосіб взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Близькими за змістом до практики є поняття “діяльність” і “праця”. Але разом з тим кожне із зазначених понять має специфічний зміст і не збігається з практикою.

Діяльність є ширшим поняттям порівняно з практикою. Справді, людська діяльність не може бути цілком вираженою через її предметно-речові результати. Діяльність охоплює всі прояви людського соціального життя, які здійснюються як у практичній, так і в теоретичній формі. Залежно від характеру об'єкта, на який спрямована діяльність, виділяють такі її основні види:

- діяльність із перетворення природи;
- діяльність із перетворення суспільства, що постає або в революційно-руйнівній, або в конструктивно-організаційній формах;
- діяльність із формування і перетворення самої людини;
- діяльність із самовдосконалення особи;

– пізнавальна діяльність, за якої активність суб'єкта спрямована на об'єкт, але при цьому вона не змінює останнього, а відтворює його в ідеальній формі;

– ціннісна діяльність, своєрідність якої полягає в тому, що вона дає об'єктивно-суб'єктивну інформацію про певні соціальні цінності, норми, імперативи;

– комунікативна діяльність, або спілкування у різноманітних формах.

Отже, діяльність постає як процес універсального ставлення людини до світу і водночас як становлення цілісності самої людини як суб'єкта історичного розвитку світу.

Структура практики складна. У найзагальнішому плані практична діяльність включає два основні елементи: суб'єктивну діяльність людини та об'єктивні (незалежні від людини) властивості буття. Згідно з більш детальним підходом можна виявити такі основні **структурні елементи практики**: потреби людини, мета діяльності, мотиви діяльності, засоби діяльності, власне діяльність, результати діяльності. Практика завжди є єдністю суб'єктивного та об'єктивного. Діалектика взаємозв'язку цих аспектів виявляється в тому, що у процесі практики відбувається опредмечування ідеальних цілей суб'єкта в реальній дійсності, тобто об'єктивність набуває статусу суб'єктивності.

З другого боку, у процесі діяльності людина освоює нові грані світу, усвідомлює нові його властивості, тим самим її суб'єктивність стає більшою мірою наповнена об'єктивним змістом.

Існують два якісно різних об'єкти людської активності – **природа** як вид буття та **соціум** як система суспільних відносин та засад. Залежно від того, на що спрямована практична діяльність, виділяють **два види практики: матеріально-виробничу і соціально-історичну**.

Матеріально-виробнича практика є процесом впливу людини на природу, що здійснюється за певними екологічними умовами і метою якого є перетворення природи відповідно до потреб людини. Історична практика – це такий вид практики, який спрямований передусім на зміни способів життєдіяльності людей, тобто конкретно-історичних форм власності, розподілу та привласнення продуктів, удосконалення державних і політичних інституцій, громадських установ, соціальних відносин тощо.

Ці види практики відрізняються один від одного об'єктом перетворення, цілями та засобами діяльності. У виробничій практиці засобами діяльності є фізичні сили самої людини та різноманітний набір штучно створених приладів, пристроїв, машин тощо, а її метою є виготовлення необхідної продукції. У межах соціально-історичної практики люди використовують як засоби громадські установи, соціальні інститути, політичні партії, інші об'єднання громадян. Метою цього виду практичної діяльності є вдосконалення суспільства, характеру соціального життя, політичних, юридичних та інших відносин.

Необхідно також пам'ятати, що поряд з виробничою і соціальною існує і така форма практики, як науковий експеримент, який останнім часом починає дедалі активніше впливати на всі сторони життя суспільства.

Отже, **практика** – це активна чуттєво-матеріальна діяльність конкретно-історичного суб'єкта, у процесі якої він здійснює матеріальне перетворення об'єкта відповідно до своїх цілей, ідеального проекту дійсності, а також змінюється і розвивається сам.

Оскільки практика є: 1) основою пізнання; 2) джерелом пізнання; 3) рушійною силою процесу пізнання; 4) кінцевою метою пізнання; 5) критерієм істини, то відповідно можна виділити такі її основні функції.

Функція практики як основи пізнання означає, що всі сторони, форми і моменти пізнання обумовлені самим розвитком практики. З розвитком практичної діяльності розвивається і сама людина, її чуттєве сприйняття, розширюється сфера відтворення властивостей за рахунок відображення соціальних функцій предметів. Усі людські пізнавальні здібності, насамперед мислення, не дані людині від природи, вони формувалися на основі й у процесі праці, суспільного виробництва. Кожна людина навчається мислити разом із засвоєнням мови і згідно з набутими людством знаннями. Те, що вона може пізнавати і що стає об'єктом її пізнання, визначається рівнем розвитку суспільства на конкретно-історичному етапі та передусім рівнем практично-перетворювальної діяльності. Практика є основою пізнання ще й тому, що сприяє розкриттю внутрішньої сутності предметів та явищ. Практика є **джерелом і рушійною силою розвитку пізнання**, бо пізнання розвивалось і розвивається відповідно до того, як людина вміє змінювати дійсність.

Практика є одночасно і **кінцевою метою пізнання**, оскільки вона, зрештою, обумовлюється практичними потребами суспільства. Пізнання відбувається не заради самого пізнання, воно виконує роль необхідної умови революційно-практичної зміни суспільства. Особливо це характерно для розвитку нашої країни на сучасному етапі, коли Україна досягла державної незалежності, прагне побудувати правову державу.

Практика виконує також **функцію критерію істинності наших знань**. Зважаючи на її суспільну природу, вона має загальний і необхідний характер, набуває властивості безпосередньої діяльності, тобто є разом з тим безпосередньою діяльністю. Практика виводить людину так би мовити за межі суб'єктивності, бо є об'єктивним явищем, яке функціонує відповідно до об'єктивних законів матеріального світу.

Практика як критерій істини діалектична за своїм характером: вона є єдністю **абсолютного і відносного**. Якщо її розглядати як історичний процес, то вона є абсолютним критерієм істини, якщо її взяти як окрему практичну дію – **відносним** критерієм істини. Абсолютність практики як критерію істини полягає в тому, що тільки вона є єдиним засобом, здатним, зрештою, виявити об'єктивно історичний зміст наших знань. Але розвиток практики обмежений рівнем розвитку суспільства на конкретному етапі його історичного поступу. За цих умов практика не може повністю підтвердити

або заперечити певне теоретичне положення, і щодо цього вона є відносним критерієм істини.

Таким чином, поряд з іншими критеріями істини: *верифікацією* – установленням істини науковими методами чи *конвенціоналізмом* – домовленістю, що є істинним, практика є найдієвішим з них.

11.3. Донаукове пізнання та його форми

Пізнання як форма духовної діяльності існує в суспільстві з моменту його виникнення, проходячи разом з ним відповідні етапи розвитку. На кожному з них процес пізнання здійснюється в різноманітних і взаємозалежних соціально-культурних формах, вироблених у процесі історії людства. Тому пізнання як цілісний феномен не можна зводити до якоїсь однієї форми, хоча б і такої важливої, як наукове пізнання, яке не “збігається” з пізнанням узагалі. Тому гносеологія не може будувати свої висновки, використовуючи матеріал для узагальнення лише з однієї сфери пізнання – наукової. Адже існує багато інших форм знань, які класифікуються як ненаукові, і значення їх ігнорувати не варто.

Форми ненаукового пізнання можна класифікувати на основі різних характеристик: відповідно до суспільної потреби, що викликала їх до життя; за способом його збереження, передачі та споживання; за рівнем наближення до наукового пізнання. Тому типологія (класифікація) форм пізнання й донині залишається складною і багато в чому є дискусійною проблемою для різних філософських напрямків. У ненауковому пізнанні перетинаються всі грані духовного осягнення світу, реалізується безпосереднє й опосередковане ставлення людей до нього, перетинаються суб’єктивність та об’єктивність, раціональність та ірраціональність, знання, цінності та норми.

У чому ж суть форм ненаукового пізнання? Яких форм воно набуло?

По-перше, уже на ранніх етапах історії існувало ***повсякденно-практичне пізнання***, що постачало елементарні відомості про природу, а також про самих людей, про умови їхнього життя, спілкування, соціальні зв’язки. Основою такої форми пізнання був досвід повсякденного життя, практика людей. Отримані на цій основі знання мають хаотичний характер і є простим набором даних про навколишнє середовище. Сфера повсякденного пізнання різноманітна. Вона містить здоровий глузд, вірування, приклади життєвих відносин, первинні узагальнення наявного досвіду, що закріплюються у традиціях та переказах, інтуїтивні переконання, передчуття. Мета повсякденного пізнання полягає в тому, щоб виробити знання про світ і про себе, сформувані психологічну установку на власне ставлення до світу, знайти оптимальну форму здійснення своїх інтересів. Повсякденне пізнання, не заперечуючи науку, не використовує її засоби (своєрідні методи, мову, категорійний апарат), однак дає певні знання про явища природи, необхідні моральні відносини, принципи виховання тощо. Особливу групу повсякденних знань утворюють так звані “народні науки”: медицина, метеорологія, педагогіка. Оволодіння цими знаннями вимагає

тривалого навчання і значного досвіду, у них містяться практично корисні, перевірені досвідом знання, але це не наука в повному розумінні слова.

По-друге, однією з перших історичних форм ненаукового пізнання також є *ігрове пізнання* як важливий елемент діяльності не тільки дітей, але й дорослих. У процесі гри індивід здійснює активну пізнавальну діяльність, здобуває великий обсяг нових знань, вбирає різноманітне багатство культури. Цьому сприяють ділові та спортивні ігри, гра акторів тощо. Загальновідоме величезне значення гри для задоволення невичерпної допитливості дітей, формування їхнього духовного світу і життєвих знань, навичок спілкування.

У наш час гра широко використовується в математиці, економіці, кібернетиці, військовій справі тощо. Тут усе частіше застосовуються спеціальні ігрові моделі й ігрові сценарії, де відтворюються різні варіанти прояву складних процесів і розв'язання наукових і практичних проблем. Значна кількість напрямків сучасної філософської і наукової думки висувають гру як самостійну сферу вивчення дійсності. Зокрема це герменевтика, філософська антропологія, прагматизм тощо. Так, Й. Хейзінг уважає гру загальним принципом становлення культури, основою людського співіснування в будь-яку епоху. За Г. Гадамером гра є способом буття творів мистецтва, що у свою чергу є дієвим способом розкриття істини.

По-третє, важливу роль, особливо на початковому етапі історії людства, відігравало *міфологічне пізнання*, специфіка якого полягала в тому, що воно є уявним відображенням реальності, несвідомо-художнім перетворенням природи і суспільства народною фантазією. У межах міфології виробилися відповідні знання про Всесвіт, світ, самих людей, їхні умови буття і форми спілкування. Останнім часом з'ясовано (особливо у філософії структуралізму), що міфологічне мислення – це не просто нестримна гра фантазії, а своєрідне моделювання світу, що дозволяє фіксувати і передавати досвід поколінь. Так, Леві-Строс указував на конкретність і метафоричність міфологічного мислення, його здатність до узагальнення, класифікації подій та їх логічного аналізу.

Міфологічному мисленню властиве його злиття (синкретичність) з емоційною сферою, нечіткий поділ об'єкта і суб'єкта пізнання, предмета і знака, мови і слова, походження (генезису) і сутності явищ. Пояснення природних і соціальних явищ, як і світу в цілому, зводилося до розповідей про їхнє походження та функціонування. Первісний міф був вірою в надприродне, у богів як всемогутніх і безсмертних, але все-таки земних істот. Світ – це арена діяльності та суперництва богів, а людина спостерігає за їхніми двобоями.

На ранніх стадіях міфологічне пізнання проявилось у формах фетишизму, тотемізму, магії, анімізму і прикмет. *Фетишизм* – це віра в надприродні властивості якихось речей, що здатні охороняти людину від різних напастей. Крім предметів з конкретними цілющими властивостями, усі фетиші наділяються ними довільно. *Тотемізм* – віра в надприродний зв'язок і кровну спорідненість родової групи з відповідним видом рослин або

тварин. Це своєрідна форма спорідненості людини і природи. *Магія* є вірою у здатність людини певним чином впливати на предмети і людей. Біла магія здійснює чаклунство за допомогою “добрих” сил, чорна – за допомогою нечистої сили. У цілому магія втілює віру в диво. *Анімізм* – віра в існування духів і душ неживих речей. Анімізм є наслідком антропного принципу: я бачу світ крізь призму власних уявлень про себе (Ф. Бекон про примару “роду”).

По-четверте, релігійне пізнання – догматичне мислення що містить складний комплекс уявлень про світ. В основі релігії лежить віра в надприродне – у вищу силу, яка є творцем світу (небо, бог, дао, брахман тощо).

Релігійне мислення засноване на *догмах* (з грец. – “думка”, “постанова”), що нібито наповнені безумовною і вічною істинністю. У християнстві основною догмою є положення про присутність божественного в земному, про створення всього Богом. По суті релігійне пізнання – це богопізнання. У його межах сформувалась релігійна картина, що позначилась на світогляді людей і духовній культурі людства. З позицій науки, на думку А. Уайтхеда, релігія – “поле за недосяжним”, примарним світом. Однак було б зовсім несправедливо розглядати релігію лише як утілення марновірства та неучтва. Релігія – це одна з найважливіших форм духовного досвіду людства, у якій втілені пошуки людьми іншого, більш гуманного світу, ніж наш земний.

По-п’яте, художнє пізнання також є одним із проявів ненаукового усвідомлення світу людиною. Це “мислення образами”, втілене в різних формах мистецтва. Художній образ є основним засобом пізнання світу, містить досить потужний гносеологічний потенціал. Наприклад у герменевтиці, як уже було зазначено, мистецтво вважається найважливішим способом розкриття істини, хоча, звичайно, художня діяльність не зводиться цілком до пізнання, але пізнавальна функція мистецтва за засобами системи художніх образів – одна з найважливіших для нього. Художньо освоюючи дійсність у різних видах (живопис, музика, театр та ін.), задовольняючи естетичні потреби людей, мистецтво пізнає світ, а людина діє в ньому творчо, за законами краси. До структури будь-якого твору мистецтва завжди покладені в певній формі певні знання про різних людей та їх характери, про певні країни і народи, їх звичаї, вдачу, побут, про їх почуття і думки.

Художнє пізнання в мистецтві здійснюється за допомогою таких понять, як прекрасне і потворне, комічне і трагічне, піднесене і нище. Найважливішим видом мистецтва прийнято вважати художню літературу.

По-шосте, позанаукове пізнання, тобто те, що претендує на науковість, використовує наукову термінологію, але в дійсності не сумісне з наукою. Це так звані “науки”: алхімія, астрологія, магія тощо. Виникнувши в епоху пізньої античності і діставши розвиток у середні віки, вони не зникли і в наш час, незважаючи на розвиток і поширення наукових знань. Крім того, на переломних етапах суспільного розвитку, коли загальна криза супроводжується духовною, відбувається поживалення окультизму, зростає

відхід від раціонального до ірраціонального. Відроджується віра в чаклунів, хіромантів, астрологічні прогнози, у можливість спілкування з душами померлих (спіритизм) і подібні “дива”. У цей час широко поширюються релігійно-містичні вчення.

Позанаукове пізнання проявляється у таких формах: окультне, паранормальне, медитативне та ін. У чому полягає їх суть?

Окультне сприйняття світу. Окультизм – сукупність учень про приховані, надприродні сили космосу, землі і людей. До цього виду позанаукового розуміння світу відносять астрологію, алхімію, графологію, спіритизм, кабалістику тощо. У них невідоме або пояснюється через здобутки науки (астрологія використовує знання астрономії, математики, мистецтва, філософії), або невизначеність примножується ще більшою невизначеністю (алхімія, спіритизм). Але в тому й іншому випадку є свої вдалі знахідки, досягнення, що стимулюють генерацію нових “божевільних” ідей, без яких згасає уява, фантазія, творчість і відповідно культура. Окультне пізнання залишило слід і в напрацюванні методик пізнання, експериментів, операцій із числами і словами.

Паранормальне пізнання світу. Таке пізнання претендує на здобуття інформації про нез’ясовані з позицій науки фізичні явища завдяки особливим здібностям деяких індивідів, нібито здатних впливати на інших людей та об’єкти природи. До нього відносять біолокацію, левітацію, телекінез, телепатію, екстрасенсорний вплив тощо.

Спроби пояснити ці феномени паранормальності науково поки що залишаються безуспішними, оскільки наука на сьогодні ще не володіє достатньою фактичною базою і необхідним експериментальним матеріалом. Звідси безліч гіпотез, версій, спекуляцій щодо здібностей екстрасенсів, що не вкладаються у традиційні уявлення про типи взаємодії на рівнях: гравітаційному, електромагнітному, слабкому, сильному. Поки що не з’ясована природа передачі думки на відстань, залишається таємницею феномен особливої чутливості, можливість явища левітації, спілкування з іншими світами. Але вони є (якщо є?) і демонструють безмежність духовного і фізичного потенціалу людини.

Медитативне пізнання себе. Медитація (уявне споглядання, міркування) – це безмежно глибокий духовний стан, що досягається або вольовою відчуженістю від зовнішнього світу за допомогою відповідних вправ, молитов, танців, або у стані наркотичного сп’яніння, або у випадку клінічної смерті. Медитація спрямована на досягнення нірвани, того спокою і блаженства, що відкриває можливість пізнати свою сутність і долучитися до певної священної сили.

Посилення останнім часом інтересу до форм окультного і медитативного пізнання – явище не випадкове. Воно зумовлене і зміною суспільних відносин, і духовною кризою в нашій країні, а також загостренням глобальних проблем сучасності і нездатністю людства їх оптимально розв’язувати. З таких умов названі форми позанаукового пізнання гідні не гніву чи іронії і небезумного захоплення ними, а намагання

пізнати непізнане, спираючись на методологічний принцип сумніву, що дозволяє пройти по “лезу бритви” – між абсолютним запереченням та абсолютною вірою.

Отже, розглянуті основні форми ненаукового пізнання ніби акумулюються, синтезуються в повсякденному пізнанні. У вирі повсякденного пізнання знаходять місце як ранні форми міфологічного пізнання (фетишизм, тотемізм, магія, анімізм, прикмети), так і релігія, філософія, політика, право, мораль, мистецтво тощо.

11.4. Основні етапи та закономірності розвитку науки

Наука – конкретно-історичне явище, таке, що проходить у своєму розвитку ряд якісно-своєрідних етапів. Один із продуктивних підходів, який у філософії науки дістає дедалі більше визнання, розроблений на матеріалі історії природознавства.

Науці як такій передуює “переднаука” (“докласичний” етап), де зароджуються елементи (передумови) науки як цілого. Це відбувалося на Стародавньому Сході, у Греції та Римі, а також у середні віки аж до Нового часу (XVII ст.). Саме цей період найчастіше вважають початковим пунктом науки як цілісного формоутворення, систематичного дослідження реальної дійсності.

Наука як цілісний феномен виникає в Новий час унаслідок відмежування від філософії і проходить у своєму розвитку три основні етапи: класичний, некласичний і постнекласичний (сучасний). Критерієм (підставою) такої періодизації є співвідношення об’єкта і суб’єкта пізнання.

На кожному з цих етапів розробляються відповідні ідеали, норми і методи наукового дослідження, формуються своєрідний стиль мислення, специфічний понятійний апарат тощо.

Класична наука (XVII–XIX ст.), досліджуючи об’єкти, прагнула під час опису й теоретичного пояснення усунути все, що відноситься до суб’єкта пізнання, засобів, прийомів та операцій його діяльності. Таке усунення розглядалося як необхідна умова отримання об’єктивно-дійсного знання про світ. Тут панував об’єктний спосіб мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, без урахування до умов його вивчення.

Некласична наука (перша половина XX ст.), початковий пункт якої пов’язаний з розробкою релятивістської та квантової теорій, відкидає об’єктивізм класичної науки й уявлення реальності як чогось незалежного від засобів її пізнання, суб’єктивного чинника. Вона враховує зв’язки між знаннями про об’єкт і характером засобів і операцій діяльності суб’єкта. Експлікація (пояснення) цих зв’язків розглядається як необхідна умова об’єктивно-дійсного опису і пояснення світу. Істотна ознака постнекласичної науки (друга половина XX ст.) – включення суб’єктивної діяльності в “тіло знання”. Вона осмислює характер одержаних знань про об’єкт не тільки з особливістю засобів й операцій діяльності суб’єкта, але і з їх ціннісно-цільовими структурами.

Кожна з названих стадій (а всі вони пов’язані між собою) має свою парадигму (сукупність теоретико-методологічних та інших установок), свою

картину світу, свої фундаментальні ідеї. Класична стадія має своєю парадигмою механіку, її картина світу будується за принципом жорсткого (лапласівського) детермінізму, їй відповідає образ всесвіту як годинникового механізму.

З некласичною наукою пов'язані парадигми відносності, дискретності, квантування, вірогідності.

Постнекласичній стадії відповідає парадигма становлення й організації. Основні ознаки нового (постнекласичного) образу науки описуються синергетикою, що вивчає загальні принципи процесів самоорганізації, які протікають у системах природи (фізичних, біологічних, технічних, соціальних та ін.). Орієнтація на “синергетичний рух” – це орієнтація на діалог, історичний час і розвиток як найважливіші характеристики буття.

Характерною межею постнекласичної стадії розвитку науки є універсальний (глобальний) еволюціонізм, що поєднує ідеї еволюції з ідеями системного підходу і поширює розвиток на всі сфери буття, встановлюючи універсальний зв'язок між неживою, живою і соціальною матерією. В утвердженні принципу універсального еволюціонізму відіграли роль три найважливіші концептуальні напрями в науці ХХІ ст.: теорія нестационарного Всесвіту, синергетика, теорія біологічної еволюції і розвинена на її основі концепція біосфери і ноосфери (сфери розумної людської діяльності).

Як своєрідна форма пізнання та специфічний тип духовного виробництва і соціальний інститут, наука виникла в Новий час, у ХVІ – ХVІІ ст. в епоху формування капіталістичного способу виробництва. Відтоді вона починає розвиватися відносно самостійно. Проте наука постійно пов'язана з практикою, отримує від неї імпульси для свого розвитку і у свою чергу впливає на хід практичної діяльності, матеріалізуючись у ній. Наука – це форма духовної діяльності людей, направлена на виробництво знань про природу, суспільство і саме пізнання, що має на меті досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів в їх взаємозв'язку для того, щоб передбачати тенденції розвитку дійсності та сприяти її зміні.

Наука – це і творча діяльність, направлена на отримання нового знання, і результат цієї діяльності – сукупність знань у понятійній формі, приведених у цілісну систему на основі певних принципів, а також процес їх виробництва. Суміш розрізнених, хаотичних відомостей не є науковим знанням. Як і інші форми пізнання, наука є соціально-історичною діяльністю, а не тільки “чистим знанням”. Особливості наукової діяльності виявляються у двох основних аспектах – когнітивному (пізнавальному) і соціокультурному.

Відповідно до світу в його матеріальності і розвитку, наука створює єдину, взаємопов'язану, таку, що розвивається, систему знань про його закони. Разом з тим вона поділяється на безліч галузей знання (окремих наук), які різняться між собою тим, яку сторону дійсності, форму руху вони вивчають. За предметом і методом пізнання можна виділити науки про природу – природознавство і суспільство – суспільствознавство, яке об'єднує гуманітарні та соціальні науки. Крім того, сюди входять учення про пізнання, мислення (логіка, гносеологія тощо). Окрему групу становлять технічні науки. Дуже

своєрідною наукою є сучасна математика. У свою чергу кожна група наук може бути піддана докладнішому розчленуванню. Так, до складу природничих наук входять механіка, фізика, хімія, геологія, біологія та інші, кожна з яких має цілий ряд окремих наукових дисциплін. Особливою ділянкою знань є філософія, яку, проте, не можна повністю віднести до науки.

Можуть бути й інші критерії класифікації наук. Так, за своєю віддаленістю від практики науки можна поділити на два великі типи: фундаментальні, які з'ясовують основні закони і принципи реального світу, де немає прямої орієнтації на практику, і прикладні – безпосереднє застосування результатів наукового пізнання для розв'язання конкретних виробничих і соціально-практичних проблем, спираючись на закономірності, встановлені фундаментальними науками. Разом з тим межі між окремими науками умовні та рухомі. Дедалі частіше відбувається поєднання наукових знань у формі так званих “стикових дисциплін” – фізична хімія, біофізика, геохімія тощо.

Кожна наука як наукова дисципліна включає 4 необхідних компоненти в їх єдності:

а) суб'єктом науки є вчений; це й окремий дослідник, а також наукове співтовариство або науковий колектив;

б) об'єктом є те, що саме вивчає конкретна наука або наукова дисципліна;

в) система методів і прийомів, характерних для них й обумовлених їх предметами;

г) своєрідна мова – природна або штучна (знаки, символи, математичні рівняння, хімічні формули тощо).

Наука як форма пізнання і соціальний інститут також вивчає саму себе за допомогою комплексу дисциплін, куди входять історія та логіка науки, психологія наукової творчості, соціологія знання, етика науки, наукознавство та ін. Сьогодні бурхливо розвивається філософія і методологія науки, що досліджує загальні характеристики науково-пізнавальної діяльності, структуру і динаміку знання, його соціокультурну детермінацію, логіко-методологічні аспекти тощо.

Таким чином, основні сторони буття науки – це, *по-перше*, складний, суперечливий процес отримання нового знання; *по-друге*, результат цього процесу, тобто об'єднання отримання знань у цілісну органічну систему, що розвивається (а не простого їх підсумовування); *по-третьє*, соціальний інститут з усією інфраструктурою: організація науки, наукові установи, етос (моральність) науки, професійні об'єднання вчених, ресурси, фінанси, наукове устаткування, система наукової інформації (що сьогодні особливо важливо), різні комунікації вчених тощо; *по-четверте*, особлива галузь людської діяльності та найважливіший елемент культури.

Наука, детермінована суспільною практикою та її потребами, водночас розвивається за власними закономірностями, тобто володіє відносною самостійністю і внутрішньою логікою свого розвитку. Існує значна кількість загальних закономірностей розвитку науки. Звернемо увагу на найбільш характерні.

Внутрішнім джерелом, рушійною силою розвитку науки є різноманітна

система її суперечностей: між теорією і практикою, фактами і концепціями, традиціями і новаціями, істиною і помилкою, абсолютною і відносною істинами тощо. Розв'язання суперечностей дає змогу одержувати нові наукові результати і відкриття.

Розвиток, історія науки за своїм внутрішнім механізмом є єдністю періодів поступового накопичення знань у відносно спокійні епохи (“нормальна наука”) і періоди “крутої ломки” її фундаментальних законів і принципів (наукові революції).

Зміна і чергування поступових (кількісних) змін знань в історії науки корінними, якісними (стрибками, науковими революціями) супроводжується такою важливою загальною закономірністю її розвитку, як спадкоємність. Остання означає збереження позитивного змісту старих знань (ідей, методів, принципів) і втілення в нові сфери наукових здобутків.

Основними закономірностями розвитку науки є такі:

а) діалектична взаємодія двох протилежних процесів – диференціація (виділення нових наукових дисциплін) та інтеграція (синтез знання, об'єднання деяких наук – найчастіше в дисципліни, що знаходяться на їх “стику”). На одних етапах розвитку науки переважає диференціація (особливо в період виникнення науки в цілому й окремих наук), на інших – їх інтеграція, що є характерним для сучасної науки;

б) взаємообмін методами і прийомами дослідження, тобто застосування методів одних наук в інших. Особливо плідним виявилось застосування методів фізики і хімії у вивченні біології живої речовини, однак суть і специфіка процесу тільки цими методами не була “спіймана”. Для цього потрібні були специфічні – біологічні методи і прийоми дослідження. Необхідно пам'ятати, що взаємодію наук та їх методів важко переоцінити в розвитку різних наукових галузей і дисциплін. Методологічний плюралізм – характерна особливість сучасної науки;

в) зростання складності й абстрактності наукового знання, поглиблення процесів математизації і комп'ютеризації науки як бази нових інформаційних технологій, що забезпечують удосконалення форм взаємодії в науковому співтоваристві.

г) посилення процесів теоретизування і діалектизації сучасної науки, широке впровадження ідеї розвитку, а отже і часу у всі наукові напрями, а не тільки у так звані “історичні науки” – в біологію, геологію, історію, астрофізику тощо. У зв'язку з цим посилюється роль діалектичного методу, особливо під час вивчення таких об'єктів, які саморозвиваються. Ними, насамперед, є “людиномірні” системи: “людина – машина”, екологічні формоутворення тощо.

д) дедалі тісніша взаємодія природних, соціальних і технічних наук, що посилюється на практиці. Відбувається зростання активної ролі науки у всіх сферах життєдіяльності людей, підвищення її соціального значення, зближення наукових і позанаукових форм знання, зміцнення аксіологічної (ціннісної) суверенності науки;

е) наука (особливо природознавство) розвивається за експоненціальним законом, тобто за геометричною прогресією, у середньому подвоюючись за

певний проміжок часу (3, 5, 7 тощо років залежно від специфіки наукової дисципліни). Наприклад, сьогодні бурхливими темпами розвивається синергетика – теорія цілісних систем будь-якої природи – природних, соціальних, когнітивних (пізнавальних), що самоорганізуються. Її ідеї та принципи дедалі ширше застосовуються у всіх науках;

ж) свобода критики, можливість безперешкодного обговорення суперечливих або незрозумілих до кінця проблем науки, відкрите і вільне дискутування різних підходів, зокрема альтернативних, неприпустимість наукового монополізму.

Порушення загальних закономірностей розвитку науки спричиняє серйозні помилки і відхилення від істини в діяльності окремих науковців і навіть цілих наукових колективів і шкіл.

11.5. Особливості наукового пізнання та його основні форми

Для сучасної людини основною формою пізнавальної діяльності є наукове пізнання. На відміну від повсякденного, воно здійснюється не стихійно, а доцільно. ***Наука – це форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво знань про природу, суспільство, людину і саме пізнання, мета якого збагнути істину і відкрити об'єктивні закони на підставі узагальнення реальних фактів і встановлення їх взаємозв'язку.*** Наука – це і творча діяльність з отримання нового знання, і результат цієї діяльності: сукупність знань, зведених у цілісну систему на основі відповідних принципів.

Відображаючи світ, наука творить єдину, взаємозалежну систему знань про його закони. Вона поділяється на безліч галузей знань, які відрізняються між собою відповідно до того, який бік дійсності чи форму руху буття вони вивчають. За предметом пізнання науки поділяються на: природознавство, суспільствознавство; гуманітарні та соціальні науки і вчення про пізнання та закони мислення (логіка, гносеологія). Окрему групу становлять технічні науки. Крім того, сучасна математика є також своєрідною наукою, оскільки обслуговує всі названі групи наук.

Можуть бути й інші критерії класифікації наук. Так, за відношенням до практики науки можна поділити на два типи: фундаментальні, де немає прямої орієнтації на практику, і прикладні, що безпосередньо застосовуються у практичній діяльності.

Наукове пізнання має власну природу та особливості. У чому полягає їх суть?

По-перше, основним завданням наукового пізнання є виявлення об'єктивних законів дійсності – природних, соціальних, законів самого пізнання й мислення. Звідси витікає орієнтація в дослідженні головним чином на загальні, істотні властивості предмета, його сутнісні характеристики і відображення в системі абстракцій.

По-друге, характерною рисою наукового пізнання є об'єктивність. Наука прагне максимально усунути суб'єктивістські моменти на всіх етапах здобуття знань. Разом з тим необхідно пам'ятати, що активність суб'єкта –

найважливіша умова і передумова наукового пізнання. Останнє нездійсненне без конструктивно-критичного ставлення до дійсності, що виключає догматизм, апологетику й авторитарність у науці. Безпосередня мета і вища цінність наукового пізнання – об'єктивна істина, що досягається переважно раціональними засобами і методами, але і не без застосування живого споглядання.

По-третьє, наукове пізнання не просто фіксує елементи знань, але й невпинно відтворює їх на власній основі, формує їх відповідно до своїх норм і принципів. Процес безперервного самовідновлення наукою власного концептуального арсеналу – важливий показник науковості. Наукове пізнання у гносеологічному плані є складним і суперечливим процесом відтворення знань. Вони утворюють цілісну систему понять, а також теорій, гіпотез, законів та інших ідеальних форм пізнання, закріплених у мові: природній чи штучній (математична символіка, хімічні формули, графіки, схеми тощо).

По-четверте, у процесі наукового пізнання застосовуються такі специфічні матеріальні засоби, як прилади, інструменти та інше складне, нерідко дороге устаткування (синхрофазотрони, радіотелескопи, ракетно-космічна техніка). Крім того, для науки більше, ніж для інших форм пізнання, характерне використання для дослідження власних об'єктів, таких ідеальних засобів і методів, як сучасна логіка, математичні методи, діалектика, системний, синергетичний та інші загальнонаукові прийоми і методи.

По-п'яте, науковому пізнанню властиві чітка доказовість, правдивість одержаних результатів, обґрунтованість висновків. Разом з тим тут багато гіпотез, припущень, вірогідних суджень. Тому в науці важливе значення має логіко-методологічна підготовка дослідників, їх філософська культура, уміння правильно застосовувати закони мислення.

Безумовно, наукове пізнання є цілісною системою, що розвивається і має досить складну структуру. Остання являє собою єдність стійких взаємозв'язків між елементами даної системи. Структура наукового пізнання може бути представлена в різних її зрізах, а відповідно й у сукупності специфічних елементів. Ними можуть бути: об'єкт пізнання, суб'єкт пізнання, методи пізнання та його засоби – матеріальні та духовні.

Отже, у науці виділяють:

- наука “переднього краю”, що поряд із достовірними знаннями включає і деякі неістинні, але одержані науковими засобами результати;
- тверде ядро науки – достовірний, перевірений здобуток знання, викристалізований у процесі його розвитку;
- історію науки.

За іншого зрізу процесу наукового пізнання елементами його структури є:

- 1) фактичний матеріал, почерпнутий з емпіричного досвіду;

- 2) результати початкового концептуального осмислення об'єкта, відображені в поняттях та інших абстракціях;
- 3) засновані на фактах проблеми і наукові пропозиції (гіпотези);
- 4) закони, що впливають з них, принципи і теорії (у тому числі альтернативні);
- 5) філософські установки;
- 6) соціокультурні підстави;
- 7) методи, ідеали і норми наукового пізнання, його еталони і стиль мислення.

Сукупність зазначених концептуальних, ціннісних, методологічних та інших установок, властивих науці на кожному конкретно-історичному етапі її розвитку, є ідеалами та нормами наукового пізнання. Їх основна функція – організація і регуляція процесу наукового дослідження, орієнтація на більш ефективні шляхи, способи і форми здобуття знань, як це було, скажімо, під час переходу від класичної до неklasичної науки. Ось це і є час його ідеалів і норм. Характер цих ідеалів і норм насамперед визначається предметом пізнання, специфікою досліджуваних об'єктів, а їх зміст завжди формується в конкретному соціокультурному контексті.

Цілісна єдність норм та ідеалів наукового пізнання, що панують на відповідному етапі розвитку науки, формують стиль наукового мислення. У науковому пізнанні він виконує регулятивну функцію, формує в нього варіативний і ціннісний зміст. Відбиваючи загальноприйняті стереотипи інтелектуальної діяльності, властиві певному етапу розвитку, стиль мислення завжди втілюється у відповідній конкретно-історичній формі. Найчастіше розрізняють класичний, неklasичний і постнеklasичний (сучасний) стилі наукового мислення.

Наукове пізнання є процесом, тобто системою знання, що перебуває в розвитку. Воно містить два основні рівні – емпіричний і теоретичний. Хоча вони і пов'язані, але відрізняються один від одного, адже кожний з них має свою специфіку. Основні критерії, за якими розрізняються ці рівні, впливають з: 1) характеру предмета дослідження; 2) типу застосовуваних засобів дослідження; 3) особливостей використовуваних методів.

У чому полягає різниця між емпіричним і теоретичним у пізнанні?

По-перше, на емпіричному рівні переважає живе споглядання (чуттєве пізнання). Раціональний момент і його форми (судження, поняття) також присутні, але мають підпорядковане значення. Тому досліджуваний об'єкт відбивається переважно з боку своїх зовнішніх зв'язків і проявів, доступних живому спогляданню. На цій підставі відбувається збирання фактів, їх первинне узагальнення, опис того, що спостерігається, та накопичення експериментальних даних. Вони систематизуються та класифікуються. Емпіричне дослідження орієнтоване на вивчення явищ і залежностей між ними. Істотні зв'язки у чистому вигляді не виділяють.

Теоретичне пізнання характеризується перевагою раціонального мислення у вигляді відповідних понять, теорій, законів та інших форм мисленнєвих операцій. Живе споглядання не усувається, а стає

підпорядкованим аспектом пізнавального процесу. Теоретичне пізнання відбиває явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що досягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного знання. Ця обробка здійснюється за допомогою системи абстракцій “вищого порядку” – понять, умовиводів, законів, категорій, принципів тощо.

Потрібно розрізняти емпіричну залежність і теоретичний закон. Емпірична залежність є результатом індуктивного узагальнення досвіду і є вірогідним знанням. Теоретичний же закон – це завжди достовірне знання. Отримання такого знання вимагає особливих процедур.

По-друге, емпіричне, досвідне дослідження безпосередньо спрямоване на свій об'єкт. Воно будується в основному на спостереженнях та експериментальній діяльності. Тому засоби емпіричного дослідження складаються з різних пристроїв і приладів.

У теоретичному ж дослідженні відсутня безпосередня практична взаємодія з об'єктами. На цьому рівні об'єкт може вивчатися лише опосередковано, в уявному, а не реальному експерименті.

На експериментальному рівні вивчаються емпіричні об'єкти. Їх варто відрізняти від об'єктів реальності. Емпіричні об'єкти – це абстракції, що виділяють з дійсності. Це лише набір властивостей і взаємодій речей. Реальні об'єкти, що уявляються в емпіричному пізнанні в образі ідеальних об'єктів, мають жорстко фіксований та обмежений набір ознак, тоді як їм реально властива нескінченна кількість ознак. Будь-який реальний об'єкт невичерпний у своїх властивостях і відносинах.

У теоретичному пізнанні застосовуються інші дослідницькі засоби. Тут відсутні засоби матеріальної, практичної взаємодії з досліджуваним об'єктом. Як основний засіб теоретичного дослідження виступають теоретично ідеальні об'єкти – *конструкти*. Їх також називають ідеалізованими, або абстрактними, об'єктами. Це особливі абстракції, в які вкладено зміст теоретичних термінів. Що ж вони являють собою?

Ідеалізовані теоретичні об'єкти (конструкти), на відміну від емпіричних об'єктів, наділені не тільки тими ознаками, що ми можемо знайти в дійсній взаємодії реальних об'єктів, але й ознаками, яких немає в жодному з реальних об'єктів. Наприклад, матеріальну крапку визначають як тіло, позбавлене розміру, але таке, що зосередило всю масу тіла. Таких тіл у природі немає. Вони з'являються як результат нашого розумового конструювання об'єкта пізнання, коли ми абстрагуємося від несуттєвих зв'язків та ознак предмета і будуємо ідеальний об'єкт, що є носієм тільки сутнісних зв'язків. У реальності не можна відокремити сутність від явища, адже кожне з них виявляється через інше. Завданням же теоретичного дослідження є пізнання сутності у чистому вигляді. Уведення в теорію абстрактних, ідеалізованих об'єктів і дозволяє вирішувати його.

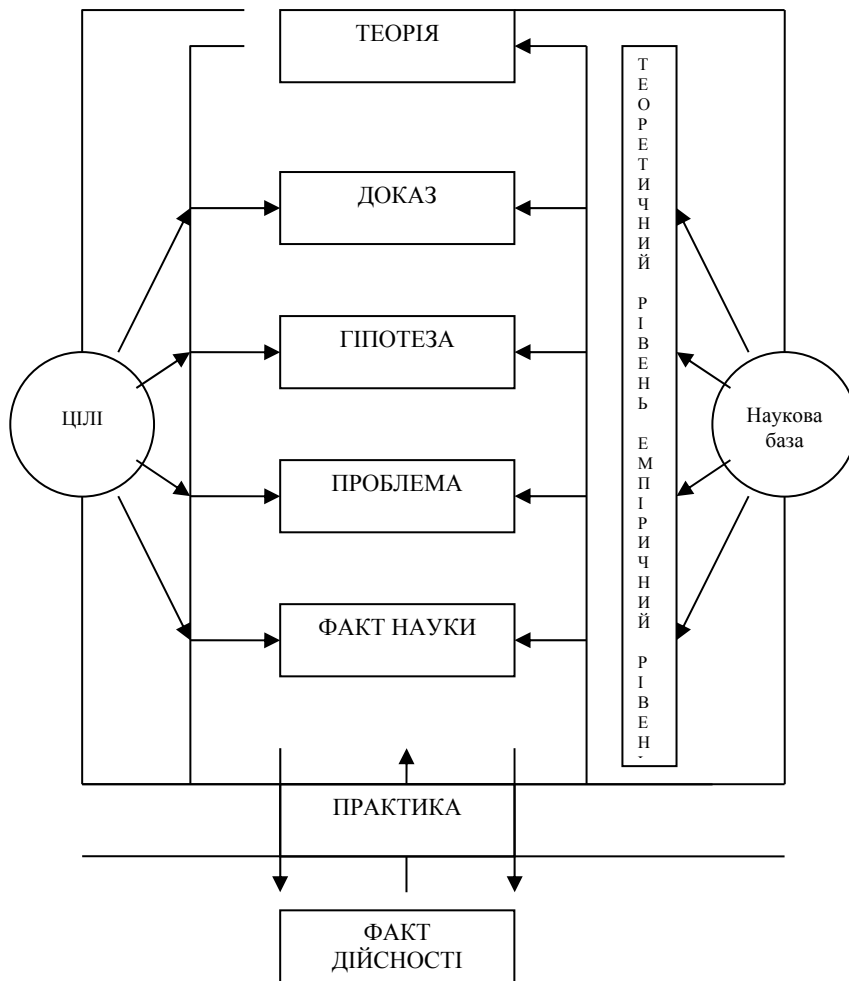
По-третє, емпіричне і теоретичне пізнання розрізняються за методами дослідницької діяльності. Основними методами емпіричного дослідження є:

спостереження, експеримент, вимір та опис, орієнтовані на максимально очищену від суб'єктивних нашарувань характеристику досліджуваних явищ.

На теоретичному ж рівні пізнання застосовуються особливі методи: уявний експеримент з ідеалізованими об'єктами, що ніби заміщає реальний експеримент із реальними об'єктами; аксіоматичний; гіпотетико-дедуктивний; сходження від абстрактного до конкретного; методи історичного і логічного дослідження та ін.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання взаємозалежні, межі між ними умовні і рухливі. Емпіричне дослідження, виявляючи за допомогою спостережень та експериментів нові дані, стимулює теоретичне пізнання (яке їх пояснює й узагальнює), ставить перед ним нові, більш складні завдання. Теоретичне пізнання, розвиваючи і конкретизуючи на базі емпірії власний зміст, відкриває нові обрії для емпіричного пізнання, орієнтує і спрямовує його на пошуки нових фактів, сприяє вдосконаленню його методів і засобів.

Наукове пізнання особливе. У ньому за наявності єдності чуттєво-сенситивного та раціонального провідну роль виконує раціональне. Але його основні форми (*поняття, судження, умовиводи*) не повною мірою відображають науковий пізнавальний процес. У науковому пізнанні створюються, розбудовуються і набувають певної самостійності різноманітні його форми. Головними з них є:

1) **факт науки** – це наукові відкриття, події, результати досліджень, достовірність яких ще не доведена;

2) **наукова проблема**, яка споріднює два змістовних положення: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття;

3) **наукова ідея**, що поєднує істинні знання про дійсність з вірогідними знаннями про науковий факт;

4) **наукова гіпотеза** є одним з можливих варіантів розв'язання наукової проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена;

5) **наукова теорія** – це система достовірних і конкретних знань про дійсність, має чітку структуру і є узагальненим знанням про певну частину світу.

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що потрібно пізнати. Іншими словами, це знання про незнання, питання або комплекс питань, що виникли у процесі пізнання і вимагали відповіді. Проблема – це не “застигла” форма знання, а суперечливий процес, що включає два основні моменти (етапи руху пізнання) – її постановку і розв'язання. Правильне виведення проблемного знання з попередніх фактів й узагальнень, уміння правильно поставити проблему – необхідна передумова її успішного вирішення.

Наукові проблеми необхідно відрізняти від ненаукових (псевдопроблем), як, наприклад, “проблема” створення вічного двигуна. Розв'язання проблеми – істотний момент розвитку знання, у процесі якого вирішуються конкретні суперечності, виникають нові проблеми, а також висуваються певні концептуальні ідеї.

Гіпотеза – форма знання, що містить припущення, сформульоване на підставі ряду фактів, дійсне значення якого не визначене і потребує доведення. Гіпотетичне знання має імовірнісний, а не достовірний характер і вимагає перевірки, обґрунтування емпіричним або теоретичним шляхом. Під час доказу висунутих гіпотез одні з них стають дійсною теорією, інші видозмінюються, уточнюються і конкретизуються, треті відкидаються, перетворюються на помилки, якщо перевірка дає негативний результат. Висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки старої, навіть у тому випадку, якщо ці результати були негативними.

Вирішальною перевіркою істинності гіпотези є практика у всіх своїх формах, але певну (допоміжну) роль у доказі або спростуванні гіпотетичного знання відіграє логічний (теоретичний) критерій істини. Перевірена і доведена гіпотеза переходить у розряд достовірних істин, стає науковою теорією.

Теорія – найбільш розвинена форма наукового знання, що дає цілісне відображення закономірних та істотних зв'язків певної сфери дійсності. Будь-яка теорія – це органічна система дійсного знання (що включає й елементи помилки), що розвивається і має складну структуру та виконує низку функцій.

У сучасній методології науки виділяють такі основні **елементи теорії**: 1) початкові підстави – первинні фундаментальні поняття, принципи, закони, постулати, аксіоми тощо; 2) об'єкт цієї теорії, що ідеалізується, – абстрактна уявна модель істотних властивостей і зв'язків предметів, що вивчаються

(наприклад, “абсолютно чорне тіло”, “ідеальний газ” та ін.); 3) логіка теорії спрямована на прояснення структури і розвитку знання, що містить певні правила висновку і способи доказу; 4) сукупність законів і тверджень, логічно виведених з основоположень даної теорії відповідно до певних принципів; ключовий елемент теорії – закон, тому її можна розглядати як систему законів, що виражають суть об’єкта, що вивчається, у всій його цілісності та конкретності; 5) філософсько-методологічні установки та ціннісні чинники.

Одне з важливих внутрішніх джерел розвитку теорії – суперечність між її формальним і змістовним аспектами. Через останній у теорію “входять” певні філософські установки дослідника, його методологічні принципи, світоглядні, “сенсожиттєві” орієнтири та інші чинники, що суттєво впливають (позитивно або негативно) на процес формування теоретичного знання і на розвиток науки в цілому.

До основних *функцій теорії* можна віднести:

– *синтетична* – об’єднання окремих достовірних знань в єдину цілісну систему, що розвивається;

– *пояснювальна* – виявлення причинних та інших залежностей, різноманіття зв’язків цього явища, його істотних характеристик, законів його походження і розвитку;

– *методологічна* – розробка на основі теорії різноманітних методів, способів і прийомів дослідницької діяльності;

– *функція передбачення* – формулювання уявлення про існування невідомих раніше фактів, об’єктів і їх властивостей або про тих, існування яких відоме, але вони поки що не виявлені;

– *практичність* – бути втіленою в практику, стати «керівництвом до дії», направленою на зміну реальної дійсності.

Усі форми наукового пізнання діалектично взаємопов’язані і взаємно зумовлюють одна одну. Завдяки цьому можливі як фундаментальні теоретичні, так і прикладні наукові дослідження, що ведуть до істинних знань.

11.6. Методологія наукового пізнання і функції філософії у ньому

У науковому пізнанні істинним має бути не тільки його кінцевий результат (система наукового знання), але й шлях, що до нього веде, тобто метод. Кожна наука і наукова дисципліна має не тільки свій предмет, але і свою своєрідну систему методів, обумовлених їх теоріями, а зрештою, і специфікою предметів їх дослідження. Але спочатку про основні поняття.

Метод (з грец. *metodos*) у найширшому розумінні – “шлях до чогонебудь”, спосіб соціальної діяльності в будь-якій її формі, а не тільки в пізнавальній. Поняття “методологія” має два основні значення: 1) система певних принципів, прийомів та операцій, що вживаються у певній сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про цю систему, теорія методу.

Різноманіття видів людської діяльності обумовлює багатообразний спектр методів, які можна класифікувати за різними критеріями. Насамперед слід виділити методи духовної, ідеальної (зокрема наукової) і практичної, матеріальної діяльності. Підставами для поділу методів науки на групи можуть бути: зміст об'єктів, що вивчаються, роль і місце методів у процесі наукового пізнання та ін.

У сучасній науці достатньо успішно “працює” багаторівнева концепція методологічного знання. Щодо цього всі методи наукового пізнання за ступенем спільності і сферою дії поділяються на такі основні групи:

1. **Філософські методи**, серед яких найбільш стародавніми є діалектичний і метафізичний (про них див. нижче). Але філософські методи не вичерпуються двома названими. Сюди відносяться також аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивістський, феноменологічний, герменевтика (розуміння) та ін. Робляться спроби по'єднати різні філософські методи.

2. **Загальнонаукові підходи і методи дослідження**, що дістали широкий розвиток і застосування в науці ХХ ст. Вони є своєрідною проміжною методологією між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними принципами спеціальних наук. До загальнонаукових найчастіше відносять такі поняття, як інформація, модель, структура, функція, елемент, система, оптимальність, вірогідність, нелінійність, нестабільність, самоорганізація тощо. На основі загальнонаукових понять і концепцій формуються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують опосередкований зв'язок і оптимальну взаємодію філософської методології зі спеціально-науковим знанням та його методами. До загальнонаукових принципів і підходів належать: системний і структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізація, синергетичний підхід та ін.

3. **Методи окремих наук, або часткові**, – сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що вживаються в певній галузі науки, яка відповідає основній формі руху матеріального світу. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та гуманітарних (соціальних) наук.

Дисциплінарні методи, тобто система прийомів, що використовуються в певній науковій дисципліні, яка входить в яку-небудь галузь науки або виникла на “стику” наук. Кожна фундаментальна наука є комплексом багатьох дисциплін, які мають специфічний предмет і своєрідні методи дослідження.

Методи міждисциплінарного дослідження як сукупність ряду синтетичних, інтеграційних способів (виникли як результат поєднання елементів різних рівнів методології), спрямованих, головним чином на стики наукових дисциплін.

Отже, у науковому пізнанні функціонує складна, динамічна, цілісна, субординована система багатообразних методів різних рівнів, сфер дії, спрямованості тощо, які завжди реалізуються з урахуванням конкретних умов. Причому для сучасної науки дедалі характернішим стає методологічний

плюралізм – прагнення застосовувати найрізноманітніші принципи і прийоми дослідження в їх поєднанні та взаємодії.

Отже, підсумовуючи вчення про метод, зазначимо, що під *методом* у найзагальнішому значенні розуміють *певний спосіб, прийом, шлях розв'язання якоїсь проблеми чи завдання*. Методи наукового пізнання – це сукупність правил і прийомів, які використовують дослідники. Наукові методи мають об'єктивний характер, основою їх формування є закономірності, закономірні зв'язки і відношення предметів. *Філософське вчення, що досліджує методи пізнання, називається методологією*.

Сучасна система методології науки досить різноманітна, як і сама наука. У методології наявна безліч класифікацій наукових методів, адже може йтися про експерименти, обробку інформації (емпіричних даних), методи побудови наукових теорій та їх перевірку, пояснення наукових результатів. Крім того, розрізняють методи емпіричного (вимірювання, експеримент, спостереження тощо) і теоретичного (методи формалізації, аксіоматичний, теоретичного моделювання та ін.) пізнання.

За сферою застосування методи поділяються на *загальні* і *часткові*. Часткові, спеціально-наукові, використовуються в окремих науках (наприклад, у математиці – метод математичної дедукції, у космології – метод радіоактивного розпаду, в економіці – метод економічного аналізу, економічної статистики тощо). Загальнонаукові методи використовують усі або майже всі науки. *До таких методів належать: аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення й абстрагування, метод експерименту й аналогії, моделювання, формалізації, аксіоматичний метод та інші*.

Говорячи про роль філософії в науковому пізнанні, необхідно вказати на дві крайні “моделі”, які склалися у вирішенні цього дуже складного питання:

1. *Умоглядно-філософський підхід* (натурфілософія, філософія історії та ін.), суть якого – пряме виведення спеціальних положень окремих наук безпосередньо із загальних філософських принципів, крім аналізу конкретного – фактичного і концептуального – матеріалу конкретних наук. Такий підхід був характерний для філософських систем В. Шеллінга і Г. Гегеля.

2. *Позитивізм*, згідно з яким “наука – сама собі філософія”.

Роль філософії в науковому пізнанні або абсолютизується (у першій моделі), або принижується, або навіть зовсім відкидається (у другій). І хоча в обох випадках будуть досягнуті певні продуктивні результати, проте повністю проблема не буде розв'язана.

Історія пізнання у філософії показує, що її вплив на процес розвитку науки і досягнуті результати виражаються в таких основних моментах.

Вплив філософських принципів на процес наукового дослідження завжди здійснюється непрямо і безпосередньо, а складним опосередкованим шляхом – через методи, форми і концепції інших методологічних рівнів – насамперед через загальнонауковий. Реалізація принципів філософії в науковому пізнанні означає, разом з тим, їх переосмислення, поглиблення, вдосконалення, розвиток їх змісту.

Філософія впливає на наукове дослідження так чи інакше на всіх його

етапах, але надзвичайно – під час побудови теорій, особливо фундаментальних.

Істотний вплив на розвиток наукового пізнання філософія справляє своєю уможливно-прогнозуючою функцією: у її різних формах виробляються визначені ідеї і принципи, наукова значущість яких підтверджується через значний час (наприклад ідеї атомізму і діалектики в античності).

Крім того, принципи філософії під час переходу від уможливного до теоретичного дослідження виконують селективну (відбіркову) функцію. З безлічі побудованих уможливних уявних конструкцій учений вибирає саме ті, які узгоджуються з його власними філософськими і методологічними уявленнями.

Необхідно пам'ятати, що філософія – лише один з елементів наукового пошуку, а її принципи – лише один із чинників указанного вибору – разом з досвідом, інтуїцією, фантазією, уявою тощо. Тому навіть за наявності “бездоганних” філософських принципів позитивний результат ще не гарантований. Порушення ж принципів філософського підходу (наприклад, метафізичного чи ідеалістичного) може (за інших рівних умов) сприяти (хоч і не завжди) отриманню правильних наукових висновків.

Філософські методи не завжди дають про себе знати у процесі дослідження в явному вигляді, вони можуть застосовуватися або стихійно, або свідомо, а можуть і зовсім ігноруватися. Але в будь-якій науці є елементи загального значення (наприклад, закони, категорії, поняття тощо), які і роблять будь-яку науку “прикладною логікою”, пронизаною філософським компонентом.

Філософія дає окремим наукам найбільш загальні методологічні принципи, сформульовані на основі певних категорій. Ці принципи реально функціонують у науці у вигляді загальних регулятивів, універсальних норм, що у своїй сукупності утворюють методологічну програму найвищого рівня. Ця програма не повинна бути жорсткою схемою, шаблоном, стереотипом, по якому “кроят і перекроюють факти”, а дуже гнучкою і динамічною системою регулятивів, що направляють дослідження. Ця система не повинна бути “списком правил”, їх механічним набором, що лише зовні накладається на спеціально-науковий матеріал.

Філософія розробляє найбільш загальну картину світу, будує певні універсальні моделі реальності, крізь призму яких учений дивиться на свій предмет дослідження. Філософія на основі синтезу всіх знань дає загальне бачення світу у трьох його основних вимірюваннях: яким він був раніше (минуле), який він є тепер (сьогодення) і яким він може і повинен стати (майбутнє). Представляючи світ у його універсальних характеристиках, філософія тим самим дає загальну основу для розробки частково-наукових уявлень про світ, “уписаних” у це гранично широке ціле.

Філософія допомагає досліднику обрати характерну саме для його науки або наукової дисципліни і для даної епохи “алмазну мережу логічних категорій”, принципів, понять та інших засобів і форм пізнання, певні світоглядні і ціннісні установки, сенсожиттєві орієнтири (особливо в

гуманітарних науках). Вона озброює його знанням загальних закономірностей пізнавального процесу в цілому, вченням про істину і шляхи (методи) її досягнення, про соціокультурний контекст пізнання тощо.

Філософсько-методологічні принципи (наприклад діалектичні) виконують функцію допоміжного, похідного від практики (у всіх її формах), критерію істини: якщо вихоплюються лише окремі факти, а береться не вся їх сукупність, тобто порушується принцип усебічності, – важко говорити про істину одержуваних за такого еклектичного підходу висновків. Принципи навіть самої “хорошої” філософії в їх єдності не замінюють практику як вирішальний (лише зрештою) критерій істини, а доповнюють його – особливо коли звернення до неї з огляду на ряд обставин неможливе, а нерідко і непотрібно.

Таким чином, природа істини складна і неоднозначна:

Історична епоха філософії	Природа істини
Античність	Істина – це прояв ідеї (Платон) або сутності (Арістотель)
Середньовіччя	Бог, ось що є істиною
Новий час	Істина – це відповідність почуттів та ідей фактам
XX – XXI ст.	Істина – це сутність речі, що відкривається (герменевтики) Істина – це властивість висловлювання, якому відповідають факти (аналітики)

Резюме

1. Пізнання є органічною складовою частиною людської життєдіяльності. Саме завдяки пізнанню людина свідомо, зі знанням справи ставиться до буття, розуміє та оцінює свої життєві можливості.

2. Як процес формування знання пізнання складається із взаємодії різних рівнів та форм, які разом утворюють чуттєвий, раціональний та синтетично-цілісний його компоненти.

3. Якісні характеристики знання визначаються його відношенням до істини як адекватного відображення суб’єктивного та об’єктивного буття у свідомості людини. Поряд з поняттям “істина” щодо оцінки конкретних реалій буття використовується поняття “правди” як істина, поєднана з життєвою позицією людини.

4. Вирішальну роль у пізнанні відіграє розумова активність людини, що виявляється у формуванні образів, моделей, понять, суджень, концепцій, теорій, за допомогою яких людина збільшує ступінь своєї свободи.

5. Ефективним способом людської пізнавальної діяльності є метод, який одночасно є засобом переходу від незнання до знання. Формами наукового пізнання є науковий факт, ідея, наукова проблема, гіпотеза, теорія, концепція тощо.

Теми рефератів

1. Пізнання як вид духовної діяльності.
2. Пізнання як явище культури.
3. Проблема гносеологічного образу в сучасній теорії пізнання.
4. Основні методи теоретичного рівня наукового пізнання.
5. Основні функції практики.

Питання для самоконтролю

1. Що таке гносеологія і який її статус у філософії?
2. Які форми та методи наукового пізнання використовуються у пізнанні світу?
3. Що таке інтуїція?
4. Що таке об'єктивність, абсолютність та відносність істини?
5. Охарактеризуйте конкретність істини у суспільному розвитку.
6. Як співвідносяться чуттєве і раціональне пізнання?

ДЕЯКІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО II МОДУЛЯ

I. Розуміння буття у східній філософії передбачає:

1. Висування на перший план небуття, порожнечі.
2. Надання переваги буттю над небуттям.

II. У найперші визначення субстанції Б. Спінозою входили такі поняття:

1. Субстанція – субсистенція – речі.
2. Субстанція – атрибут – модус.
3. Субстанція – субсистенція – акциденція.
4. Монада – протяжна субстанція – мислена субстанція.

III. Наукова картина світу – це:

1. Сукупність тих знань, що їх накопичила наука
2. Узагальнена картина дійсності, що вимальовується на основі наукових даних
3. Система провідних зв'язків та співвідношень сфер дійсності, що її вибудовують на основі даних різних наук.

IV. Яке визначення поняття “рух” Ви вважаєте правильним? Рух – це:

1. Усяке переміщення взагалі на загал.
2. Відсутність спокою.
3. Властивість матерії.
4. Спосіб існування матерії.
5. Усяка зміна взагалі на загал.

V. У чому, на Ваш погляд, полягає дійсна єдність світу?

1. У бутті.
2. У тому, що ми його мислимо єдиним.
3. У його матеріальності.
4. В однорідності його фізико-хімічного складу.
5. У його ізоморфності.

VI. У переліку вкажіть загальні закони розвитку:

1. Закон всесвітнього тяжіння.
2. Закон єдності й боротьби протилежностей.
3. Закон заперечення заперечення.
4. Закон збереження енергії.
5. Закон переходу кількісних змін у якісні.
6. Закон циклічності.

VII. До структури свідомості можна включити:

1. Мрії, образи, уявлення, почуття.
2. Несвідоме, підсвідоме, свідоме та самосвідомість.
3. Мислення, почуття та емоції, волю.
4. Знання, ідеї, теорії, уявлення, бажання.

VIII. Серед перерахованого нижче виділіть те, що стосується функцій свідомості:

1. Орієнтування.	2. Пізнання.
3. Контроль.	4. Регулювання.
5. Бажання.	6. Оцінювання.
7. Комфорт.	8. Боротьба за існування.
9. Агресія.	

IX. Гносеологія та епістемологія це:

1. Синоніми, що позначають те саме – теорію пізнання.
2. Різні напрями вивчення пізнання, оскільки гносеологія досліджує загальні умови пізнання, а епістемологія – знання (переважно – наукове).
3. Різні напрями пізнання, але їх часто розглядають як синоніми.

X. Філософське розуміння пізнання передбачає:

1. Продукування інформації.
2. Прагнення за допомогою знань оволодіти певною дійсністю.
3. Можливість для людини досягнути найважливішого та найзаповітнішого в своєму житті.
4. Усе вищеперераховане.

XI. Об'єкт пізнання:

1. Передуює суб'єкту та визначає його.
2. Є похідним від суб'єкта.
3. Є невід'ємним від суб'єкта, оскільки вони постають сторонами єдиного процесу пізнання.
4. Постає частиною суб'єкта пізнання.

XII. Чуттєве пізнання як рівень пізнання характеризується:

1. Найбільшою достовірністю, оскільки прямо засвідчує реальність.
2. Тим, що воно є єдино реальним джерелом пізнання.
3. Тим, що воно є найпершим джерелом пізнання.
4. Чітким відокремленням суттєвого від несуттєвого.
5. Найбільшим ступенем повноти.

XIII. Істина і правда співвідносяться таким чином:

1. Істина – це характеристика раціональних утворень, а правда – це єдність істини та життєвої позиції.
2. Правда – це характеристика раціональних утворень, а істина – це єдність правди та життєвої позиції.

XIV. До найперших ознак науки необхідно зарахувати:

1. Її мову (спеціальну термінологію) та логіку (внутрішню впорядкованість).
2. Єдність функцій опису, пояснення та прогнозування.
3. Дослідження внутрішньої необхідності явищ та процесів дійсності.
4. Наявність емпіричного і теоретичного рівнів пізнання.
5. Усе вищеперераховане.

XV. Із наведеного нижче переліку понять оберіть ті, що можна зарахувати до методів емпіричного пізнання, методів опрацювання фактів та методів теоретичного пізнання:

1. Спостереження, вимірювання, експеримент.
2. Аксиоматика, гіпотетико-дедуктивні побудови, системно-структурний аналіз.
3. Екзегетика, мантика, семантика.
4. Індукція та дедукція, аналіз та синтез.

МОДУЛЬ 3 СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

12.1. Основні сучасні підходи у дослідженні суспільного буття

Людина живе в суспільстві і за межами суспільства існувати не може. Що ж таке суспільство? Які фактори визначають його функціонування та розвиток? Чи має людство в різноманітних проявах свого суспільного життя спільну історію? Ці та подібні питання привертали увагу мислителів усіх часів. Не перестають вони хвилювати і сучасну філософську думку.

Суспільство є надзвичайно складним і суперечливим предметом пізнання. Поняття “суспільство” у філософській літературі має кілька значень. У широкому розумінні *суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об’єднання людей, у яких виражається їх усебічна залежність один від одного у вузькому розумінні*. Суспільство може розглядатися як суспільство певного типу взагалі, наприклад, рабовласницьке, феодальне, індустріальне. Це така сукупність людей, яка у процесі соціальних відносин відтворює людину як істоту, здатну діяти цілеспрямовано і свідомо.

Отже, суспільство – це сукупність людей, об’єднаних конкретними цінностями, потребами, інтересами та діяльністю. Воно є діючою системою, яка існує як певне надіндивідне утворення, що має власну логіку розвитку.

У своїх багатоманітних проявах суспільство є предметом вивчення різних галузей наукового знання, одна з яких – соціологія. Остання вивчає суспільство як об’єктивне утворення, як систему з притаманними їй закономірностями.

Як же співвідносяться соціальна філософія і соціологія?

Соціальна філософія, що вивчає суспільство, має суттєве соціологічне забарвлення. Водночас теоретична соціологія має елементи соціальної філософії. Деякі філософи цілком слушно вважають соціальну філософію вищим теоретичним і методологічним рівнем соціологічного знання. Соціальна філософія формулює загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку, які становлять логічну основу соціології. Через соціальну філософію в соціологію переходять і загальні принципи буття (онтологія), і загальні принципи пізнання (гносеологія, логіка, методологія). Отже, межі між філософією і соціологією не є чіткими. Філософія через соціальну філософію глибоко проникає в соціологію і стає сутністю її теоретичної системи. Водночас соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного буття, сприяє збагаченню понятійного апарату і предметного змісту соціальної філософії.

Складність і високий динамізм суспільного життя породжують багато проблем у соціально-філософській думці. Різні уявлення про суспільство як систему, що саморозвивається, формувалися з найдавніших часів. Одними з перших про соціум як систему суспільного співіснування людей говорили давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель. Необхідно зауважити, що суспільство у теоретично-філософській думці стародавніх мислителів, як правило, ототожнювалося з державою. Навіть людину Арістотель трактував як політичну (державну) істоту. У цілому соціально-філософські системи рабовласницького суспільства відбивали залежність людини від природи і держави-поліса, що у світогляді тлумачилося як фатум, доля.

Соціально-філософські системи середньовіччя включають кілька нових принципів, а саме:

по-перше, у світоглядному плані космологічний фаталізм змінюється християнським провіденціалізмом – трактуванням історії як прояву волі Бога;

по-друге, відбувається переорієнтація світогляду з демосу як суб'єкта на особистість як творчу силу в системі соціальних відносин;

по-третьє, християнський провіденціалізм поєднується із земним суб'єктивізмом. Це відбилося в новому вченні про свободу індивідуального вибору й особисту відповідальність за нього перед богом.

Раннє середньовіччя представлене таким мислителем, як Аврелій Августин, прозваний Блаженним (354 – 430 рр.). В основу вчення Августина про розвиток суспільства покладене релігійне розуміння історії як прояву Божої волі, згідно з якою здійснюється заздалегідь передбачена Божественна програма спасіння людини і світу.

Яскраво виражену соціальну орієнтацію на людину з її земними інтересами мав гуманізм епохи Відродження. Всупереч християнській моралі утверджувалися думки про гармонію душі і тіла, про красу і радість земного життя.

В епоху Нового часу соціальне пізнання стає на шлях природничих факторів розвитку суспільства. Ідея рівності людей перед Богом перетворюється на ідею рівності людей за своєю природою і пошук причин їх фактичної нерівності. Французький просвітитель Шарль Луї Монтеск'є (1689 – 1755 рр.) дійшов висновку про те, що в основі всіх відмінностей лежать природні чинники. Він проаналізував вплив клімату на виробничу діяльність людей, на духовне життя суспільства, політичну систему суспільства, форми державного правління.

Особливе місце в історії соціально-філософської думки посіли ідеї італійського мислителя Джамбаттіста Віко (1668 – 1744 рр.). Він розробив ідею історичного прогресу та закономірного розвитку суспільства.

Вагомий внесок у розвиток соціальної філософії зробив французький мислитель Жан Кондорсе (1743 – 1794 рр.). У праці “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму” головною причиною історичного прогресу він оголошував розум, знання, людські здібності.

Концепцію всесвітньої історії як закономірного, взаємопов'язаного цілого процесу виклав у праці “Ідеї до філософії історії людства” німецький просвітител ь Йоганн Готфрід Гердер (1744 – 1803 рр.). Він розглядав історію суспільства як закономірне продовження розвитку природи.

Яскравим представником філософії історії був німецький філософ Георг Вільгельм Гегель (1770 – 1831 рр.). Основні принципи соціальної філософії він виклав у праці “Філософія історії”. Гегель розглядав історію людства як “процес духу в усвідомленні свободи”. За Гегелем суспільство – вища порівняно з природою сфера, де абсолютний дух пізнає себе.

Суспільство як сукупність історично зумовлених форм спільної діяльності людей розглядав і Карл Маркс (1818 – 1883 рр.). Головний висновок К. Маркса полягав у тому, що суспільне буття людей визначає їх суспільну свідомість. Цей висновок став певною ідейною засадою матеріалістичного розуміння розвитку суспільства.

Значний внесок у соціальну філософію зробив німецький соціальний філософ Макс Вебер (1864 – 1920 рр.). Він розробив теорію соціальної дії. На думку М. Вебера, загальна модель суспільства має такий вигляд:

по-перше, усі людські дії безпосередньо пов'язані з матеріальним буттям індивідів;

по-друге, політичні, правові, моральні, релігійні та інші погляди одухотворяють досягнення матеріальних інтересів;

по-третьє, людина може повністю розкрити свою виробничу силу лише за умови переконання, що її дії спрямовані не лише на досягнення матеріальних інтересів;

по-четверте, усі фактори розвитку суспільства рівноправні. Наприклад, духовну культуру можна тлумачити як продукт економіки і, навпаки, економіку як продукт культури.

Досить цікавий варіант трактування суспільства подає німецько-американський філософ Еріх Фромм (1900 – 1980 рр.). Як фактор, що визначає саморозвиток суспільства, він вводить категорію “соціальний характер”. Цей характер є результатом адаптації людини до соціальної структури суспільства. Він є фактором суспільного процесу і як такий може або зміцнювати, або руйнувати соціум.

Останнім часом у зв'язку з розробкою синергетичного погляду на світ помітною стає тенденція до застосування принципів синергетики (теорії самоорганізації) до розвитку суспільства. З точки зору синергетичного підходу до природи і суспільства будь-яка самоорганізована система проходить через стани, що відзначаються граничною нестійкістю. Це так звані точки біфуркації. У цих точках лінії розвитку розгладжуються, а в результаті з'являється цілий спектр різноспрямованих можливостей якісної зміни стану. У цьому випадку система опиняється перед вибором різних шляхів. Передбачити, який саме шлях система обере, неможливо, оскільки це залежить від багатьох випадковостей. Це приводить до того, що еволюція набуває рис історії, стає неповторною. Можна з упевненістю стверджувати, що “випадковість створює світ”.

Механізм біфуркації, фактор випадковості забезпечують перехід до стану вищої структурованості, упорядкованості як у просторовому, так і у функціональному сенсі. Підвищуючи складність, нова система формує новий тип розвитку – певну функціональну цілісність, якої не мають її окремі частини. Згідно з цими закономірностями розвивається і Всесвіт, і людське суспільство.

12.2. Специфіка соціального пізнання

Соціальне пізнання – пізнання конкретних реалій життєвого середовища людей. Основою соціального пізнання є суспільно-історична практика. Саме тому наше пізнання підкоряється загальним закономірностям гносеології. Водночас особливості об'єкта пізнання обумовлюють і його специфіку. Специфічні ознаки соціального пізнання такі:

1. Об'єктом соціального пізнання є діяльність самих суб'єктів пізнання. Тобто люди самі є і суб'єктами пізнання, і реальними дійовими особами. Іншими словами, у самому об'єкті соціального пізнання міститься його суб'єкт. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе, і, навпаки, пізнаючи себе, людина одночасно пізнає соціум, у якому живе.

2. Пізнаючи соціальні реалії, необхідно урахувати суб'єктивний фактор. Суб'єктом соціального пізнання виступає людина. Але кожна людина має індивідуальний досвід та інтелект, інтереси, цінності, потреби і пристрасті. Усе це певною мірою впливає на пізнавальний процес.

3. Соціальне пізнання має історично – обумовлений характер. Воно залежить від рівня матеріального і духовного життя суспільства, його соціальної структури та панівних інтересів і цінностей.

4. Особливістю соціального пізнання є й те, що в ньому надто обмежене застосування експерименту.

Таким чином, **суспільствознавство – це система пізнання соціальної реальності, загальних закономірностей історично конкретних форм розвитку суспільства.** Ця система об'єднує суспільні дисципліни: соціологію, історію, психологію, юридичні науки, філософію та ін.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що ця система знань вивчає суспільство в цілому, суспільство як цілісність. Основною проблемою соціальної філософії є **проблема людини, сенсу її буття у соціумі.** Отже, визначальною проблемою соціальної філософії також є **проблема людини, сенсу її буття у соціумі.** Людина – найвища мета соціальної філософії. Інтереси людини, розвитку особистості розглядаються у соціальній філософії як головні критерії соціальної думки.

Якими ж основними методологічними принципами керується соціальна філософія у процесі пізнання суспільства?

По-перше, соціальна філософія виходить із принципу об'єктивності і пізнання соціуму. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність висновків від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника.

По-друге, соціальна філософія – системне знання. Принцип системності дає цілісне уявлення про суспільство. Він орієнтує дослідника на вияв багатогранних типів зв'язків соціального об'єкта.

По-третє, соціальна філософія у своїх дослідженнях виходить із принципу розвитку суспільства і філософської думки про нього.

По-четверте, принцип розвитку тісно пов'язаний з методологічним принципом історизму. Він вимагає від дослідника розглядати соціум у закономірному історичному розвитку.

Уявлення про соціум пов'язане з аналізом основних сфер суспільного життя. Такими сферами вважаються:

1) матеріальна сфера життя, що охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних цінностей;

2) соціально-політична сфера суспільного життя, яка включає групові, етнічні, національні, міждержавні та інші відносини людей;

3) духовна сфера соціального життя як система ідей, поглядів, уявлень, що насамперед відбивають соціальне життя;

4) культурно-побутова сфера суспільного життя, яка охоплює виробництво, розподіл і споживання культурно-побутових цінностей та передавання їх від одного покоління до іншого. До цієї сфери входить життя сім'ї, організація відпочинку, освіта тощо.

Усі ці сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані. У центрі кожної з них має стояти людина. Саме вона єднає всі сфери суспільного буття, бо то є її реальне життя, яке зветься суспільним.

Отже, соціальна філософія – це система теоретичного знання, що вивчає основні закономірності функціонування та розвитку суспільства крізь призму загальнолюдських пріоритетів.

12.3. Діяльність як спосіб існування соціуму та особливості соціальних законів

Самоорганізація і саморозвиток соціуму відбуваються через діяльність етносів, класів, соціальних груп та через їх спілкування.

Що ж таке діяльність?

Діяльність – це специфічно людська форма активного ставлення до світу, змістом якої є цілеспрямоване, творче його перетворення. Основними складовими елементами діяльності є:

по-перше, суб'єкт діяльності: людина як носій свідомості і самосвідомості;

по-друге, мета діяльності;

по-третє, засоби діяльності;

по-четверте, предмет діяльності як об'єкт, на який спрямована людська дія;

по-п'яте, результат діяльності;

по-шосте, сам процес діяльності, людська активність.

Універсальним предметом діяльності є природа, суспільство і людська свідомість. Соціальна філософія пояснює, що діяльність є джерелом формування соціальності. Саме завдяки діяльності людина подолати вихідну тотожність із природним і тваринним світом. У результаті діяльності людина перетворює природу і створює особливий феномен – матеріальну, соціальну і духовну культуру.

До рівня загальної засади культури діяльність була вперше піднесена німецьким філософом Йоганом Готлібом Фіхте (1762 – 1814 рр.). Саме Й.Г. Фіхте розглядав суб'єкт (“Я”) суто як самодіяльність, яка створює світ (“Не – Я”).

Інший німецький філософ Г. Гегель (1770 – 1831 рр.), тлумачив діяльність як всепроникну характеристику Світового Духу. Діяльність породжується потребою Світового Духу до самозміни і самовдосконалення.

Гегелівську концепцію діяльності намагався переосмислити К. Маркс, який обґрунтував ідею діяльності як практику. М. Вебер і Т. Парсонс трансформували ідею діяльності в теорію соціальної дії.

Необхідною умовою самоорганізації соціальних систем є спілкування, яке органічно вплетене в соціальну діяльність, відповідає різним видам діяльності. Воно є передумовою діяльності, оскільки саме через спілкування налагоджуються потрібні для діяльності зв'язки. Тільки через спілкування відбувається обмін інформацією, збереження набутого досвіду, передача його від покоління до покоління.

Комунікація є не тільки суспільною, а й особистою потребою індивідів один в одному. У процесі спілкування відбувається формування і розвиток особистості, її свідомості та самосвідомості. Воно є умовою формування людини як суспільної істоти, здатної до суспільного життя із собі подібними.

Отже, діяльність і спілкування – це наріжні камені, на яких зводиться будівля соціального, базується суспільство як особливий феномен, що розвивається за власними законами.

Через діяльність і спілкування реалізуються закони суспільного розвитку. Люди водночас є і авторами, і акторами всесвітньо-історичної драми, що називається історією людства. І в цьому полягає сутність суперечностей, які щоденно виникають і щоденно розв'язуються у процесі як діяльності, так і спілкування. Люди діють і спілкуються у певних об'єктивних умовах, і саме у цих умовах відбувається їх суспільне життя. Суспільне життя людей реалізується як єдність об'єктивних закономірностей і вільної діяльності.

Під час розв'язання проблеми співвідношення об'єктивної діяльності людей, об'єктивних обставин і людської свободи в історії філософської думки існували два протилежні напрями – фаталізм і волюнтаризм.

Фаталізм (від лат. “визначений долею”) – філософські погляди, що ґрунтуються на визнанні панування над людиною і суспільством сліпих невідворотних сил, які нібито наперед визначають їхню долю (Платон, Філон Александрійський, Г. Гегель та ін.). На думку фаталістів, у суспільстві діють

суто об'єктивні закономірності, що цілковито визначають функціонування та розвиток соціуму.

Протилежний напрям – волюнтаризм (від лат. “воля”) – філософські погляди, що заперечують закономірність і необхідність у природі та суспільстві. Волюнтаризм абсолютизує волю суб'єкта історичної дії, його свободу. Найвідомішими представниками волюнтаризму були А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Вебер, А. Тойнбі та ін.

В історії суспільно-філософської думки існували концепції, що намагались подолати крайнощі фаталізму та волюнтаризму. Це так званий історичний матеріалізм марксизму. Ця концепція тлумачить розвиток суспільства як імовірний процес. У ньому соціальне ціле є результатом взаємодії багатьох факторів. Історична закономірність формується через діяльність людей як закон-тенденція. Іншими словами, закономірності визначають лише основну лінію розвитку суспільства і не враховують багатьох випадковостей і відхилень.

На відміну від природної закономірності, соціальна закономірність має цілу низку специфічних ознак.

Які ж ознаки соціальних законів, що обумовлюють розвиток суспільства?

По-перше, соціальні закони – це закони людської діяльності. Поза людською діяльністю немає і бути не може соціальної закономірності.

По-друге, соціальні закони – це закони не лише матеріальної, а й духовної діяльності людей.

По-третє, у розвитку суспільства діють як динамічні, так і статистичні закономірності. Статистичні закономірності функціонують лише там, де є масові випадкові явища. Вони не дають однозначного передбачення подій і розглядаються як закони-тенденції. Якщо ми розглядатимемо загальну лінію історичного розвитку, то загальносоціологічна закономірність, яка її виражає, є динамічною.

По-четверте, соціальні закони мають історичний характер. Соціальні дії відбуваються більш активно, ніж еволюція природи.

Соціальний організм надзвичайно динамічний і тендітний. Його закони дають змогу охопити лише загальну лінію розвитку, що робить малоімовірним отримання точних термінів певної події.

12.4. Співвідношення необхідного і випадкового в розвитку суспільства та свобода людини

В історії діють люди, які наділені волею, свідомістю, пристрастями. З цього випливає, що розвиток суспільства постає як єдність двох тенденцій – свідомості і стихійності. Основними **ознаками свідомого** використання суспільних законів є:

- 1) адекватне відображення цих законів;
- 2) планування суспільного розвитку і передбачення його результатів;
- 3) збіг поставлених цілей і реальних результатів діяльності.

Ознаками стихійності суспільних процесів можна вважати:

- 1) незнання об'єктивних законів;
- 2) хаотичність дій суб'єктів соціального розвитку;
- 3) непередбачуваність і неконтрольованість наслідків людської діяльності;
- 4) невідповідність поставлених цілей досягнутим результатам.

У цілому це буде орієнтація не на закономірне, а на випадкове.

Чим обумовлена випадковість у розвитку суспільства і яку роль вона відіграє? Випадковість часто-густо стає формою прояву історичної необхідності, формою реалізації закономірності. Вона може бути способом перетворення можливості на дійсність.

Необхідність у суспільстві, як правило, діє у вигляді стихійної сили, що прокладає собі шлях через безмежну кількість випадковостей. Вона виявляє себе лише як кінцевий результат діяльності.

Випадковість виражає зовнішню зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися в певний спосіб. Вона, як правило, з'являється в точці перетину подій і процесів, кожна з яких має необхідний характер. У конкретному суспільному житті будь-яка подія в один і той самий час, але в різних відношеннях є і необхідною, і випадковою. Ця подія має як необхідні, так і випадкові аспекти в їх взаємопроникненні.

Виникнення синергетики та поширення її принципів на людську історію привело до встановлення глибинної єдності та взаємопроникнення необхідності та випадковості. Необхідність реалізує себе між точками біфуркації (розгалуження траєкторії руху). А у самих точках біфуркації найбільш яскраво проявляється випадковість і людська свобода. Саме тут відбувається "вибір" соціальною системою варіантів свого подальшого розвитку.

У розвитку соціальних систем завжди буває так, що те, що відбулося могло й не відбутися, а натомість могло відбутися щось інше. Уявлення про "лінійну" підпорядкованість суспільного розвитку об'єктивним законам, що нібито діють автоматично, змінюються "нелінійністю" соціальної динаміки.

Закономірності соціальної динаміки за своєю суттю є законами людської свободи. Людина як суб'єкт діяльності має обрати одну з багатьох альтернативних можливостей свого майбуття. У цьому виборі – і свобода, і відповідальність людини.

Свобода як діяльність на основі пізнаної необхідності має різноманітний характер. Але сутність її одна – вибір із безлічі можливих варіантів. Людина не є вільною у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, проте вона має певну свободу у виборі цілей і засобів їх досягнення. Отже, свобода не є абсолютною, вона відносна. Свобода реалізується шляхом вибору людьми тих можливостей, які здаються їм найбільш реальними.

Основними видами свободи є:

- зовнішня свобода як можливість практично змінювати умови життя;
- внутрішня свобода як уміння зберігати сміливість думки за будь-яких умов і відповідати за свої дії;

- свобода дії як реальна можливість людини не бути фізично заблокованою для здійснення певних дій.

За своїми проявами свобода може мати негативний характер, бути “свободою від чогось” (від нагляду, скерувань, обмежень, примусу та ін.).

Свобода може мати позитивний характер, коли на основі знання закономірностей розвитку предметів та явищ, уміння оцінити ситуацію і змінити її у прогресивному напрямку.

Можна виділити і вірогідний характер свободи як можливість вибору з певної сукупності варіантів, результати яких непередбачувані.

Свобода вибору не існує окремо від відповідальності, яка є мірою відповідності поведінки особи, соціальної групи, колективу, етносу, держави наявним вимогам, суспільним нормам, правилам співжиття, правовим нормам. Це співвідношення обов’язку і міри його виконання.

Основними складниками вибору і відповідальності суб’єкта є:

- усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм;
- передбачення наслідків вибору, рішень і дій;
- критичність і контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей;
- готовність відповідати за свій вибір.

Таким чином, можна зробити такі висновки з теми:

1. Сучасна соціальна філософія є узагальненою соціально-філософською думкою, що ґрунтується на теоретичних надбаннях, здобутих багатовіковою людською практикою. Вона відображає суспільство як об’єктивно-суб’єктивний процес розгортання людської життєдіяльності.

2. Соціальна система розглядається як певна цілісність суспільства, що поєднує індивідів різноманітними зв’язками, відносинами. Цілісність характеризується такими властивостями, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток, самознищення і самодостатність. Перші чотири властивості притаманні не лише суспільству в цілому, а й окремим його сферам. Така властивість, як самодостатність може бути характерною лише для суспільства в цілому.

3. Самоорганізація, саморозвиток і самознищення відбуваються через діяльність як форму активності, що характеризується здатністю людини бути причиною змін у бутті. Будь-яка діяльність пов’язана з інтересами людини, серед яких особливе місце посідає матеріальний інтерес.

4. Умовою людської свободи є пізнання закономірностей розвитку предметів, процесів та явищ, тобто пізнання необхідності. Але перебування в межах необхідності ще не дає свободи. Свобода передбачає можливість, ураховуючи необхідність, змінити ситуацію на краще. Дії людини, яка не звертає уваги на необхідність, стають не свободою, а сваволею. Виділяються такі основні позиції щодо свободи: 1) волюнтаризм – наполягання на необмежених можливостях людських дій; 2) фаталізм – заперечення будь-якої свободи, віра в те, що все в людському житті наперед однозначно

визначено; 3) детермінізм – визначення зв'язку внутрішньої свободи з відповідальністю.

Резюме

1. Сучасна соціальна філософія є узагальненою соціально-філософською думкою, що ґрунтується на теоретичних надбаннях, здобутих багатовіковою людською практикою. Вона відображає суспільство як об'єктивно-суб'єктивний процес розгортання людської життєдіяльності.

2. Соціальна система розглядається як певна цілісність суспільства, що поєднує індивідів різноманітними зв'язками, відносинами. Названа цілісність характеризується такими властивостями, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток, самознищення і самодостатність.

3. Самоорганізація, саморозвиток та самознищення відбуваються через діяльність як форму активності, що характеризується здатністю людини бути причиною змін у бутті. Будь-яка діяльність пов'язана з інтересами людини, серед яких особливе місце посідає матеріальний інтерес.

4. Умовою людської свободи є пізнання закономірностей розвитку предметів, процесів та явищ, тобто пізнання необхідності. Але перебування в межах необхідності ще не дає свободи. Свобода передбачає можливість, ураховуючи необхідність, змінити ситуацію на краще.

Теми рефератів

1. Основні філософські підходи до розуміння суспільства.
2. Суспільство як система, що саморозвивається.
3. Рушійні сили історичного процесу.
4. Сутність цивілізаційного підходу до історичного процесу.
5. Проблема закономірностей суспільного розвитку.

Питання для самоконтролю

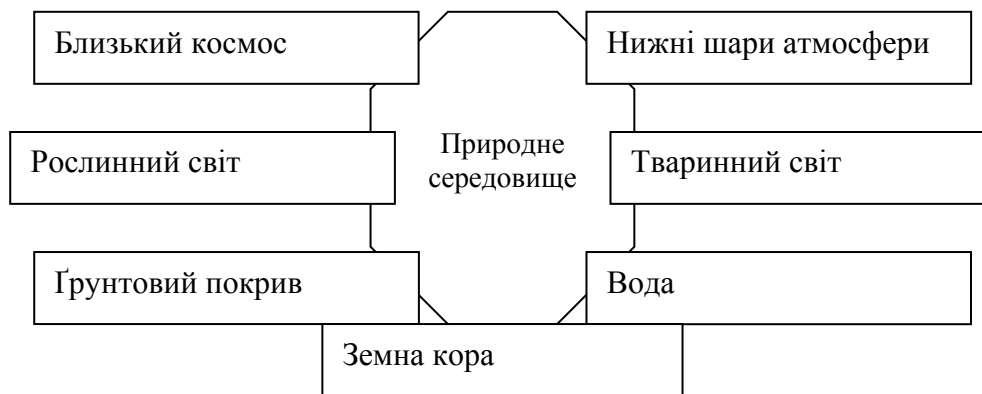
1. Охарактеризуйте суспільство як підсистему об'єктивної реальності.
2. Що таке діяльність і яку роль вона відіграє у розвитку суспільства?
3. Дайте характеристику основних складових діяльності.
4. Що таке соціальний закон і які його ознаки?
5. Як співвідносяться необхідне і випадкове у розвитку соціальних систем?
6. Що таке соціальна свобода і які її основні ознаки?
7. Охарактеризуйте роль еліти і видатних особистостей в історичному процесі.
8. Які, на Вашу думку, соціальні проблеми є глобальними?

ТЕМА 13. ПРИРОДНІ УМОВИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ ТА ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

13.1. Природа та суспільство

Перш ніж розглянути складну проблему взаємодії суспільства і природи, необхідно визначити основні поняття, що входять до цієї проблеми. Поняття “природа” в науковій літературі вживається у двох значеннях. У широкому розумінні термін “природа” охоплює і суспільство, і навколишній світ, тобто є синонімом Всесвіту. У вузькому розумінні – це частина матеріального світу, яка протистоїть суспільству і взаємодіє з ним.

Схематично природа у вузькому розумінні виглядає так:

Природа як складова частина світової цілісності становить основу буття суспільства. *Суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об’єднання людей, у яких виражається їх усебічна залежність один від одного.*

Особливим явищем природи є географічна оболонка Землі, яка складається з атмосфери, літосфери, гідросфери і біосфери. *Атмосфера – газоподібна оболонка Землі. Літосфера – верхня тверда оболонка земної кулі.* Вона сформувалась близько 5 млрд років тому. *Гідросфера – це сукупність вод планети. Біосфера – сфера існування живої речовини.* Це найскладніша природна підсистема географічної оболонки. Просторово біосфера охоплює:

- тропосферу (нижню частину атмосфери до 10 – 15 км);
- кору вивітрювання на 2 – 3 км. у глибину від поверхні Землі;
- усю гідросферу.

Цей простір населяє близько 1,5 млн видів тварин та 0,5 млн рослинних видів.

З точки зору сучасної науки, перші ознаки життя на Землі з’явилися близько 3,8 млрд років тому.

З появою людини в історії біосфери розпочався новий період. У цей час формується соціосфера – навколоземний простір, який охоплює людство та змінюване ним природне середовище. До соціосфери входять біотехносфера і антропосфера. Біотехносферою вважають перетворену людиною біосферу. Антропосфера – це людство в цілому.

Виникнення життя на Землі стало можливим завдяки тому, що наша планета перебуває на найоптимальнішій відстані від Сонця – 150 млн. км. Якби Земля перебувала на 16 млн. км далі, то вона була б покрита льодом. А якби на 16 млн. км. ближче, то вся вода випарувалася б.

Найзагальніше уявлення про взаємодію людини і природи відображається у понятті “навколишнє середовище”. Це середовище поділяють на природне і штучне. **Природне навколишнє середовище – це так звана перша, неолюднена природа.** Вона існує незалежно від людини та її діяльності. **Штучне природне середовище – це друга природа, охоплена практичною діяльністю людини.** До другої природи належать:

- матеріальні речі, створені людиною;
- рослини і тварини, виведені людиною;
- суспільні відносини, пов’язані із соціальною формою руху матерії тощо.

Форми відносин людини та природи не залишаються постійними. У міфології природа уподібнювала людині, вона антропоморфна. Усі явища природи і навіть надприродні істоти наділялися зовнішністю і фізичними рисами людини. Природний і соціальний світ у цьому типі світогляду ще не розрізнявся.

Однією з ранніх форм відношень людини та природи був **анімізм** (від лат. *animus* – “життя”, “дух”) – віра в душі і духів. Увесь світ, уся природа в уяві людей наповнені добрими та злими духами. Добрий дух домівки – домовик, лісу – лісовик, поля – польовик тощо.

Поряд з анімізмом був і **тотемізм** (від індіанського “ототеман” – “його рід”) – родова форма суспільної свідомості. Це віра у спорідненість людини з тваринами або рослинами. І тепер серед людей деяких племен Австралії існує віра в те, що вони після смерті знову з’являться у цьому світі у вигляді акул або бананів. Тому вони підгодовують акул і не вживають бананів. Корову в Індії обожнюють. Індуси щоденно їй уклоняються, несучи свіжу траву та квіти.

Уже в античному мисленні існувала ідея про єдність людини та природи (космос). Людина трактувалася як частина космосу (“мікрокосм”), а розум людини вважався часткою світового розуму. Сам же космос розглядався як живий і досконалий організм. У світоглядній орієнтації середньовічної релігійної філософії природа тлумачилася як боже творіння. Так, у Біблії зазначено: “Спочатку Бог створив небо та землю, відділив небо від суші і повелів з’явитися рослинам”. Людина ж була створена за образом і подобою Божою. Життя людини – це постійна боротьба божественного начала (душі) з гріховним природним началом (тілом).

В епоху Відродження природа розглядалася як джерело людських радощів, естетичної насолоди. Про це свідчать шедеври живопису того періоду. Світоглядною домінантою Відродження стало утвердження самоцінності людської особистості. Людина уявлялася не просто як природна істота, а стала творцем самої себе і цим відрізнялася від решти природних істот. З’являлося нове філософсько-релігійне вчення – пантеїзм (від лат.

“пан” – “усе” і “теос” – “бог”). Згідно з цим ученням, бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею. Німецький філософ М. Кузанський (1401 – 1464 рр.) вважав, що світ є розгорнутим існуванням Бога, а Бог – згорнутий стан світу, що Бог – природа.

Якісно нове ставлення людини до природи з’явилося у філософії Нового часу. У цей період природа розглядалася як об’єкт інтенсивної перетворюючої діяльності людини. Англійський філософ Ф. Бекон головне завдання філософії вбачав у пізнанні природи та пануванні над нею. “Людина є власником і володарем природи”, – твердив французький філософ Р. Декарт.

У філософії Просвітництва природа протиставлялася цивілізації. Французький філософ Жан-Жак Руссо стверджував, що перехід людини від природного стану до цивілізації є джерелом усіх її нещасть.

Французького філософа, просвітителя Ш. Монтеск’є (1689 – 1755 рр.) вважають засновником географічного детермінізму в філософії. Це система ідей, поглядів, уявлень, що стверджують домінуючу залежність соціуму від географічних умов. У творі “Про дух законів” Ш. Монтеск’є визнавав, що народи лише через клімат стають сміливими чи *безвільними*.

Аналогічні думки обстоював англійський філософ Г. Бокль (1812 – 1863 рр.). Він також уважав, що багатство народу та його добробут обумовлені залежністю від клімату і ґрунту. Причина ж економічної та культурної відсталості народів Азії та Африки полягається у жаркому кліматі.

Творчість прихильників географічного детермінізму мала позитивне значення. Це була спроба “позарелігійного” осмислення факторів розвитку соціуму.

Глобальна криза ХХ ст. ще більше актуалізувала проблему географічних факторів. Зростання практичної діяльності людини та її вплив на природу став початком нового етапу геологічної історії Землі. Поняття біосфера у ХХІ ст. еволюціонує до розуміння ноосфери.

Термін “ноосфера” (з грец. “ноос” – “розум” і “сфейрос” – “сфера”) виник на початку ХХ ст. У науковий обіг його ввели французькі філософи Е. Леруа і Тейяр де Шарден. Вони розглядали ноосферу як ідеальне утворення, як особливу позабіосферну “оболонку думки” планети.

Принципово інший зміст укладав у поняття “ноосфера” видатний російський учений В. І. Вернадський (1863 – 1945 рр.). На його думку, навколо Землі дійсно утворилася “оболонка” антропогенного походження. Але це не ідеальна сфера, а сфера взаємодії суспільства і природи, перебудована колективним розумом.

Сутність ноосфери можна сформулювати так: якщо узгодженість процесів у неживій природі забезпечується механізмами саморегуляції, то узгодженість суспільства і природного середовища забезпечується людським розумом і волею. Це означає, що саме людина повинна взяти на себе всю відповідальність за подальшу еволюцію як біосфери, так і самої себе.

Необхідність гуманного ставлення до живої природи відображена у вченні німецько-французького філософа Альберта Швейцера (1875 – 1965 рр.). В основу своєї філософії, названу “новим раціоналізмом”, він поклав не знання про світ, а сам факт життя. Він закликав придивлятися до кожної живої істоти. Саму людину А. Швейцер визначав так: “Я є життя, що живе серед життя, яке теж хоче жити”. Принципом усієї філософії повинно бути благоговіння перед життям. У цьому розумінні добро – це діяння, спрямоване на збереження і вдосконалення життя.

Природні умови можуть або сприяти розвитку суспільства, або ж певною мірою гальмувати цей розвиток.

Як природні умови впливають на розвиток суспільства?

По-перше, природа забезпечує суспільство необхідними йому резервами. Це запаси корисних копалин, енергетичних ресурсів Землі, ресурси води та кисню тощо.

По-друге, будь-яка матеріальна річ, виготовлена людиною, створюється з природної речовини. Світ матеріальних речей – знарядь і засобів праці, житла й виробничих приміщень, транспортних засобів, оброблених ланів – усе це є одночасно і природне, і соціальне. Будівлі, шляхи, греблі побудовані суспільством, але будівельний матеріал – це продукт природи.

По-третє, природні умови суттєво впливають на розвиток продуктивних сил суспільства. У різних природних умовах за однакових умов праці результати не будуть однакові. У США урожайність зернових удвічі вища, ніж в Україні. Але там 80% посівної площі знаходиться у сприятливих субтропічних умовах. У нас 80% посівної площі – зона ризикованого землеробства.

По-четверте, суттєвим є вплив природних умов на форми і темпи історичного процесу. Засухи, повені, виверження вулканів, землетруси можуть знищувати результати людської праці і відповідно гальмувати розвиток суспільства.

По-п'яте, природа суттєво впливає на сімейно-побутову сферу життєдіяльності суспільства. Такі соціальні інституції, як шлюб, медичні заклади, похоронні служби, безпосередньо пов'язані з біологічною природою людини.

По-шосте, проявом природних умов є расовий поділ суспільства. Природно-расовий поділ суспільства відіграє певну роль у соціальній історії. На його основі виникають і расові конфлікти, і прояви расової солідарності.

По-сьоме, природним процесом є зростання народонаселення. Витоками зростання народонаселення є родина як природне об'єднання чоловіка й жінки.

Таким чином, природне начало проявляється у всіх сферах суспільного буття.

У свою чергу, суспільство суттєво впливає на природу.

По-перше, людина різко розширює просторові межі освоєння природи. На сьогодні людина освоїла всю поверхню земної кулі. Людина вийшла у космос і також використовує його у своїх цілях.

По-друге, відбувається подальше освоєння природи “вглиб”. Якщо у XVIII ст. використовувалися лише близько 30 хімічних елементів, а у XIX ст. – близько 50, то на початку XX ст. – уже 60. Сьогодні використовуються майже всі природні і багато штучних хімічних елементів.

По-третє, посилюється інтенсивність використання природних ресурсів. Нині щорічно видобувається майже 100 млрд тонн різноманітної руди, нафти, будівельних матеріалів. Людина вивела більше ніж 400 порід великої рогатої худоби, понад 200 порід овець, більше ніж 2 тис. видів рослин тощо.

По-четверте, посилюється вплив людини на структуру природного середовища. Змінюється природний ландшафт і навіть клімат. Не можна не бачити суперечливість цього процесу. Не можна радіти з перемог над природою. Кожна з цих перемог має передусім ті результати, на які ми розраховували. Але непередбачені результати знищують значення перших. Так виникають глобальні проблеми людства.

13.2. Сучасні глобальні проблеми людства

Наприкінці XX століття до відомих філософських проблем буття додалися нові, які ніколи не існували раніше: збереження життя на Землі та виживання людства. Ці нові турботи людей викликані так званими **глобальними проблемами людства**. Вони з’явилися як результат багатовікових кількісних та якісних змін у системі “суспільство – природа”, а також і в самому суспільному розвитку. Через це сучасна цивілізація стала відмінною від усіх попередніх. Сьогодні світове співтовариство – це не тільки більш строката, але й більш суперечлива картина життя.

З одного боку, воно представлено численними, несхожими одні на одних культурами, націями, державами: великими і малими, розвиненими і відсталими, мирними й агресивними, молодими і давніми. З другого боку, у третє тисячоліття людство вступає як єдине ціле, як спадщина одного “загального будинку”, а точніше великої і вже переповненої “комунальної квартири” на ім’я Земля.

Поняття “глобальні проблеми сучасності” стало поширеним наприкінці XX ст., посівши чільне місце в науковому і політичному лексиконі. Етимологічно термін “глобальний” походить від лат. *globus* – й означає “земна куля”. **Проблеми, що стосуються інтересів людства в цілому і кожної окремої людини в різних точках планети, тобто ті, що мають загальнолюдський характер, прийнято називати глобальними.** Вони впливають на розвиток окремих країн і регіонів, оскільки є потужним об’єктивним фактором світового економічного і соціального розвитку. Їх розв’язання вимагає об’єднання зусиль абсолютної більшості держав та організацій на міжнародній арені, а їх нерозв’язаність загрожує катастрофічними наслідками майбутньому людству.

Оскільки глобальні проблеми торкаються не тільки світу в повному обсязі, а й виявляються на рівні регіонів і навіть окремих країн, у науковій літературі поряд з виділенням їх загальнолюдської значущості розмежовується також їх відмінність. Розрізняють проблеми *окремі, локальні та регіональні*, різні за суттю і сферами впливу.

Окремими проблемами вважаються ті, що відносяться до якоїсь конкретної сфери діяльності держави і притаманні окремим населеним пунктам чи невеликим природним об'єктам. Це, як правило, ті проблеми, що виникають у результаті різних аварій, поломок, місцевих соціальних конфліктів (аварія у Мексиканській затоці у 2010 р.).

Поняття *“локальний”* відноситься до проблем вищого порядку, коли проблема стосується окремих країн або значних територій. Це, як правило, сильні землетруси, катастрофічні повені чи, наприклад, громадянські війни в невеликих державах.

Регіональні проблеми торкаються того кола актуальних питань, що виникають у масштабах окремих континентів, великих соціально-економічних районів, через загрозу населенню в досить великих країнах. Прикладами можуть бути Чорнобильська трагедія з усіма її наслідками, кліматичні катаклізми на досить великих територіях, що охоплюють цілу низку країн.

І нарешті, *глобальні проблеми охоплюють усю Земну кулю; причому не тільки ту частину, де безпосередньо проживають люди, а повністю всю її поверхню: Світовий океан, надра, атмосферу і навіть космічний простір, що потрапляє у сферу діяльності людини*. Таким чином, коли йдеться про глобальні проблеми, мається на увазі вся планета, а за найбільшу одиницю її розподілу приймається регіон. Причому кількість регіонів та їх масштаби визначаються характером розглянутих проблем. Наприклад, під час дослідження проблеми економічної відсталості у світовому масштабі зазвичай обмежуються розподілом усієї планети на два регіони – розвинуті країни і ті, що розвиваються. Під час розгляду демографічних, енергетичних або сировинних проблем кількість регіонів, як правило, зростає, що кожен раз визначається конкретними цілями дослідження.

У зв'язку з цим важливо зазначити, що будь-яка проблема тільки тоді може вважатися глобальною, коли вона є актуальною для кожного регіону планети, тобто проявляється в кожному з них. Але проблеми одного чи кількох регіонів або події ще дрібнішого масштабу не завжди будуть глобальними. Отже, що глобальні проблеми є водночас і регіональними, але не всі проблеми, виявлені на регіональному рівні, є глобальними.

Може статися, що глобальні проблеми не будуть стосуватися окремих країн і навіть великих континентів. Скажімо, в Антарктиді, яка знаходиться на значній відстані від основних джерел забруднення людьми навколишнього середовища, стан повітряного чи водного басейну може бути задовільним, оскільки тут антропогенний вплив майже не відчувається. У свою чергу не всі локальні й окремі проблеми можуть безпосередньо належати до

глобальних, адже вони далеко не завжди загрожують існуванню всього людства.

Крім географічного критерію, для визначення суто глобальних проблем у філософії та науці вводяться додаткові критерії, що характеризують їх з точки зору якості тих істотних особливостей, які їм притаманні. Серед цих особливостей виділяється, *по-перше*, те, що глобальні проблеми самою своєю суттю стосуються інтересів не лише окремих людей, але й долі всього людства.

По-друге, для їх подолання необхідні цілеспрямовані, узгоджені дії та об'єднані зусилля принаймні більшості населення планети.

По-третє, ці проблеми є об'єктивним чинником світового розвитку і не можуть бути проігноровані будь-ким.

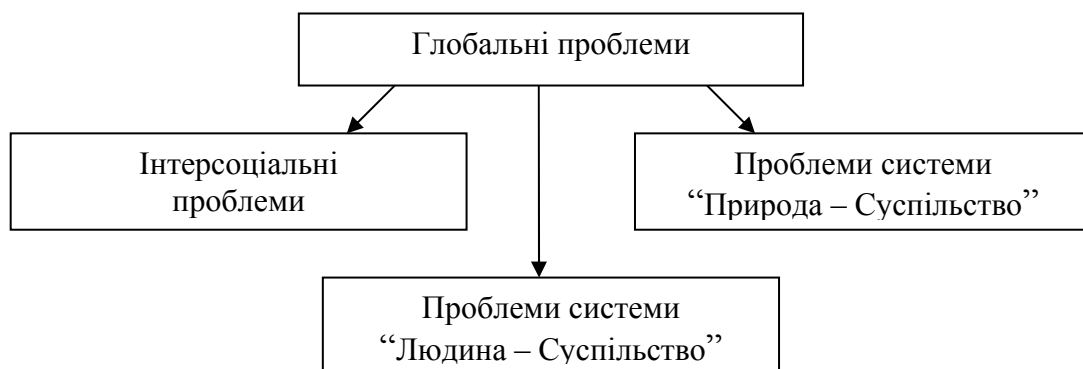
По-четверте, нерозв'язаність глобальних проблем може призвести в майбутньому до серйозних, можливо, навіть непоправних наслідків для всього людства і природних умов його існування.

Які причини виникнення глобальних проблем?

Деякі вчені пов'язують появу цих проблем з науково-технічним прогресом. Вони вважають, що у всіх нещастях людства винна технічна цивілізація, яку створили самі люди. Інші вбачають причину виникнення глобальних проблем у руйнівних властивостях людини, її природній агресивності, відсутності загальної мети розвитку, падінні моралі та ролі релігійної тощо.

Існує і така точка зору, що пов'язує причину появи глобальних проблем у сучасній історії з егоїзмом і лінощами людей. Люди не прагнуть думати і робити що-небудь для інших поколінь, оскільки багато в чому некомпетентні у ставленні до майбутнього. Багато хто з них живе лише сьогоднішнім і тільки для себе.

Які ж найгостріші глобальні проблеми сучасності?

Глобальні проблеми сучасності – єдина динамічна система, яка є відкритою (до неї можуть входити проблеми загальнолюдського значення, що виникають, а колишні, в міру їх розв'язання, зникати). Звертаючи увагу на цю особливість, перший президент Римського клубу А. Печчеї відзначав, що багато проблем, які постали перед людством, зчепилися між собою, подібно до щупалець гігантського спрута, обплутали всю планету. І кількість

нерозв'язаних проблем збільшується, вони стають дедалі складнішими, сплетення їх дедалі заплутаніші, а їх “щупальця” зі зростаючою силою стискають у своїх обіймах планету. Але яким би заплутаним не був клубок глобальних суперечностей, його необхідно розплутати негайно за допомогою філософії та науки, щоб відрізнити причини від наслідків, істотне від несуттєвого для рішучих практичних дій.

Серед глобальних дослідники виділяють насамперед так звані інтерсоціальні проблеми, що складаються з відносин між державами.

1. Проблема війни і миру. За загальним визнанням, усунення війни з життя суспільства і забезпечення міцного миру на Землі є найактуальнішою з усіх існуючих глобальних проблем. Причина цього полягає у наявності ядерної зброї, що відкрила реальну можливість для знищення життя на Землі. З моменту застосування першої ядерної бомби (серпень 1945 р.) почалася нова ера – ядерна, що спричинила докорінні зміни у всіх сферах життя: економіці, політиці, мисленні, співвідношенні сил на світовій арені. Але з цього моменту вже не тільки окрема людина, але й **усе людство стало на межі смерті**. Друга світова війна виявилася останньою можливістю людства з'ясувати свої відносини військовими засобами, без загрози повного самознищення.

Сьогодні перед людством гостро постала ще одна проблема, пов'язана з насильством, – **тероризм**. Події 11 вересня 2001 р. у США і у 2010 р. у Москві примушують задуматися над глобальною небезпекою подібних дій. Річ у тім, що поодинокі чи масові терористичні дії окремих угруповань можуть перетворитися у певні терористичні дії цілих країн, які володіють ядерною зброєю.

Світ без насильства та воєн і є тим тлом, без якого неможливе нормальне розв'язання людством інших проблем. Суть вирішення проблеми руйнування – це подолання **логіки розколу і конфронтації людства** та перехід до **логіки діалогу і співробітництва** на основі загальнолюдських інтересів і цінностей. Ненасильницький світ є необхідною умовою для подальшого існування людства.

2. Енергетичні та сировинні проблеми. Проблеми забезпечення людства енергетичними і сировинними ресурсами стали глобальними тому, що становлять основу матеріального виробництва і відіграють важливу роль у житті людини. Ці ресурси поділяються на **поновлювані**, що постійно відтворюються природним або штучним шляхом (гідроенергія, деревина, енергія Сонця), і **непоновлювані**, кількість яких обмежена природними запасами (нафта, вугілля, природний газ тощо). Підраховано, що світових запасів вугілля вистачить лише на 200 років, газу – на 57, а нафти на 32 роки. В історичному масштабі це зовсім небагато.

Значна частина наявних запасів зосереджена в родовищах, що залягають у складних геологічних умовах. Якщо ще недавно люди добували багато корисних копалин відкритим способом або на глибині, що не перевищує 600 м, то тепер виникає потреба розробляти родовища на глибині 8 – 10 км або на дні океану. А це вимагає не тільки великих

капіталовкладень, але й нової техніки і технологій для їхнього видобутку і переробки. Тому стає необхідним не тільки розвивати безвідходні технології, але й розумно використовувати ті ресурси, які людство вже споживає. У розв'язанні цієї проблеми варто керуватися такими принципами:

– від концепції невичерпності доцільно перейти до концепції крайньої обмеженості природних ресурсів;

– темпи розвитку природи і суспільства повинні бути врівноваженими;

– люди мають орієнтуватися не на штучні, а на природні умови свого існування.

Старий тип відносин суспільства з природою на сьогодні себе повністю вичерпав. Людство постало перед альтернативою – або перейти до якісно нового стану взаємодії з природою, або ж, знищивши природу, тим самим знищити і себе.

У чому ж конкретно полягає криза у відносинах суспільства і природи?

1. Загроза підвищення температури на планеті внаслідок концентрації вуглекислого газу в атмосфері. Це призведе до танення льодів Арктики та Антарктиди, підняття рівня морів та океанів.

2. Виснаження киснепостачання Землі. Воно пов'язане зі знищенням лісів і забрудненням поверхні океанів.

3. Знищення цілих видів рослинного і тваринного світу. Це теж згубно позначається на довкіллі.

4. Виснаження ресурсів світового океану, який разом з лісами є основним постачальником кисню.

5. Забруднення навколоземного простору хімічними сполуками і радіоактивними речовинами.

6. Поступове вичерпання природних ресурсів.

Учені називають чотири закони екології:

1) усе пов'язане з усім;

2) усе мусить кудись діватися;

3) природа “знає” краще;

4) за все треба платити.

Шляхами подолання кризи у співвідношенні суспільства і природи є:

• скорочення потреб людини, відмова від “псевдопотреб” (озброєння, наркотики, алкоголь тощо);

• пошук нових засобів, джерел існування людства, що пов'язані з нерозумною експлуатацією ресурсів на Землі;

• деурбанізація суспільства: великі міста мають бути поступово витіснені невеликими;

• заміна сучасного транспорту на екологічно чистий;

• формування екологічної свідомості – системи уявлень про стан природного довкілля, здатності до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою, використання екологічних знань у практичній діяльності;

• формування планетарної свідомості, єдиної для всього людства;

- повна заборона виробництва ядерної зброї.

Таким чином, криза у співвідношенні суспільства і природи на початку XXI ст. актуалізує проблему географічних факторів. Шляхами подолання цієї кризи є перехід до екологічно чистих технологій, подолання стихійних форм суспільного розвитку та хижацького ставлення до природи, формування нового гуманістичного світогляду.

13.3. Головні сучасні демографічні проблеми

Поряд із довкіллям природним фактором розвитку суспільства є народонаселення. Цю складову природи людини вивчає наука демографія (з грец. “демос” – “народ” і “графо” – “пишу”). Демографія досліджує динаміку кількості населення, міграцію, сім'ю, її склад і розвиток, народжуваність, смертність, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками, вступ до шлюбу і розлучення тощо.

Наприкінці XVIII ст. виникає так званий демографічний детермінізм, сутність якого найчіткіше проявилася у мальтузіанстві. Мальтузіанство – соціологічна доктрина, пов'язана з ім'ям англійського єпископа Т. Р. Мальтуса (1766 – 1834 рр.). Згідно з теорією Мальтуса населення Земної кулі зростає в геометричній прогресії, а засоби до існування людей – в арифметичній. Тому на Землі час від часу виникає перенаселення. Відповідність між чисельністю населення і кількістю засобів до існування повинна регулюватися голодом, епідеміями, війнами та іншими природними факторами, які зменшують кількість людей.

Сучасні послідовники Мальтуса – неомальтузіанці вважають, що зростання кількості населення є головним гальмом суспільного розвитку, причиною безробіття, голоду, погіршення стану довкілля тощо.

У цілому картина зростання народонаселення на Землі має такий вигляд:

- на початку нашої ери на Землі жило 230 млн чол.;
- на кінець першого тисячоліття н. е. – 275 млн чол.;
- у 1850 р. – 1 млрд чол.;
- у 1930 р. – 2 млрд чол.;
- у 1976 р. – 4 млрд чол.;
- у 2010 р. – понад 6 млрд чол.

Як бачимо, з 1850 до 1930 рр., тобто за 80 років, кількість населення подвоїлась. З 1930 до 1976 рр., тобто за 46 років, кількість населення ще раз подвоїлась. Загальна кількість населення Землі продовжує зростати зі швидкістю 1000 чол. за годину, якщо тотожні поняття або на 80 – 90 млн чол. за рік.

На 2050 р., за розрахунками деяких науковців, кількість населення Землі може досягти граничної для планети межі – 10 млрд чол., які вироблятимуть за рік 400 млрд тонн відходів. Парадокс полягає в тому, що найбільша народжуваність характерна для бідних країн, а розвинені країни стурбовані зниженням народжуваності.

Необхідно відзначати, що у кожному типі суспільства під впливом домінуючого типу виробництва, національних особливостей, пануючої релігії народонаселення існує за своїми об'єктивними законами. Чинниками, що впливають на ці закони, можна вважати:

- темпи зростання населення;
- густоту населення;
- статеву-вікову динаміку (співвідношення чоловіків і жінок різних вікових груп).

Природа регулює народжуваність дівчаток і хлопчиків у співвідношенні 100: 105. Але під час воєн та після них різко збільшується народжуваність саме хлопчиків.

У свою чергу рівень народжуваності обумовлюється такими факторами:

- соціально-економічними (участь жінок у суспільній праці, рівень їхньої освіченості тощо);
- правовими факторами, які виявляються у дії юридичних законів про сім'ю і шлюб;
- географічними умовами;
- релігійними переконаннями.

Відомо, що найвищими темпами відтворюється населення мусульманського світу. Його подвоєння відбувається кожні 23 роки. Щоб адекватно оцінити ситуацію, яка склалася на Землі у зв'язку з неконтрольованим зростанням кількості населення, варто пам'ятати, що людство – елемент біосфери. Воно повинно навчитися контролювати розвиток свого виду, свідомо регулювати кількість населення.

Сьогодні привертає увагу демографів, політиків проблема зниження народжуваності у багатьох країнах світу. У чому полягають головні причини цього явища?

По-перше, молодим людям, особливо молодим жінкам, немає коли народжувати і доглядати дітей. До 17 років вони навчаються у школі, потім – у ВНЗ. У більшості так званих пострадянських країн жінки працюють нарівні з чоловіками, оскільки чоловік не спроможний забезпечити сім'ю самостійно. Великими перешкодами на шляху збільшення кількості народжених дітей є незабезпеченість молодої сім'ї житлом.

По-друге, відбувається зниження рівня потреби у дітях. У кожної людини є певна ієрархія цінностей. Кожна людина має уявлення про те, як вона повинна жити, яка у неї повинна бути квартира, меблі, як вона хоче відпочивати, де проводити відпустку.

По-третє, реакція населення на соціальні, економічні, культурні та інші умови життя. Зміни умов життя суспільства закономірно впливають на формування демографічних цінностей.

Так, в Україні ми бачимо, з якими труднощами відбувається реформування економіки і суспільного ладу. Усе це не може не впливати на демографічний стан нашої країни.

Отже, як екологічні, так і демографічні проблеми потрібно розв'язувати негайно, уже сьогодні.

Резюме

1. Природа завжди була і є предметом філософського аналізу. Вона не зводиться до географічного середовища і є насамперед універсумом, що охоплює все суще. Вже в античному мисленні існувала ідея про єдність людини та природи (космосу). Людина розглядалася як частина космосу (мікрокосм). В епоху Відродження природа розглядалася як джерело людських радощів, естетичної насолоди. Як об'єкт інтенсивної перетворюючої діяльності природа розглядалася у філософії Нового часу. Французького філософа-просвітителя Ш. Монтеск'є вважають засновником географічного детермінізму у філософії, що обґрунтовує домінуючу залежність соціуму від географічних умов.

2. Глобальна криза ХХ – початку ХХІ ст. актуалізує проблему географічних факторів. Поняття “біосфера” еволюціонує до розуміння “ноосфера”. Шляхами подолання екологічної кризи є перехід до екологічно чистих технологій, подолання стихійних форм суспільного розвитку та хижацького ставлення до природи, формування нового гуманістичного світогляду.

3. На кожному етапі суспільства під впливом домінуючого типу суспільного виробництва, національних особливостей, пануючих релігійних поглядів народонаселення існує і розвивається за своїми об'єктивними законами.

4. Як екологічні, так і демографічні проблеми потрібно розв'язувати негайно, вже сьогодні.

Теми рефератів

1. Вчення В. І. Вернадського про ноосферу.
2. Екологічний стан України.
3. Геополітика в минулому і сьогодні.
4. Народонаселення – передумова та суб'єкт історичного процесу.
5. Головні гіпотези виникнення та існування Всесвіту.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику суспільства і природи як підсистем об'єктивної реальності.
2. Що таке біосфера, антропосфера, соціосфера та ноосфера?
3. Яке значення має природа для суспільного розвитку?
4. Що таке геополітика та які її прояви?
5. Що таке географічний детермінізм?
6. Які основні сфери впливу людини на природу?
7. Що таке демографічний детермінізм і які фактори обумовлюють рівень народжуваності населення?
8. Якими можуть бути наслідки неконтрольованого зростання населення на Землі?

ТЕМА 14. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

14.1. Людина як об'єкт вивчення філософії

Філософське пізнання повинно мати принципово гуманістичну спрямованість. Головним предметом міркувань повинна бути людина та її існування у світі. Усі філософські проблеми, якими б абстрактними вони не здавалися, так чи інакше пов'язані з проблемою людини. Не випадково І. Кант питання про те, “що таке людина”, сформулював як основне питання філософії.

Людина є складним і цілісним утворенням, яке належить певним чином і до природи, і до суспільства, і до культурно-історичного та духовного світу. Генетика, фізіологія, медицина, психологія, соціологія, антропологія тощо аналізують проблему людини у своєму специфічному аспекті. Але за межами конкретних наук залишається суто світоглядна, філософська проблема природи (сутності) людини, її походження, сенсу життя, долі та призначення, можливості та межі її свободи і творчості. Коло цих питань й утворює складає проблему людини у філософії.

Кожна філософська концепція в історії людської думки (попри певні недоліки й історичну обмеженість) додавала нові риси, нові грані до процесу пізнання людини. Стародавня індійська, китайська і грецька філософія розглядала людину як частку Космосу, як “малий світ”, *мікрокосм*, що є відображенням і символом макрокосму–Всесвіту.

Європейська середньовічна філософія, спираючись на християнську традицію, висувала на перший план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла ідею суперечності людської природи, яка поєднує в собі земне, гріховне начало і божественну сутність. Саме тут уперше були з'ясовані ідеї унікальності та самоцінності людини як духовної істоти.

У середні віки людина розглядалася насамперед як частина світового ладу, встановленого богом. А уявлення про неї за внутрішньою сутністю, відповідно до християнської традиції, зводиться до того, що людина є “образ і подобою” Бога.

Якщо філософія Середньовіччя розв'язувала проблему людини в релігійному, а то і в містичному плані, то філософія епохи Відродження (Ренесансу) ставить розуміння людини на земну основу і так само намагається вирішити її проблеми. Замість гріховності людини оголошується природною її схильність до добра, щастя і гармонії. Оголошується, що їй органічно притаманний гуманізм. І хоча у цей час ідея бога не витіснялася повністю з філософських теренів, все ж не він, а людина постала у центрі світу. Так настав час *антропоцентризму*. Епоха Відродження залишила нам зразок обожнення самої людини, сповнену пафосу ідею про самодостатність й автономію особистості, віру в її безмежні творчі можливості.

Класична філософська традиція, починаючи з кінця XVII і до кінця XIX ст., уважала істинно людським у людині те, що робить її представником усього людства, тому зосереджувала увагу на її загальній природі, *соціальній сутності*, універсальності тощо. Так, новоєвропейська філософія кінця

XVII ст. особливе значення приділяла розуму як специфічній особливості людини. Для німецької класичної філософії визначальним було уявлення про людину як суб'єкт духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала – духу, розуму. На відміну від ідеалістичних уявлень німецької класичної філософії, Л. Фейєрбах, а потім і засновники марксизму повертають людині її цілісність, розглядаючи її не тільки як духовну, і як чуттєво-тілесну істоту. Вихідною точкою марксистського розуміння є трактування її як похідної від суспільства, як продукту та суб'єкта суспільно-практичної діяльності. К. Маркс уважав сутністю людини саме сукупність усіх суспільних відносин.

З кінця XIX – початку XX ст. у філософії здійснюється своєрідний **антропологічний поворот** – проблема людини виявилася чи не основною для більшості філософських учень. Сучасна епоха відома як епоха глобальних соціальних, політичних, культурних, екологічних змін, коли здійснюється уніфікація і стандартизація особистості з боку суспільства та його масової культури. Філософія XX – XXI ст. стурбована втратою людською особистістю справжньої свободи й індивідуальної автономії. Через це сучасна філософія на місце людини як представника людства ставить індивіда, який у своїй неповторності не піддається загальним визначенням. Замість проблеми загальних визначень сутності людини постає проблема безпосереднього існування людської особистості. Виникають багатоваріантні нераціоналістичні концепції (С. К'еркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, З. Фрейд), які домінуючими рисами людини називають позарозумові властивості (почуття, волю, підсвідоме, інтуїцію тощо). Виникає антропологічна філософська школа (М. Шелер, А. Гелен, Х. Плеснер), яка ставить за мету поєднання конкретно-наукових досягнень із цілісним філософським осягненням людського життя. Нині цю традицію продовжують такі напрями, як прагматизм, глибинна психологія, структуралізм. У філософії екзистенціалізму і персоналізму проблема особистості стає центральною, проголошується неповторність духовного самовизначення (“екзистенції”) людини. Пошуки сучасної філософії, як і відродження гуманістичної проблематики, зумовлені гострим інтересом до долі людини в сучасному світі, до проблеми виживання особистості в сучасному суспільстві.

14.2. Проблема антропосоціогенезу

Вихідною точкою розв'язання антропологічної проблеми є питання про те, що вважати суто людським у людині, чим саме зумовлений особливий, лише притаманний людині спосіб життєдіяльності. Розуміння сутності (природи) людини пов'язано з визначенням характеру взаємозв'язку і взаємодії природного, соціального і духовного в її існуванні.

Антропосоціогенез – процес становлення людини як суспільної істоти. У XIX ст., особливо після створення Ч. Дарвіном еволюційної теорії, стала поширеною трудова теорія походження людини. Нам відомий її марксистський варіант. Прихильники цієї теорії вважають, що саме праця, яка починається з

виготовлення знарядь праці, створила людину. У процесі трудової діяльності рука стає дедалі більш гнучкою і вільною. Одночасно розвивався мозок, відбулось більш тісне об'єднання людей і виникла потреба щось сказати один одному. Таким чином, осмислена діяльність, об'єднання у спільність, мова і мислення є вирішальними чинниками формування людини. Потім додалося регулювання шлюбних відносин, моральність та інші моменти становлення й існування людини.

Але чому наші предки почали працювати і чому наша трудова діяльність перетворила, зрештою, твариноподібні істоти в людину? У популярній літературі часто можна знайти таку відповідь: для того щоб підтримувати існування, люди повинні їсти, пити, захищатися від голоду, а це змусило їх до виробництва матеріальних благ. Проте у природі тварини, включаючи наших тваринних предків, не відчують ніякої потреби у виробництві і цілком здатні підтримувати існування. Але навіть і тоді, коли тварини у деяких випадках здійснюють ніби розумну діяльність, це не сприяє подоланню ними меж тваринного світу.

Мабуть, якщо ми виводимо мислення з праці, а не працю з мислення, у нас немає достатніх даних для того, щоб дати пояснення переходу (тим більше протягом короткого періоду кілька тисяч років) від інстинктноподібних до доцільних форм праці. Але якщо праця у цих формах виникла, ми дійсно отримаємо можливість пояснити хід антропосоціогенезу. Причому річ не стільки у тім, що праця, мабуть, відіграла вирішальну роль у виникненні принципово нової форми спадкоємства, що відкрила безмежні можливості для становлення людини. Йдеться про зрушення з генетичних форм спадкоємства на соціальні.

Тварини теж у деяких випадках здійснюють грамотну діяльність, що містить елементи цілепокладання, відомого під назвою “ручного інтелекту”, або “практичного мислення” (О. М. Леонтьєв). Проте це не спричиняє наслідків, які спостерігаються в людині. Досвід у тварин не акумулюється, передача його від покоління до покоління не здійснюється, розвиток не відбувається. Істотною межею антропосоціогенезу є те, що знаряддя праці, що виготовляються людиною, акумулюють способи діяльності з ними. Це досягається з допомогою того, що у процесі виготовлення предметів надається доцільна форма. Розпредметнення цих форм здійснюється як розвиток людських здібностей.

Історія людської думки нараховує безліч варіантів постановки та розв'язання проблеми сутності та походження людини. Одним з таких варіантів є *натуралістичні* (біологізаторські) концепції, домінуючу рису яких становить уявлення про людину як переважно природну істоту, чие життя і поведінка, індивідуальні та суспільні якості, духовні властивості та підсвідоме обумовлені біологічними чинниками. До таких концепцій відносяться соціобіологія, соціалдарвінізм, евгеніка, теорія Т. Мальтуса та неомальтузіанство, фрейдизм, ідеї расово-антропологічної школи тощо. Починаючи з ХІХ ст., багато уваги приділяється проблемі походження людини. Теоретичною основою натуралістичного підходу стають ідеї *біологічної еволюції людини* відповідно до теорії Ч. Дарвіна. Згідно з

теорією видоутворення, людина виникає як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Чи це дійсно так?

Безперечно, людина як біологічний вид “гомо сапієнс” належить до природного світу і біологічні закономірності й чинники відіграють значну роль в її життєдіяльності, і їх не можна ігнорувати. Проте специфіка людського існування не пояснюється лише дією природних сил. Якісну відмінність соціального життя не можна з'ясувати тільки біологічним механізмом, бо вона є несумісною з докорінним принципом біоеволюції – природним добором. Біологічними чинниками не можна пояснити і духовність людини, вона не є похідною від певного набору генів. Такі прояви людської духовності, як совість, відповідальність, моральність та інше аж ніяк не потрібні для виживання, для пристосування до навколишнього середовища. За натуралістичного підходу до людини вони просто втрачають сенс.

На відміну від біологізаторських теорій, релігійні концепції обґрунтовують надприродний характер людського буття, принципову нередукованість людини лише як природної істоти. Вони проголошують первинність індивідуального “Я” як духовного стрижня особистості.

Сучасна філософська і наукова думка не відкидають ідею еволюції відносно походження людини. Еволюційна теорія доповнюється концепцією про *спільну еволюцію* космосу, біосфери і людського суспільства. Згідно з концепцією космічного походження людини (А. Чижевський, В. Вернадський, Тейяр де Шарден), поява людини не випадковий і локальний наслідок лише біоеволюції на Землі. Виникнення соціальної форми матерії є загальною тенденцією космічної еволюції. Наприклад, у сучасній космології і фізиці існує так званий “антропний принцип”, відповідно до якого у побудові Всесвіту закладені тенденції до появи людського буття. Основні константи, фундаментальні параметри фізичного світу такі, що з необхідністю викликають виникнення фізико-хімічних і біологічних умов існування людини у Всесвіті. Тому природне в людині не зводиться лише до безпосереднього біологічного, а містить у собі нескінченність Космосу. За такого підходу людина постає як природно-космічна істота.

Соціальна зумовленість людини – факт, який не потребує доведення, але його не можна тлумачити спрощено. *З одного боку*, людина є продуктом певної епохи, наявної форми суспільства. У цьому розумінні кожна людина є соціально-обмеженою істотою, обумовлена “зовні”, виступає своєрідною “іграшкою” соціальних сил і суспільного середовища. Її поведінка, свідомість та інші прояви існування зумовлені всіма можливими помилками, ідеологічними стереотипами, інтересами та цінностями конкретного суспільства. Проте, *з другого боку*, людина є результатом, своєрідним відбитком і втіленням усієї історії людства та його культури. Саме як культурно-історична істота людина поєднує якості універсальності й унікальності, стає здатною до самодетермінації, до вільної і творчої діяльності, іншими словами, отримує вимір духовності.

Отже, суспільно-історична зумовленість людини полягає не лише у впливі на неї суспільного середовища, соціальних відносин певної епохи, але й у тому, що вона отримує можливість самовизначитися, самостійно творити власну долю, спілкуватися з історичним минулим і майбутнім через світ культури людства.

Духовне в людині (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, переживання прекрасного, творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості) є не лише “суспільно – корисними” здібностями та засобами пристосування до природного і суспільного середовищ. Вони є самоцінними і лежать в основі людського “Я”. Саме як духовна істота особистість виявляє себе вільним і творчо-активним індивідуальним діячем.

Таким чином, людина проявляє себе як біопсихосоціальна система, а її соціальний аспект стає домінуючим. Відповідно до співвідношення названих компонентів людського виразу напрацьовані виділяють поняття: “індивід” – “особа” – “індивідуальність”.

Індивід – це окрема людина із характеристикою насамперед її біологічних рис. **Особа** – це індивід із соціально обумовленими й індивідуально вираженими якостями. Під особою розуміють соціальну значущість індивіда, її соціально-етичне і психологічне вираження. **Індивідуальність** характеризує самобутність, неповторність індивіда, його оригінальність, особливо духовність. Духовність особистості – це сплав, синтез Істини, Добра і Краси, причому провідну роль відіграє Добро.

14.3. Образ людини в історії філософської думки

У ХХІ ст. сформувалося стійке розуміння того образу людини, яке склалося в античних мислителів. Цей образ космоцентричний. Згідно з аналізом Х. Ортега-і-Гассета, це людина, яка все ще зберігає інтенції первісної людини в тому сенсі, що живе речами й існує лише для Космосу фізичних тіл.

Саме грецьке мислення у відомому сенсі речове. Навіть на зрілих стадіях розвитку античної думки, коли греки не тільки виробляли ідеї, але й створювали складні концепції їх походження і суті, вони не йшли в їх розумінні далі за уподібнення зовнішнім речам.

Слово “ідея” означає “видима фігура”, “зовнішній вигляд”, а платонівська ідея, на думку А. Лосева, – це танець, доведений до своєї понятійної межі. Навіть слово “дух” спочатку позначало щось речовинне, подих вітру. Античні греки відкривали “душу”, але розуміли під нею щось квазітілесне, приховане всередині речі і таке, що приводить її в рух. Для грека людина мислила всім тілом, а отже, для того щоб добре мислити, потрібно вміти добре бігати, добре метати диск, добре стріляти з лука, добре боротися. Логосу, думці, що космічно переживається, єдиній із сущим, ще належить бути стягнутій до меж окремої особи, яка мислить, а не через яку мислить безвладна і безіменна, організуюча і пронизуюча Космос-думка.

Якщо античний образ людини космоцентричний, то середньовічний – теоцентричний. Як зазначав Х. Ортега-і-Гассет, роздумуючи над цією темою,

зрозуміти цей образ – означає передусім зануритися в ритми початкових уявлень ранніх християн, утілених в образі святого. Людина не вірить в себе, вона вірить у Бога. Її очі звернені до потойбічного світу. Це – достовірно духовний світ, порівняно з яким “дух” античності неадекватно матеріальний. Посейбічний світ, як і сама людина, лише момент руху людини до Бога. Піклуватися потрібно тільки про порятунок душі, у тому числі і за допомогою утиску тіла. Як стверджував святий Августин, Бог і душа тягнуться один до одного, і немає нічого, окрім цього, зовсім нічого. Величезне значення надано промислу Божому, прояву “божественної волі” у всіх подіях у світі. Вважалося, що людина не може подолати свою гріховну природу без Божої благодаті. Трансформація середньовічного образу людини відбувалася під потужним впливом величезного масиву античної спадщини, яка, по суті, “всією своєю тяжкістю роздушила перші паростки християнської думки” (Х. Ортега-і-Гассет). Початкові ідеї раннього християнства відносно ролі людини, значення розуму в пізнанні і житті поступово були істотно трансформовані, підготувавши, зрештою, перехід в іншу – значною мірою секуляризовану – епоху і відповідно до іншого образу людини.

Новий час на місце Бога поставив “людинобога” (Ф. Достоевський). Зрима віха, що позначила перехід від старого до нового образу, – філософія Р. Декарта. Суть відкриття французького філософа – “людина є мисляча річ”. Очі, протягом століть звернені до неба, зазирали всередину людини. Суб’єктивність – критерій того, що існує. Центральна картезіанська формула – “мислю, отже, існую”. Головна сфера людської діяльності – пізнання. Головний метод пізнання – рефлексія. Світом правлять розумні закони. Вони певним чином відповідають законам людського розуму. Відносини людини і природи – це відносини панування і підпорядкування. Учені – природодослідники. Вони “катують” природу і тим самим сприяють її підкоренню, спочатку здебільшого в ідеальних формах, а потім і у промислових. Під “тортурами” “природа відповідає на ті питання, які ми їй задаємо” (І. Кант). Християнська ідея руху історії до Царства Божого секуляризована в ідею історичного прогресу.

У наш час розглядаються дві найбільш досліджені і багато в чому протилежні концепції людини: концепції З. Фрейда і Ж.-П. Сартра.

З. Фрейд відкрив принципово інший, ніж відомий раніше, вид несвідомого, який не схоплюється свідомістю і водночас визначає її, а отже, поведінку, діяльність і по суті все життя людини. Як писав З. Фрейд, людина – не господар у власному будинку. Несвідоме не породжується буттям, а є самим буттям. Це принципово нова реальність зі своїми специфічними формами функціонування, своєю специфічною мовою, відмінною від мови свідомості, нарешті, зі своїми своєрідними методами пізнання. Присутність несвідомого визначає декілька структур внутрішнього світу людини. Одна з них – несвідоме, підсвідоме, цензура між ними. Інша – “Воно”, “Я”, “НАД-Я”, або несвідоме, свідомість і надсвідомість. Психіка підкоряється двом принципам: реальності і насолоді. Принципом реальності керується свідомість. Принципом насолоди – несвідоме. За З. Фрейдом людині властиві фундаментальні прагнення, які детермінують поведінку як самої людини, так і характер

суспільства: еротичне у широкому сенсі спрямоване на збереження та об'єднання, й агресивне, деструктивне (Ерос і Танатос).

Що ж може блокувати агресивні інтенції людської природи? За З. Фрейдом – культура. Витіснення культурою сексуальних спонук із звичного річища приводить до сублимації, тобто до руху до вищих, ніж сексуальні об'єкти, цілей, стає джерелом найбільших культурних досягнень. Як пояснював З. Фрейд, результатом не людина виводиться з культури, а культура виводиться з людини, з психічного, несвідомих прагнень людини. Усе ж таки З. Фрейд сповідував обережний оптимізм, який базувався на вірі в розум. Як стверджував великий мислитель, голос інтелекту тихий, але він не заспокоюється, доки не доб'ється, щоб його почули. У майбутньому на місце “Воно” має стати “Я”.

Послідовники З. Фрейда спробували в психоаналітичній філософії критично переробити його творчу спадщину, насамперед за рахунок послаблення ролі лібідо і посилення соціальних факторів (К. Юнг, Е. Фромм). Е. Фромм у своїй критичній роботі багато в чому спирався на теорію К. Маркса. К. Юнг – на спеціально розроблену концепцію архетипів, природжених психічних структур, що знаходяться в основі загальнолюдської символіки і визначають форми людської поведінки.

Якщо неофрейдизм тлумачить людину з її психосоматичної природи, що концентрується навколо несвідомого психічного, то екзистенціалізм, тобто, філософія існування, в її нерелігійних варіантах виходить взагалі з відсутності природи людини. У концентрованому вигляді ця концепція подана у філософії Ж.-П. Сартра. У його праці “Екзистенціалізм – це гуманізм” зазначено, що немає ніякої природи людини, як немає і бога, який би її замислив. Людина сама творить власну суть, а отже, творить саму себе. Кожен момент вона є не мохом, не цвільлю і не кольоровою капустою, одним словом, це не результат, а проект. Вона є істотою, що спрямована в майбутнє: “Людина – це майбутнє людини”. Як відзначав філософ, екзистенціалісти далекі від тих поверхневих атеїстів, які хочуть задешево звільнитися від Бога, стверджуючи, що необхідність моралі зберігається і за заперечення Бога, бо вона містить абсолютні цінності (на зразок бути чесним, не бити дружину, мати дітей), без яких суспільство не може існувати. Отже, М. Достоевський зазначав суттєво: “Якщо Бога немає, то все дозволено”. А тому людина покинута. Їй нема на що спертися ні в собі, ні зовні. А отже, у неї немає виправдань. Якщо ж людину нічого не детермінує, то вона вільна. Людина – це свобода, вона приречена бути вільною, а водночас і відповідати за все, що коїть.

14.4. Сенс життя людини

Філософія не може обійти питання про ***зміст і мету життя***. Різні філософські вчення відповідають на нього по-різному. Представники матеріалізму звертаються до розгляду об'єктивної реальності і реальної життєдіяльності людей. Представники ідеалістичних напрямів спрямовують свою увагу на Бога, розум, дух, ідеї. Незважаючи на різноманітність поглядів, до сьогодні це питання залишається відкритим і відсутні підстави для його розв'язання найближчим часом.

Характер релігійного світогляду неодмінно підштовхує нас до думки про те, яке життя ми повинні міркувати і піклуватися насамперед – про вічне чи про ту мить буття, яка спалахує щоразу і відходить у небуття, називаючись земним життям. Якщо це так, то велику мудрість виказував Сократ, який убачав сенс земного життя у підготовці до вічного потойбічного існування. Теоцентризм знецінює і навіть визнає гріховними природні радощі земного існування.

Епоха Відродження заперечила теоцентризм, замінивши його антропоцентризмом. Були реабілітовані земні людські радощі і чуттєві пристрасті. Змістом життя людини проголошено не гіпотетичне блаженство після смерті, а можливість досягнення щастя і життєвих насолод у земному житті.

Разом з тим гуманізм епохи Відродження сприяв формуванню *індивідуалізму*. Індивідуаліст розуміє мету свого життя в собі самому, а його зміст – в отриманні життєвих насолод. Аморальних задоволень не існує, а інтереси інших людей для нього байдужі. Таким чином, індивідуаліст стає антисоціальною істотою, небезпечною для інших людей. Егоцентризм призводить до анархізму і нігілізму, до бунту проти будь-якого суспільного порядку.

Людина – єдине створіння у світі, яке усвідомлює свою кінечність (смертність), тому її життя для неї самої виступає як проблема. Для людини як істоти, що воліє мислити і творити, думка про скінченність власного існування є нестерпною, якщо не знайдений духовний зміст цього існування. Проблема сенсу життя виникає як потреба певного виправдання власної присутності у світі, своєї долі та призначення. Саме завдяки такому виправданню стає можливою подолання скінченності індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає в тому, щоб не тільки жити, але, як і для чого (чи для кого) жити. На думку Е. Фрома, у самих основах людського існування вкорінена потреба в об'єкті для служіння.

Подібно до всіх світоглядних питань, питання про сенс життя є вічною проблемою: вона знову ставиться людиною протягом усієї історії, отримує нові грані в духовному досвіді людства. Вона не може мати остаточного, наперед заданого вирішення для індивіда, не може бути прийнятою як "готове" знання або рецепт життя, оскільки потребує особистого усвідомлення і вибору.

Умовно і схематично окреслити певні варіанти розв'язання проблеми сенсу життя в історії людської культури можна так.

З античних часів відома точка зору філософа Епікура, так звана гедоністична (з грец. – “насолада”, “задоволення”) позиція, яку можна розуміти як **“життя заради життя”**. Як уважав філософ, жити потрібно так, вважає філософ, щоб насолоджуватися самим життям, отримувати задоволення від життєвих благ і не думати про час смерті. Цінність епікурейської позиції в тому, що вона застерігає нас від ситуації, за якої пошук сенсу життя відсуває на другий план саме життя. Життя є емоційністю, таємничим дарунком людині, до цього дарунку потрібно ставитися із вдячністю і любов’ю. Людині дана рідкісна можливість переживати неповторність власного існування з усією гамою його проявів – від радощів, злетів і перемог до падінь, тягарів і страждань. Разом з тим саме епікурейство у своєму ставленні до життя виражало таку позицію: якщо воно позбавлено відповідальності за дарунок життя, то вироджується в егоїстичну позицію “життя заради себе” і призводить до втрати людського відчуття повноцінності життя.

Інший шлях у здобутті сенсу життя можна назвати **“життям заради інших людей”**, коли гарантією осмислення життя для людини стають інтереси родини, нації, суспільства, прийдешніх поколінь. Для людини, як суспільної істоти, небайдуже, що вона залишає після себе. Недаремно прожити життя – це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної і духовної діяльності. Але на цьому шляху існує небезпека опинитися в ситуації, коли саме твоє неповторне життя перетворюється лише в засіб для чогось іншого. Таким “іншим” може виявитися і певна “ідея” чи ідеал, реалізація якого потребує від людини присвятити їй своє життя (це може бути ідея комунізму, “світлого

майбутнього” тощо). Якщо така позиція не пов’язана з духовною еволюцією особистості, то тоді людина стає на шлях фанатизму, а історія знає безліч його варіантів: і класового, і національного, і релігійного тощо.

Самоцінність індивідуального “Я” не може розчинитися повністю в інших цінностях. Призначення та сенс життя індивіда – передусім стати Людиною, або – мовою релігії – піднятися до Бога, стати образом та подобою Божою. Як писав французький філософ Г. Марсель, “піднятися до бога – це означає ввійти в самих себе, більше того в глибину самих себе – і себе ж перевершити”. Іншими словами, у своєму житті людина повинна стати єдністю універсально-людського і неповторно-індивідуального, у розвиток свого “Я” включити весь світ – і природний, і суспільний. Таке можливе лише через живий діалог, через творче спілкування з природою, суспільством (і “ближніми”, і “дальніми”), з культурою людства. Це саме те, що має назву духовної еволюції, саморозвитку людської особистості у процесі співтворчості зі світом. Конкретні шляхи духовної еволюції особистості – справа її власного вибору, особистого ризику віри і долі.

Поряд з безмірним звеличенням власного “Я” і його завищеної самооцінки у філософії здавна існує протилежна тенденція до заперечення гідного статусу та цінності людини і необхідності її існування. Цей мотив підхопили деякі представники екзистенціалізму. На їх погляд, людина від життя отримує огиду і жах, оскільки життя – процес безглуздий та абсурдний. Лише буття спрямоване на смерть і вбачає в ній прояв вищої свободи, дає існуванню смисл і приводить екзистенцію до гідного завершення.

Тоді у чому ж полягає *сенс людського життя*? У цьому питанні є *об’єктивна* і *суб’єктивна* сторони. Кожна людина – мала часточка людського роду, ланка, що з’єднує його минуле і майбутнє. Це об’єктивна сторона, що ставить свої умови індивіду: його життя має відповідати певним *загальним* вимогам, виконання яких сприяє нормальному розвитку людства. *Суб’єктивна сторона* питання про сенс життя не має однозначної відповіді. Це питання повинна адекватно усвідомлювати і зважувати кожна людина особисто, шляхом правильного морального вибору. Говорити про сенс життя можна тільки тоді, якщо поважаєш, цінуєш не тільки власне, але й чуже існування. *Сенс життя полягає у всебічному розвитку сутнісних сил людини, їх реалізації на благо інших людей, водночас у задоволенні власних потреб, знаходячи у цьому відповідне задоволення, радість і щастя.* Тому кожна людина має розвивати здібності, розгортати духовні сили і робити особистий внесок в історію. Людина реалізується через суспільство в різних проявах і на різних рівнях. Але вона тому і є людиною, яка, здобуваючи щось своє, робить це завдяки іншим людям і тому повинна діяти і заради них. Філософія сприяє критичному осмисленню людського буття, допомагає відшукати його смисл і посилити волю до життя.

Отже, проблема людини у різні історичні періоди, як правило, розв’язувалась так:

Історична епоха філософії	Що таке людина?
Античність	<p>Мікрокосмос</p> <p>Душа Душа є прояв ідеї (Платон) + тіло Душа – це форма людини (Арістотель)</p>
Середньовіччя	<p>Духовність + душа + тіло; духовність є зв'язок людини з Богом за допомогою віри, любові, надії, совісті</p>
Новий час	<p>Істота розумна й діюча за законами розуму (Локк, Кант)</p> <p>Прояв суспільних відносин (Маркс)</p> <p>Істота вольова й жагуча (Ніцше)</p>
XX ст.	<p>Істота, яка освоює світ відповідно до феноменологічної роботи свідомості (Гуссерль та інші феноменологи)</p> <p>Істота, побутує у світі, й прагне до його розуміння за допомогою мови й переживань (турботи, страху, надії на майбутнє) (Хайдеггер та інші герменевтики)</p> <p>Істота, межа якої, її справжньою природою є мова (Вітгенштейн, Остин та інші філософи-аналітики)</p> <p>Істота, яка завжди відрізняє себе від прийнятих у суспільстві норм, яка бунтує проти одноманітного (Деррида, Фуко, Ліотар і інші постмодерністи)</p> <p>Істота, у якому несвідоме панує над свідомим (Фрейд і його послідовники)</p>

Резюме

1. Людина є об'єктом вивчення різних наук. Філософія має специфічне бачення людини. Вона намагається осмислити питання про природу буття людини, яке є настільки складним, розмаїтим, варіативним, що дає змогу оцінити людину як мікрокосм.

2. Філософія приділяє особливу увагу феномену проблематичності людського буття, який полягає у тому, що можна народитися, маючи

людський організм, проте не бути людиною як такою. Людські якості, навички людської поведінки не з'являються в людині природним шляхом. Щоб у людському організмі сформувалась людяність, потрібна соціалізація, у процесі якої відбувається засвоєння системи знань, норм і цінностей, що дозволяють людині діяти і розвиватися як повноправному члену суспільства. Проблематичність людського буття зумовлена і тим, що людина постійно змінюється і у певному сенсі завжди не дорівнює собі самій, її буття залишається відкритим і незавершеним.

3. Засновники філософської антропології обґрунтували тезу про здатність людини до трансценденції як виходу за межі власного досвіду. Механізмом, способом людської трансценденції є цілепокладання.

4. Питанням самопізнання і самоздійснення людини є знаходження сенсу її буття. У цілому можна виокремити три підходи до розв'язання цієї проблеми.

Перший підхід: життя не має сенсу (А. Камю).

Другий підхід: сенс полягає у чомусь зовнішньому стосовно людини (релігійна концепція).

Згідно з третім підходом сенс життя – у самому житті.

Теми рефератів

1. Філософські науки про людину.
2. Поняття “образу людини”. Історичність та мінливість “образу людини” в історії культури.
3. Суперечливість уявлень про сутність людини та її тілесність.
4. Проблема виникнення людини в її сучасному розумінні.
5. Свобода як людська цінність.
6. Ідеал людяності і цінність людського життя.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає єдність тілесного, духовного і соціального в людині?
2. У чому полягають сучасні проблеми соціалізації людини?
3. У чому, на Ваш погляд, сенс життя людини?
4. Які, на Вашу думку, вихідні цінності людського буття?
5. Які, на Ваш погляд, сучасні проблеми самореалізації особистості?
6. Як, на Ваш погляд, співвідносяться свобода вибору і доля людини?
7. Які форми людського буття Ви можете назвати?

ТЕМА 15. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС

15.1. Потреби, інтереси і цілі людей як мотивації виробництва

Суспільство, як і природа, має внутрішній двигун – суперечності, які є джерелом і рушійною силою розвитку соціуму. Суперечністю між існуючим і необхідним є людські потреби. Потреби становлять джерело діяльності людей. Крім потреб у їжі, одязі, житлі, відпочинку, існують потреби в інформації, спілкуванні, самореалізації, освіті, повазі, потреба соціального захисту тощо.

Потреби людини є основою її інтересів як усвідомлених потреб. Потреби притаманні всім біологічним істотам. Інтереси притаманні тільки людині. Інтереси, як і потреби, є рушійною силою діяльності, тому для розуміння сутності суспільних процесів потрібно знаходити певні інтереси дійових осіб.

Потреби можна поділити за різними основами. Наприклад, за носієм потреби поділяються на індивідуальні, групові, національні та суспільні. За своїм значенням – на основні і неосновні. На нашу думку, можна виділити такі основні потреби людини:

1. Матеріальні потреби. За своєю сутністю це потреби в матеріальних умовах людського існування (їжа, житло, здоров'я тощо).

Найважливішою філософською проблемою щодо матеріальних потреб є відносна безмежність людських матеріальних потреб й обмеженість природних ресурсів. У разі зростання кількості населення Землі такими ж темпами, як у XX ст., уже через 40 – 50 років світові загрожуватиме голод.

2. Духовні потреби. Основними видами духовних потреб є:

- пізнавальні потреби;
- потреби у світогляді;
- суспільно-політичні потреби;
- потреба в дотриманні прийнятих у суспільстві правових норм;
- естетичні потреби;
- релігійні та інші.

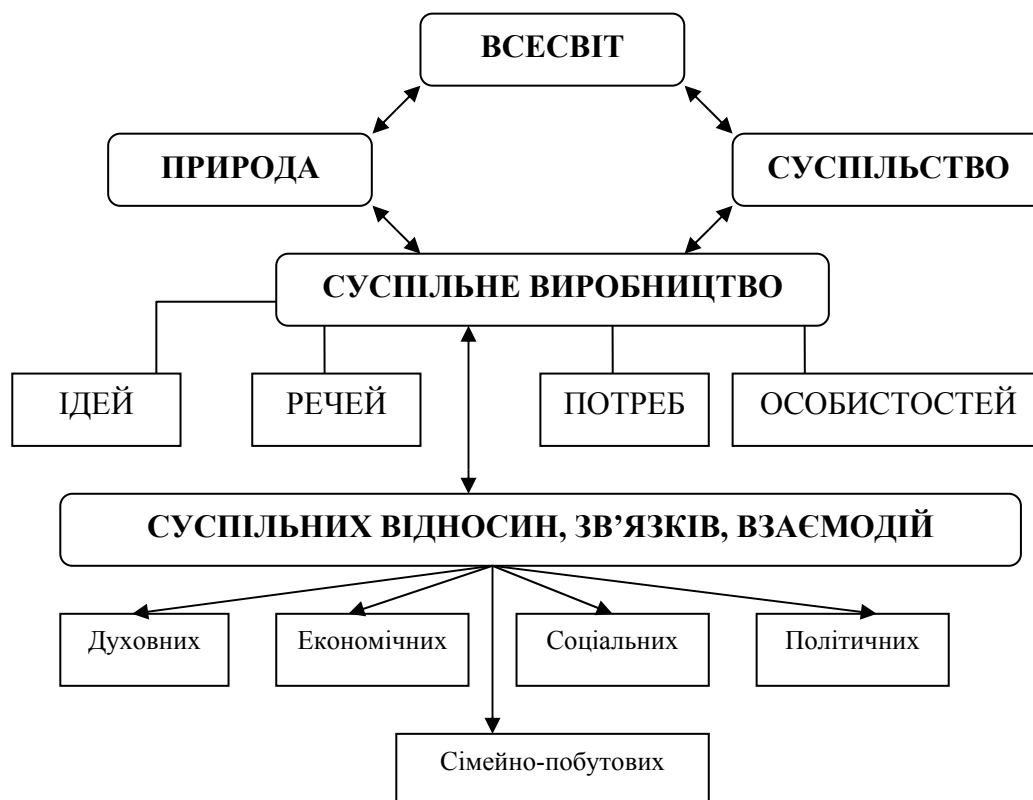
3. Комунікативні потреби. Інколи потреби в спілкуванні відносять до духовних потреб. Але ми вважаємо, що можна говорити про особливий клас комунікативних потреб. До комунікативних потреб відносяться всі різновиди потреб у спілкуванні, а саме: потреби в колективних формах життєдіяльності (праці, побуті, дозвіллі), у любові, дружбі, у намаганні бути членом великої чи малої соціальної групи (спілки, сім'ї) тощо. Комунікативні потреби, на відміну від матеріальних і духовних, мають особливу спрямованість. Якщо об'єкт матеріальних і духовних потреб – це світ предметів та явищ (матеріальних та ідеальних), то об'єктом комунікативних потреб є інший суб'єкт (особа, соціальна група, суспільство).

4. Потреба самореалізації. Це одна з основних потреб особи, що бере початок із родового намагання людини до утвердження своєї неповторності, свого “Я”.

Усі ці потреби й інтереси спричиняють суспільне виробництво певних продуктів і послуг, стимулюють це виробництво.

Суспільне виробництво існує тому, що існують людські потреби й інтереси.

Щоб краще зрозуміти, що таке суспільне виробництво як цілісна система відносин, зв'язків і взаємодій між людьми, необхідно зосередитися на його загальній структурі:

Суспільне виробництво охоплює такі сфери буття:

1. Матеріальне виробництво. Щоб жити, людина має забезпечити своє життя, насамперед, матеріально. Коли б людство хоча б на годину зупинило процес матеріального виробництва, воно, якщо б не загинуло, спотворило б спосіб реального буття у світі.

2. Духовне виробництво. Це діяльність виробництва, розподілу, обміну, споживання та зберігання духовних цінностей. До них належать ідеї, теорії, погляди, почуття світоглядного, суспільно-політичного, філософського, релігійного та іншого характеру.

3. Виробництво засобів комунікації. Це передусім мова як знакова система разом з її інтерпретацією або системою значень.

4. Виробництво людини, її соціалізація. Процес соціалізації людини складається із сукупності відношень: “Я – ТИ” – діяльність із формування моральних якостей людини; “Я – МИ” – виробництво ідей, теорій, поглядів

щодо міжкласових, міжнаціональних, міждержавних відносин; відношення “Я – ПРИРОДА” як виробництво і прищеплення людині екологічної свідомості у всіх її проявах.

Людина соціалізується за допомогою всіх форм, вироблених досвідом попередніх поколінь.

Отже, суспільне виробництво – це активна діяльність соціальних суб’єктів, спрямована на вироблення матеріальних і духовних цінностей, форм людського спілкування та самої людини.

У суспільному виробництві виділяють спосіб виробництва матеріальних благ, спосіб виробництва духовних цінностей, спосіб виробництва форм спілкування і способи виховання, соціалізації людини.

Кожен з названих способів виробництва складається з продуктивних сил та виробничих відносин. Продуктивні сили включають:

- 1) цілеспрямовану діяльність людини;
- 2) знаряддя праці;
- 3) предмети праці.

Предмети праці – це те, на що спрямована матеріальна, духовна чи інша перетворювальна діяльність. Це матеріал, який перетворюється в результаті людської діяльності.

Знаряддя праці – це все те, що суб’єкт діяльності використовує для передачі своїх дій на предмети праці. У матеріальному виробництві знаряддями праці можуть бути верстати, машини, біотехнологія, ядерна енергетика тощо. У духовному виробництві знаряддями праці можуть бути пензель художника, певний музичний інструмент музиканта, перо літератора тощо.

Крім знарядь праці, для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні умови праці (виробничі приміщення, концертні зали, театри, кінотеатри, музеї, зручні шкільні класи, студентські аудиторії тощо).

Знаряддя праці разом з умовами праці становлять засоби праці. Предмети та засоби праці утворюють засоби виробництва. Активну і вирішальну роль у суспільному виробництві відіграє кваліфікована людина. Проте доцільно відзначити, що використання людських знань, досвіду, навичок може бути здійснене лише за ефективних методів і форм організації матеріального чи духовного виробництва.

Люди виробляють матеріальні та духовні блага не поодинокі, а вступаючи у певні відносини як з природою, так і один з одним. Ці взаємовідносини людей у процесі виробництва дістали назву “виробничі відносини”. Це друга складова будь-якого способу виробництва.

Виробничі відносини є формою продуктивних сил, формою розподілу, обміну і споживання суспільного матеріального і духовного продукту.

В основі виробничих відносин лежить власність на засоби виробництва. Ця власність має різні історичні форми, що склалися у суспільстві:

– індивідуальна (приватно-індивідуальна) – це володіння і користування окремою людиною засобами виробництва;

– особиста (приватно-особиста) форма – власність соціалізованої людини, а також спільна власність сім'ї;

– колективна (приватно-колективна) форма – це добровільне об'єднання майна громадян;

– державна власність;

– власність спільних підприємств, інших держав або їх юридичних або фізичних осіб;

– інтелектуальна власність; об'єктами інтелектуальної власності є духовні цінності: здобутки науки, літератури та мистецтва, різноманітні відкриття, винаходи тощо.

Характер власності визначає форми відносин між людьми в суспільстві. Форми власності визначають форми розподілу суспільного продукту. Вони визначають і місце людини в системі суспільного виробництва. Левину частку прибутку отримує власник засобів виробництва. Виробник отримує заробітну платню.

Продуктивні сили та виробничі відносини перебувають у діалектичній єдності і залежать один від одного. Ця залежність виражається в таких напрямках:

по-перше, виробничі відносини похідні, вторинні щодо продуктивних сил;

по-друге, нові продуктивні сили зароджуються у надрах старого устрою. Щоб задовольнити зростаючі потреби, люди постійно вдосконалюють знаряддя виробництва і самих себе, тому продуктивні сили мають тенденцію випереджати виробничі відносини;

по-третє, продуктивні сили вимагають лише певної, а не довільної форми виробничих відносин;

по-четверте, виробничі відносини не пасивні; вони здатні активно впливати на розвиток продуктивних сил, що їх породили. Наприклад, нові, прогресивні виробничі відносини, що відповідають рівню розвитку продуктивних сил, є джерелом і рушієм матеріального і духовного виробництва. Якщо ж виробничі відносини застаріли, то вони уповільнюють розвиток продуктивних сил. Ця сторона взаємозв'язку між продуктивними силами і виробничими відносинами відображається в загальносоціологічній тенденції відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил.

15.2. Проблема суспільного прогресу

Протягом майже всієї історії розвитку філософської думки поряд з іншими фундаментальними ідеями чільне місце посідала ідея прогресу. *Під прогресом* (від лат. progressus – “просування”, “рух уперед”, “успіх”) *зазвичай розуміють тип, напрям розвитку, який характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш удосконаленого.*

Про прогрес можна говорити стосовно системи в цілому, її окремих елементів, структури та інших параметрів об'єкта, що розглядається.

Стосовно суспільства ця проблема постала у визначенні напрямку його розвитку. Чи цей розвиток йде по висхідній лінії, чи по нисхідній, чи в суспільстві все відбувається на одному рівні (інгрес) – чи піднесення, чи зменшення життєвих сил.

Ідея прогресу розглядалася ще в стародавньому світі. Античні автори зображували історію суспільства як процес, який йде по низхідній від “золотого віку” (Гесіод, Сенека), або як циклічний колообіг, який повторює одні й ті самі стадії (Платон, Арістотель).

Християнська філософська думка розглядала історію як процес, який іде до певної провіденціалістської мети. Пізніше у різних варіантах, позбавлених релігійних забарвлень, ідея прогресу активно обговорювалася в наступних історичних періодах.

Англійський філософ Френсіс Бекон (1561 – 1626 рр.) головну увагу звертав на прогрес науки і техніки, на зростаюче панування людини над природою. Він із великим оптимізмом вдивлявся в майбутнє. У ньому він убачав вищий і більш досконалий етап розвитку суспільства.

Першу теоретично обґрунтовану концепцію прогресу висунув французький філософ-просвітитель Жак Тюрго (1727 – 1781 рр.). У праці “Роздуми про створення і розподіл багатства” він висловив тезу про прогрес як загальний закон історії. Цей закон був сформульований так: маса людського роду завжди прямує, хоч і повільними кроками, до дедалі більшої досконалості. Основою прогресу, на думку Ж. Тюрго, є людський розум. Розум має дивовижні можливості. Він звершує в історії значущі акти і стає дієвішим та активнішим у наступні епохи.

Ідею суспільного прогресу як прогресу розуму і науки підхопив французький мислитель Жан Кондорсе (1743 – 1794 рр.). У праці “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму” він, як і Ж. Тюрго, головне джерело піднесення людства вбачав у можливостях людського розуму. Усю історію суспільства Ж. Кондорсе поділив на епохи. Кожну наступну епоху він розглядав як більш прогресивну. Щаблями суспільного прогресу, на його думку, були: об’єднання у племена, перехід до скотарства і землеробства, писемність, культура Давньої Греції, розвиток науки, Просвітництво, книгодрукування, звільнення науки від гніту авторитетів, утворення Французької республіки. Десяту епоху Ж. Кондорсе залишав відкритою для прогресу людського розуму.

Найбільш ґрунтовний і всебічний розвиток концепція прогресу дістала у поглядах на історію суспільства Г. Гегеля. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес. У цьому процесі кожна епоха є унікальним і водночас необхідним щаблем у загальноісторичному розвитку людства. У межах цілісного соціально-історичного процесу відбувається всевітнє сходження до свободи. Водночас у кожній історичній епохи є своя міра усвідомлення і реалізації свободи. За Г. Гегелем історія людства є суперечністю, яка відображається співвідносними категоріями “прогрес – регрес”. Зрештою, тенденція прогресу перемагає, і в цілому людство рухається до утвердження царства розуму і свободи.

Погляди на розвиток людської історії як на поступальний прогресивний рух до переходу від царства необхідності до царства свободи обстоювали К. Маркс та Ф. Енгельс. Історія людства постає у них насамперед як історія суспільно-економічних формацій. В основі суспільно-економічної формації лежить відповідний спосіб виробництва, і кожен наступний з них є обов'язково більш досконалим. Носієм прогресу завжди є передовий клас нової епохи, який виступає проти консервативних суспільних відносин, що гальмують розвиток суспільства. За К. Марксом перехід від однієї суспільно-економічної формації до наступної (скажімо, від рабовласницької до феодалної) відбувається обов'язково через соціальну революцію.

Сучасні мислителі дійшли висновку про те, що без гармонійного розвитку всіх сфер культури в їх цілісності прогрес у розвитку людства взагалі неможливий. Вони виходять з визнання не одного, а цілої системи факторів, що обумовлюють суспільний прогрес:

- ефективність виробництва;
- організація соціального управління;
- стан сфери побуту;
- рівень споживання матеріальних і духовних благ;
- розвиток науки і культури;
- освіта і виховання;
- правовий захист людини;
- самопочуття людини в соціальній системі.

Варто зазначити, що на матеріалі технічного і наукового розвитку сходження людства безсумнівне і не потребує доказів. Розвиток науки сприяє технічному прогресу, зростанню суспільного багатства, спричиняє науково-технічні революції. Відкриття науки поповнюють інтелектуальний арсенал суспільства. Проте сьогодні наука має змогу зробити такі відкриття, які загрожуватимуть існуванню людства.

Звідси виникає проблема: чи є наукові здобутки показником прогресу людства? Це питання насамперед стосується технічного прогресу, який, як відомо, суперечить тенденціям розвитку подальшої історії.

Надзвичайно складною є проблема прогресу мистецтва, філософії, моралі, релігії. Ми не можемо довести, що кожен новий рік чи нова епоха дають людству нові досягнення в духовній сфері. Усе, що виникає пізніше, не завжди є кращим і прогресивнішим. Довести, що мистецтво прогресує, спираючись на творчість окремих митців, неможливо. Мистецьке багатство людства вимірюється не окремими творами, а їх сукупністю.

Отже, ми можемо вважати, що мистецтво прогресує, оскільки воно стає дедалі повнішим, досконалішим, довершенішим.

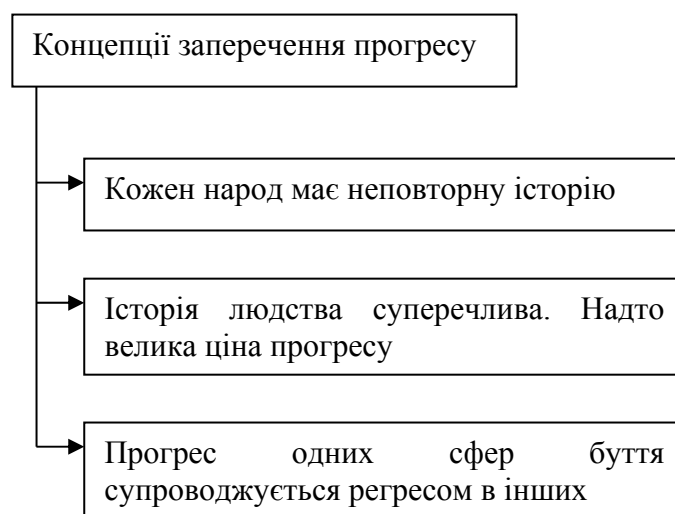
Прогресує і філософська думка. Платон, Арістотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Й. Фіхте, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю – це вершини на філософському плато. А філософський прогрес є постійним нарощуванням цих вершин. Філософське сходження означає і

грунтовні відповіді на одвічні питання, і гуманістичне збагачення людяності філософської думки.

На нашу думку, подібне сходження властиве і людській моралі. Людство творить подальшу гуманізацію моралі. Людина дедалі частіше може діяти так, як вважає за потрібне. Водночас право діяти самочинно зберігається і за іншими людьми.

Прогресу духовності сприяє і релігія. Джерело сходження релігії полягає в тому, що вона діє як певна духовна система, у якій спресовані і взаємно доповнюються естетичні, моральні та світоглядні ціннісні чинники.

У світовій суспільній думці щодо прогресу в цілому і прогресу духовних надбань людства зокрема існували й існують так звані антипрогресистські концепції.

Перша з цих концепцій виходить із твердження про те, що кожний народ має неповторну історію. Він творить неповторну матеріальну і духовну культуру. Усе це ніяк не можна порівнювати. Тому не можна говорити про більш прогресивні чи менш прогресивні, вищі чи менші культури. Цю концепцію найбільш послідовно обстоювали німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833 – 1911 рр.), англійський етнограф і антрополог Броніслав Маліновський (1884 – 1942 рр.), французький етнолог Клод Леві-Стросс (нар. 1908 р.).

Друга лінія заперечення прогресу виходить з того, що історія людства розвивається суперечливо, адже нерідко прогрес здійснювався насильницькими методами. Засобами насильства створювались і розпадались держави, ділилися землі і народи. У зв'язку з цим виникає питання про ціну подібного прогресу. Зазначений підхід започаткували Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.), Іммануїл Кант (1724 – 1804 рр.). У ХХ ст. цієї лінії заперечення прогресу дотримувалися англійський філософ Бертран Рассел (1872 – 1970 рр.), англійський історик і соціолог Арнольд Тойнбі (1889 – 1975 рр.), французький філософ Раймон Арон (нар. 1905 р.).

Загальне спрямування роздумів цих мислителів можна визначити назвою однієї з книг Р. Арона – “Розчарування в прогресі”. У цьому творі

йдеться про кризу цивілізації, про загрозу, що нависла над світом у ХХ ст. у зв'язку зі зростанням техніко-технологічного потенціалу суспільства.

Третя лінія заперечення прогресу може розглядатися як його часткове заперечення. Визнається прогрес окремих сфер життєдіяльності за заперечення прогресу в цілому.

В основу цього підходу покладені:

по-перше, теоретичні обґрунтування німецьким філософом Освальдом Шпенглером (1880 – 1936 рр.) циклічності розвитку локальних культур (більш докладно про це буде сказано дещо пізніше);

по-друге, концепція коловороту локальних цивілізацій А. Тойнбі. (про цю концепцію теж буде сказано пізніше);

по-третє, екзистенціальне тлумачення людської історії німецьким філософом Карлом Ясперсом (1883 – 1969 рр.). Саме К. Ясперс визнавав прогрес у галузі науки і техніки, заперечував його відносно моралі і духовної культури в цілому.

Сучасна філософська думка ставить питання про ґрунтовне переосмислення як класичних теорій прогресу, так і його повного заперечення. Деякі філософи намагаються замінити поняття “прогрес” іншим поняттям. Так, американський соціолог Вільям Огборн (1886 – 1959 рр.) ще у 1923 р. запропонував замінити термін “прогрес” поняттям “соціальна зміна”. Пізніше російсько-американський соціолог Пітирим Сорокін (1889 – 1968 рр.) увів до наукового обігу термін “соціально-культурна динаміка”.

Якщо ми визнаємо прогрес суспільного розвитку, то постає питання про його критерії. Яке суспільство можна вважати більш прогресивним або менш прогресивним? Чи існують об'єктивні критерії такого порівняння?

На думку більшості сучасних зарубіжних і вітчизняних філософів, універсальним критерієм суспільного прогресу є загальне становище людини в соціальній системі, діапазон її загальнокультурного розвитку, рівень матеріальної, соціально-політичної і духовної свободи. Тому прогресивнішою вважатиметься система, яка:

– створює більш сприятливі умови для самореалізації людини як особистості;

– відкриває ширші можливості для задоволення людських життєвих потреб;

– забезпечує такий рівень і структуру споживання загальнокультурних благ, що відповідають природі та призначенню людини;

– допомагає розкрити індивідуальні обдарування;

– забезпечує повну духовну свободу, психологічне задоволення людини своїм життєвим статусом і життєдіяльністю.

Таким чином, суспільний прогрес – це такий поступальний розвиток суспільства, що сприяє збільшенню міри свободи людини, розширенню можливостей для вільного розвитку її індивідуальності, утвердженню у взаєминах між людьми гуманізму і соціальної злагоди.

15.3. Основні етапи розвитку суспільства

З питанням суспільного прогресу тісно пов'язана проблема періодизації суспільного розвитку. Одним із перших дослідників цієї проблеми був італійський філософ Джамбаттіста Віко (1660 – 1744 рр.). У його трактаті “Засади нової науки про загальну природу нації” проаналізовано життєдіяльність соціальних систем у їхньому розвитку від племінного побуту до Нового часу. Його концепція дослідження суспільства шляхом розгляду духовної культури згодом стала прообразом майбутніх теорій циклічності розвитку цивілізацій.

Як уже зазначалося, Ж. Кондорсе всю історію людства поділив на десять самостійних епох як етапів людського розуму. Кожну з них він розглядав як прогресивнішу за попередню.

Відомий французький філософ Огюст Конт (1789 – 1857 рр.) запропонував закон трьох стадій історичного розвитку. Відповідно до цього закону, вихідним етапом історичного розвитку було “теологічне мислення”, пояснення всього людського буття дією надприродних сил. Другим етапом було “метафізичне мислення”, тобто пояснення буття посиленням на деяку абстрактну сутність. Вершиною історичного розвитку стає третій, “позитивний” етап пояснення світу. Характерною ознакою цього етапу є відмова від абстрактного знання й орієнтація на використання знання конкретного, “позитивного”.

У марксизмі періодизація історії суспільного розвитку проводиться через категорію суспільно-економічної формації. К. Маркс виділив три основні формації: докласову, класово-антагоністичну та комуністичну. Але більшість послідовників К. Маркса виділяють п'ять формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну.

Відомий російський соціолог Микола Якович Данилевський (1822 – 1885 рр.) розглядав рух людського суспільства як низку співіснуючих соціальних організмів. Він називав їх культурно-історичними типами, а на етапі зрілості – цивілізаціями. У праці “Росія і Європа” М. Данилевський виділив такі культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, ассіро-вавилонський, індійський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський, мексиканський, перуанський. За М. Данилевським цивілізація – це певний період розкриття тих унікальних задатків, що зумовлюють своєрідність духовного світу народів. Це своєрідний пік розвитку культури.

На відміну від М. Данилевського, німецький філософ Освальд Шпенглер (1880 – 1936 рр.) тлумачив цивілізацію не як злет, а як омертвіння відповідної історичної культури. Філософ нараховував вісім таких цивілізацій. До них належать: китайська, вавилонська, єгипетська, антична, арабська, західна, культура Майя та російська.

Англійський історик і філософ Арнольд Тойнбі (1889 – 1975 рр.) у 12-томному “Дослідженні історії” налічує понад тридцять цивілізацій. Із них донині збереглося лише шість: західна, візантійсько-ортодоксальна,

російсько-ортодоксальна, арабська, індійська і далекосхідна (китайська, японо-корейська).

У теоріях, які визнають основою розвитку суспільства виробничу діяльність людини, критерієм для виділення його етапів вважається відмінність у технологічних способах виробництва. Наприклад, у технологічних концепціях ХХ ст. (Д. Белл, Р. Арон, У. Ростоу та інші) основою періодизації суспільного розвитку визначається технологія виробництва. Відповідно до технологічного детермінізму виділяються і типи цивілізацій. Наприклад, американський соціолог Деніел Белл (нар. 1919 р.) поділяє історію на три фази, що послідовно змінюють одна одну:

– доіндустріальна, яка характеризує найнижчий етап в опануванні людиною засобів існування;

– індустріальна, яка ототожнюється з капіталізмом;

– постіндустріальна, яка знаменує стрибок до нових технологій, становлення нових соціальних відносин на основі інтелектуалізації, комп'ютеризації, ресурсозберігання тощо.

Як і Д. Белл, деякі вчені називають сучасне суспільство постіндустріальним, інші – інформаційним (американський соціолог Алвін Тоффлер), ще інші – суспільством управлінців тощо.

Усі ці концепції вибудовуються в межах системи спочатку “індустріального суспільства”, “постіндустріального” та “інформаційного” як підтипів загальної парадигми суспільного розвитку.

Але ж справа не в назві, а в тому, як відчуває себе людина у цьому суспільстві, як вона соціально захищена, як задовольняються її основні потреби.

Отже, з точки зору цивілізаційного підходу, як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес полягає в тому, щоб кожна цивілізація у процесі самовизначення збагатила своїм досвідом найважливіші цінності загальнолюдського характеру. Будь-яка цивілізація має ґрунтуватися на високих духовних надбаннях загальнолюдського масштабу.

Резюме

1. Властивістю усього живого, що спонукає його до активності завдяки суперечності між існуючим і необхідним, є потреби. Саме вони спонукають людину до виробництва безпосередніх засобів до життя. Вихідною точкою цієї тези є той факт, що перед тим, як мислити, займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією та ін., люди мають їсти, пити, мати житло й одягатися. Отже, основою будь-якого суспільства є виробництво безпосередніх засобів до життя. Саме виробництво матеріальних благ спричинило виділення людини з тваринного царства.

2. Основними способами матеріального виробництва є спосіб матеріального виробництва, спосіб виробництва духовних цінностей, спосіб виробництва форм суспільного життя і спосіб виховання, соціалізації людини.

3. Будь-який спосіб виробництва включає дві сторони: продуктивні сили та виробничі відносини. Система чинників, використаних у суспільному виробництві, утворює продуктивні сили, до яких належить цілеспрямована діяльність людини, знаряддя праці і предмети праці. Виробничі відносини – це система взаємовідносин людей у процесі суспільного виробництва.

Теми рефератів

1. Структура суспільного виробництва.
2. Взаємодія матеріального та духовного виробництва.
3. Виховання людини як спосіб суспільного виробництва.
4. Взаємозв'язок і взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин у процесі суспільного виробництва.

Питання для самоконтролю

1. Які основні рівні і типи людських потреб?
2. Якою є загальна структура суспільного виробництва?
3. Якими є продуктивні сили сучасної України?
4. Що таке виробничі відносини та який їх взаємозв'язок з продуктивними силами?
5. Які Ви знаєте історичні типи суспільного виробництва?

ТЕМА 16. ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

16.1. Політика як вид діяльності

Важливим компонентом життєдіяльності суспільства є політика (з грец. *politike* – “державні чи суспільні справи”, “мистецтво управління державою”). У найбільш загальному визначенні політика – це соціальний вид людської діяльності, пов’язаний зі здобуттям і здійсненням влади.

Політика – історичне явище. Вона відокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, класовою диференціацією суспільства. Політика пов’язана з державою і правом. Економічні, класові, національні та інші інтереси спонукають людей до політичної діяльності, що утворює надзвичайно розгалужену систему політичних відносин.

Як історичне явище, політика змінюється разом з ускладненням соціальної структури суспільства. У будь-якій праці розрізняють внутрішню і зовнішню політику. Залежно від об’єкта спрямованості політичної діяльності державних органів чи політичних організацій виділяють економічну, наукову, господарську, правову, молодіжну, освітню та інші види політики. Відомий німецький соціолог М. Вебер, відповідаючи на запитання “Що таке політика?”, говорив, що політика означає прагнення до участі у владі. Той, хто займається політикою, прагне до влади.

Концепція влади є основною в аналізі політики як виду діяльності. Влада – головний зміст політики. ***Влада – це форма суспільних відносин, що характеризується здатністю і можливістю окремих людей, груп, класів впливати на діяльність інших людей, соціальних груп, страт або класів економічними, правовими, моральними та іншими засобами.*** Це можливість або здатність одних примушувати інших робити те, чого вони, можливо, не хотіли б робити.

Влада існує скрізь, де є стійке об’єднання людей: у сім’ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях й установах, у всій державі. Вона є способом організації суспільних відносин, побудованих на принципах субординації суб’єктів, які взаємодіють, і слугує одним із головних регуляторів суспільного життя.

Основними формами влади є: політична, економічна, правова, моральна, релігійна, батьківська та інші. Різноманітні форми влади взаємопов’язані, доповнюють одна одну.

За часів первіснообщинного ладу влада мала суспільний характер. Вона здійснювалася всіма членами роду чи племені, які обирали старійшину. З посиленням соціальної диференціації, з появою класів і виникненням держави на зміну моральному авторитету старійшин прийшов авторитет публічної влади. Виник апарат влади, особливі примусові установи, які в особі держави відділилися від суспільства і стали над ним. Домінуючою в сучасному суспільстві є державна влада. Вона може офіційно використовувати примус за допомогою спеціального апарату насильства (збройних сил, поліції, суду, прокуратури тощо).

Основними методами реалізації влади є:

1) авторитет (від лат. *autoritas* – “влада”, “вплив”) – одна з форм здійснення влади; на відміну від зовнішнього примусу, влада авторитету гарантується традиціями, законністю, харизмою, тобто загальною потребою суспільства в лідерів, вождів;

2) насильство – примусове нав’язування волі; примусовість є одним із найважливіших методів реалізації влади;

3) заохочення, суперництво, співробітництво.

Важливою ознакою політичної влади є її легітимність. Легітимність (від лат. *legitimus* – “законність”) – здатність системи породити і підтримувати віру народу в те, що політичні інститути і лідери влади відповідають інтересам народу.

Вивчення феномена влади і пов’язаних з нею проблем має давню історію. В історії влади у XVIII ст. видатний французький просвітитель Шарль Луї Монтеск’є створив теорію розподілу влади, яка функціонує і в сучасних суспільствах. За Ш. Монтеск’є, структурно влада поділяється на три системи.

1) законодавча влада (парламент, місцеві органи самоуправління);

2) виконавча влада (уряд і його установи, виконавчі органи на місцях);

3) судова влада (судова система, органи нагляду тощо).

Необхідно зазначити, що кількість гілок влади, що взаємодіють і конкурують між собою, може і не обмежуватися вказаною тріадою. Так, дуже часто четвертою владою називають засоби масової інформації.

Таким чином, влада є істотним компонентом соціального управління на всіх ступенях розвитку суспільного організму.

Влада має свій механізм, до якого належать:

по-перше, система відносин, структур, інститутів, методів, засобів реалізації влади;

по-друге, політична система суспільства. Про це йтиметься у наступному питанні.

16.2. Політична система суспільства

Сутнісний аналіз політики не може бути повним без виявлення її взаємодії з іншими явищами і процесами політичного простору суспільного життя. Політика – системне явище.

Політична система – це сукупність політичних інститутів й установ, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних цінностей. За своєю суттю це своєрідний механізм реалізації влади.

До складових елементів будь-якої політичної системи суспільства входять:

1. Політичні відносини між суб’єктами (елементами) системи. Це відносини між індивідами, соціальними групами, націями, державами тощо.

2. Політична діяльність, яка виникає з появою певного інтересу і завершується його реалізацією.

3. Політичні ролі, тобто система прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів політичної системи.

4. Політична свідомість і політична культура. **Політична свідомість – це сукупність політичних ідей, поглядів, теорій, що відображає політичні процеси в суспільстві. Політична культура – це система знань й уявлень про владу, державу, політику; вільна орієнтація й активність у сфері політичних відносин.**

5. Політичні і правові норми. Політичні і правові норми є видами соціальних норм. Норма – сукупність зобов'язуючих принципів, правил, вимог, установлених суспільством. Політичні і правові норми є важливим регулятором суспільних відносин.

6. Засоби масової інформації. Вони використовуються для політичного впливу на населення з метою легітимації влади або її захоплення конкуруючими політичними силами.

7. Політична організація суспільства. Це перший за значенням елемент політичної системи. Політична організація суспільства має складну і розгалужену структуру. Її можна трактувати як систему, що формується завдяки єдності таких елементів:

7.1. Держава зі своїми законодавчими, виконавчими, судовими органами, різними відомствами: армією, органами держбезпеки, підтримки громадського порядку тощо.

7.2. Політичні партії як організовані групи односторонніх, мета яких досягнення своїх інтересів шляхом здобуття державної влади або участі в її здійсненні.

Кожна політична партія намагається забезпечити обрання своїх представників у законодавчі та інші органи влади, спрямувати дії своїх депутатів на виконання програмної мети.

7.3. Громадські рухи і громадські організації. **Громадські рухи – це добровільні формування людей, що виникають на основі їх свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод.** Ці рухи, як правило, діють з орієнтиром на найближчу перспективу.

Більш стійкими формами об'єднань є **громадські організації. Це добровільні об'єднання людей на основі певної програми дій.** До них належать творчі спілки, спортивні товариства, молодіжні організації, профспілки, товариства мисливців, рибалок тощо. Їх члени здатні суттєво впливати на політичне життя, але вони не прагнуть політичної влади.

7.4. Органи місцевого самоврядування.

7.5. Трудові колективи зі своїми органами самоуправління.

Ланкою, яка з'єднує всю політичну систему, є політична влада. Сукупність засобів, способів і методів здійснення політичної влади створює **політичний режим.** За політичним режимом усі політичні системи можна поділити на тоталітарні, авторитарні та демократичні (ліберальні).

Тоталітарний політичний режим – це прагнення влади контролювати всі сфери суспільного життя. Характерними ознаками тоталітарного політичного режиму є заборона демократичних організацій,

відсутність конституційних прав і свобод громадян, масове порушення законів, репресії проти прогресивних сил тощо.

Авторитарний політичний режим – це стиль громадського життя, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи (клану). За своїм характером авторитарний режим є проміжною ланкою між тоталітарним і демократичним режимами.

Демократичний політичний режим. Протилежністю тоталітарному політичному режиму є демократія і демократичний політичний режим. Поняття “демократія” має кілька значень. Найперше, основоположне його значення пов’язане з етимологією, походженням цього терміна. Демократія перекладається з давньогрецької як “народовладдя” (demos – “народ”, kratos – “влада”). У широкому розумінні демократія – це форма устрою будь-якої організації, що ґрунтується на рівноправній участі її членів в управлінні та ухваленні рішень більшістю.

В іншому трактуванні **демократія** – це форма державного правління, сукупність способів і методів здійснення політичної влади, тобто певний політичний режим. Які характерні ознаки він має?

1. Визнання народу як джерела влади. У демократичному суспільстві саме народу належить конституційна влада.

2. Періодична виборність основних органів влади.

3. Влада розподілена на законодавчу, виконавчу і судову.

4. Рівність прав громадян щодо участі в управлінні державою.

5. Права і свободи людини не тільки проголошуються, а й забезпечуються.

6. Засоби масової інформації незалежні у своїх висловлюваннях, можуть вільно критикувати будь-яку владу.

7. Поряд із державою існує **громадянське суспільство як сукупність людських відносин, у яких суспільні сили ведуть свою діяльність незалежно від держави і водночас тісно співпрацюють з нею.**

8. Права національних меншин забезпечуються юридично і реалізуються фактично.

Таким чином, механізмом реалізації політичної влади є політична система суспільства як сукупність певних політичних інститутів й установ, що діють з метою реалізації конкретної ідеології.

Найважливішими передумовами й одночасно наслідком демократичного політичного режиму стає правова держава. Сутність держави взагалі й особливості правової держави зокрема ми розглянемо в наступному питанні.

16.3. Держава як соціальний інститут політичної влади

Особливе місце в політичній системі суспільства посідає держава як основне знаряддя влади. Саме в державі концентрується вся система

економічних, політичних, соціальних і духовних цінностей та інтересів різних людських спільнот.

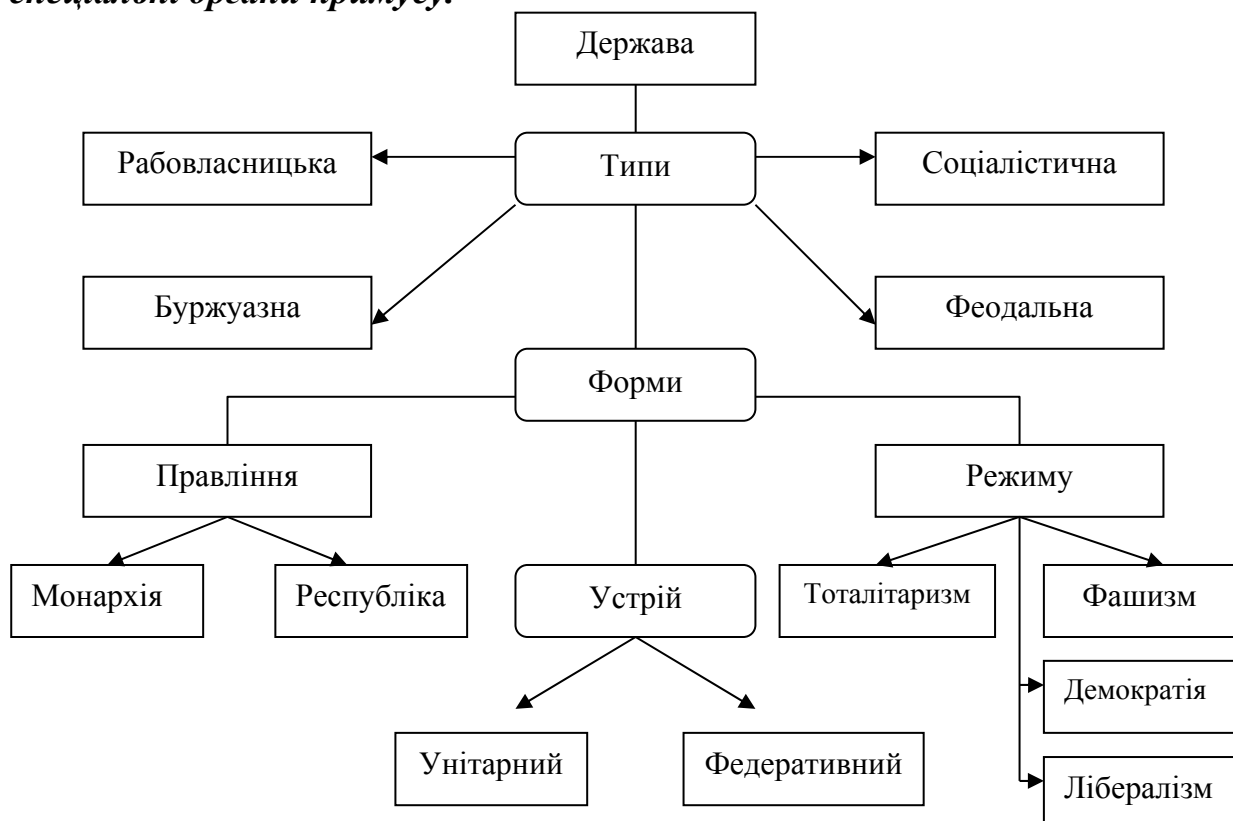
Поняття “держава” сформувалось близько трьох тисячоліть тому. Наприклад, стародавня держава Урарту існувала у IX – VI ст. до н. е. У різні історичні епохи в поняття “держава” вкладався різний зміст. Стародавній грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Прихильник утопічного соціалізму англієць Томас Мор (1478 – 1535 рр.) розглядав державу як змову багатих проти бідних. Г. Гегель уважав, що держава – це образ і дійсність розуму, життя Бога у світі. А французький король Людовік XIV (1638 – 1715 рр.) стверджував: “Держава – це я”. Цей вислів увійшов в історію як символ абсолютної державної влади.

В аналізі та визначенні суті держави є два підходи: позакласовий і класовий.

Позакласовий підхід відображений у низці теоретичних концепцій. Так, згідно з “патріархальною” теорією, яку обстоював Арістотель, держава походить від сім’ї, а влада монарха є продовженням влади батька в сім’ї (патріарха).

Варто зазначити, що у процесі історичного розвитку та подальшої демократизації суспільства держава набуває ознак надкласової, загальнонаціональної організації, адже однією з найважливіших функцій держави є її здатність інтегрувати суспільство.

Таким чином, **держава – це суспільне утворення, покликане захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи, якщо треба спеціальні органи примусу.**

За будовою держави різних історичних епох не схожі між собою. Але у них є певні ознаки, які так чи інакше притаманні кожній з них.

Загальними ознаками держави є:

1. Територія, що окреслена кордонами держави. Держава будується не за кровоспорідними чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і часто етнічної спільності людей.

2. Формування публічної влади та її відокремлення від суспільства. У суспільстві формується спеціальний шар управлінців-професіоналів, численних службовців, які й утворюють публічну владу.

3. Суверенітет, тобто верховна влада, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ. Тільки державі належить суверенне творення законів і норм, обов'язкових для всього населення.

4. Наявність закону. Усі видатні володарі і царі були насамперед законодавцями. Визначними законодавцями вважаються царь Соломон, афінський стратег Перікл, київський князь Ярослав Мудрий, французький імператор Наполеон та інші.

5. Право стягувати податки і збори з населення. Ці податки необхідні для забезпечення державної політики (оборонної, соціальної та іншої), а також для утримання численного державного апарату.

6. Обов'язковість членства в державі, наявність громадянства. На відміну, наприклад, від таких політичних організацій, як партія чи спілка молоді, перебування в яких не обов'язкове для населення, державне громадянство людина отримує з дня свого народження.

7. Наявність державних символів (герб, прапор тощо). Офіційний статус держави та її громадян закріплюється головним законом країни – Конституцією.

Відповідно до свого призначення держава виконує певні внутрішні та зовнішні функції.

Внутрішніми функціями держави вважаються: законодавча, політико-економічна, соціальна, національно-інтегративна, демографічна, освітянська, культурно-виховна, правоохоронна, екологічна, фіскальна.

До основних зовнішніх функцій держави можна віднести дипломатичну (установлення широких сталих економічних, політичних, культурних зв'язків з іншими державами) та оборонну функції.

Систему організації верховної влади, порядок утворення її органів називають формою державного правління. Розрізняють дві основні форми державного правління: монархічну та республіканську.

Монархічна форма правління характеризується тим, що влада глави держави передається спадково. Така форма правління має кілька різновидів. Абсолютна монархія передбачає всевладдя глави держави (короля, царя, імператора) і відсутність конституційного ладу. Конституційна монархія обмежує повноваження глави держави Конституцією.

Республіканська форма правління передбачає виборність найвищої державної влади (парламенту, ради). Глава держави також обирається. Історії

відомі два основні різновиди республіканської форми правління: президентська і парламентська республіки.

За президентської республіки вагомою є роль президента в системі державних органів. Він одночасно є главою держави і главою уряду, посада прем'єр-міністра відсутня. Прикладом тут може бути США.

Парламентська республіка (Італія, Австрія, ФРН та ін.) визнає переважну роль парламенту й обраного ним уряду. Президент обирається або парламентом, або особливою колегією, що включає членів парламенту.

Як суб'єкт політичної влади, держава має свої форми устрою.

Форма державного устрою – це територіально-політична організація держави, що включає політико-правовий статус її складових частин та принципи взаємовідносин центральних і регіональних органів влади. Існують дві основні форми державного устрою: **унітарна і федеративна.**

Унітарна форма державного устрою – єдина, злита. Адміністративно-територіальні одиниці не мають політичної самостійності. Ознаками унітарної форми державного устрою є: єдина конституція, єдина система органів державної влади й управління, єдине громадянство, поділ на адміністративно-територіальні одиниці, де статус органів управління визначається загальнодержавними правовими нормами.

Україна – унітарна держава, але має певну особливість – наявність адміністративно-територіальної одиниці (Автономна Республіка Крим).

Федеративна форма державного устрою складається з кількох державних утворень. Кожне з таких утворень має свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів, своє громадянство. Поряд з цим установлюються єдині федеративні органи державної влади, єдина грошова одиниця, єдине громадянство. Федерація складається з певних державних утворень (штати, землі, республіки, провінції тощо). Прикладами федеративних держав можуть бути США, Австралія, Австрія, Росія, ФРН, Швейцарія та ін.

Існує і така форма державного устрою, як **конфедерація**. У конфедерації кожен з її членів, зберігаючи державну самостійність, об'єднується з іншими державами у спільний союз. У наш час створити конфедерацію намагаються Росія і Білорусь.

16.4. Громадянське суспільство і правова держава

На сучасному етапі розвитку державності в більшості цивілізованих країн світу постала проблема співвідношення держави і громадянського суспільства. Необхідність розв'язання цієї проблеми обумовлена тим, що формування соціально справедливої держави, її функціонування і розвиток нерозривно пов'язані зі становленням і вдосконаленням громадянського суспільства.

Розробка теорії громадянського суспільства йде від Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта і Г. Гегеля.

Певне місце вона посіла і в теорії марксизму. Концепція співвідношення громадянського суспільства і держави розроблялася також в українській філософії. У найбільш розгорнутому вигляді її подав український історик та соціолог В'ячеслав Казимирович Липинський (1882 – 1931 рр.).

Розглядаючи демократичний політичний режим, ми вже визначали громадянське суспільство як сукупність людських відносин, у яких суспільні сили ведуть свою діяльність у відносній незалежності від держави. Іншими словами, громадянське суспільство – це та частина соціуму, яку не охоплює держава чи її структури.

Економічною основою громадянського суспільства є приватна власність у всій багатоманітності її форм. Приватна власність забезпечує реальну економічну свободу, без якої не можуть існувати ні політична, ні соціальна свобода. Громадянське суспільство гарантує законом вільний вибір форм економічного та політичного буття людини, виключає монополію на ідеологію і світогляд.

Структуру громадського суспільства можна трактувати як систему відносин господарчого, економічного, сімейно-родинного, етнічного, правового і морального характеру. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають не вертикальні, а горизонтальні зв'язки. Варто зазначити, що сьогодні межу між громадянським суспільством і державою проводити стає дедалі важче. Держава дедалі більше намагається втручатися як в економічні, так і в соціально-правові відносини громадян.

Становлення громадянського суспільства в умовах сучасної України має спиратися на використання світового досвіду, на реалізацію прогресивної ролі приватної власності і на створення правової держави. Головний аспект ідеї правової держави полягає в утвердженні суверенітету народу як джерела і суб'єкта влади, у підпорядкуванні держави суспільству, пануванні закону.

Філософська основа правової держави була розроблена німецьким філософом І. Кантом. Він розглядав державу як об'єднання людей, підпорядкованих правовим законам. Сучасні соціальні філософи виділяють такі основні загальні риси правової держави:

- 1) верховенство права: право є невід'ємною власністю людини; право ніким не надається і ніким не може бути відібране;
- 2) відповідність закону праву: будь-який закон, прийнятий державою, має бути правовим;
- 3) відповідність законодавства нормам міжнародного права;
- 4) наявність розвинутого громадянського суспільства;
- 5) суверенітет народу: лише народ є джерелом влади, державний суверенітет має представницький характер;
- 6) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- 7) свобода і право інших людей – єдине обмеження свободи особистості; свобода кожного закінчується там і тоді, де і коли порушується свобода інших;

8) визначальна роль суду в розв'язанні всіх спірних питань; незалежність судової влади від органів державного управління і різних політичних сил.

Таким чином, правова держава – це держава, у якій не створюються закони, що суперечать моральній ідеї права, і в якій державний інтерес, що порушує закони, не має ніякої цінності.

Що ж необхідно для розбудови правової, соціально-справедливої української держави?

По-перше, забезпечення справжнього демократизму та відкритості нормотворчих функцій представницьких органів усіх рівнів.

По-друге, щорічні звіти про діяльність виконавчих органів перед представницькими.

По-третьє, реальна незалежність суду та прокуратури.

По-четверте, створення сучасного державного апарату, що формується на засадах конкурсу і підконтрольності представницьким органам і народові.

По-п'яте, формування українського громадянського суспільства на сучасних економічних і політичних засадах, забезпечення ефективного функціонування всіх його організацій (партій, рухів, об'єднань).

Отже, громадянське суспільство та правова держава є підвалинами прогресу України. І чим розвинутішим буде громадянське суспільство, тим ефективнішим стане соціальний захист особистості, тим реальніші її можливості для самореалізації в різних сферах суспільного буття.

Цілеспрямована, ефективна взаємодія правової держави та громадянського суспільства визначає не лише соціальну захищеність особи, а і демократизм, і гуманістичну спрямованість усього соціуму.

Таким чином, політична сфера суспільного буття є важливим компонентом життєдіяльності суспільства. Як складна, саморегульована сфера суспільного буття, вона має системний характер і включає не менш складні підсистеми: економічну, правову, соціальну, моральну тощо.

Резюме

1. Політична система суспільства – цілісна впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації, що підвладні кодексу політичних, юридичних, соціокультурних норм, історичним традиціям й установкам політичного режиму.

2. Основними функціями політичної системи суспільства є визначення цілей суспільного розвитку, мобілізація економічних і духовних ресурсів, політична інтеграція певного соціуму, регулювання режиму соціально-політичної діяльності і легітимація як відповідність політичного життя певним правовим нормам.

3. Базовим інститутом політичної системи є держава. Основними ознаками держави є система органів влади, визначена територія, на яку

поширюється юрисдикція держави, територіальний розподіл населення, пристосований для зручного управління; права, які закріплюють відповідну систему норм, та ін.

4. В Україні тривалий час були відсутні умови для існування громадянського суспільства як сфери самовиявлення вільних індивідів й асоціацій та організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені законом від прямого втручання та довільної регламентації з боку органів державної влади. Економічною основою формування громадянського суспільства стає власність у всій багатоманітності її форм, насамперед приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо.

Теми рефератів

1. Політична система і політична організація.
2. Історичні типи та функції держави.
3. Правова держава.
4. Роль політичних партій і громадських об'єднань у суспільному житті.
5. Соціальна справедливість як правова і моральна цінність.

Питання для самоконтролю

1. Що таке політична система суспільства?
2. Які форми влади Ви знаєте?
3. Що таке політичний режим і які типи політичних режимів Ви знаєте?
4. Які характерні ознаки демографічного типу режиму?
5. Які загальні ознаки держави?
6. Які загальні ознаки правової держави?
7. Розкрийте сутність основних форм державного управління.

ТЕМА 17. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

17.1. Поняття “дух”, “душа”, “духовність” і “ментальність”

Проблема духовності була, є і буде однією з основних у системі філософського осмислення. Реальна людська життєдіяльність обумовлюється не лише біологічними законами, а й духовними чинниками. Духовна культура як реальність визначає поведінку людини, її свідомість і самосвідомість, систему поглядів, уявлень, норм й оцінок, принципів і переконань.

Людина відносно легко пізнає матеріальну оболонку створених нею матеріальних цінностей. І водночас у неї немає такого легкого доступу до сутності духу, душі. А це викликає спокусу взагалі заперечувати наявність цих світів. Розумні матеріальні потреби рано чи пізно задовольняються. Задовольнити потреби духовного характеру навряд чи комусь удалося.

Давнім уявленням про дух і душу був анімізм (від лат. *anima* – “душа”, “дух”) – віра в існування душ духів – істот, від яких нібито залежать усі предмети та явища матеріального і нематеріального світу.

Відносно завершеного вигляду поняття “дух” набуло в монотеїстичних релігіях. Так, Дух Святий, або Дух Божий, у релігійних уявленнях постає як сила божественного натхнення. З точки зору християнства, завдяки пришествю Ісуса Христа Дух Святий з’являється як те, що свідчить про Сина Божого. Отже, у релігійному світогляді дух постає як об’єктивна сила, яка не залежить від людини.

Релігійне розуміння духу відрізняється від міфологічного тим, що релігія буття Духа Святого певною мірою пов’язує з людиною. Цей зв’язок обумовлює визначення поняття “душі” як “іскорки” божественного духу, яка “запалює” життям кожну людину. Душа як джерело неповторного людського існування потребує свободи, тому вона прагне вийти за межі внутрішнього світу людини. Це прагнення виявляється в її впливові на душі інших людей.

У давньоіндійських філософських школах, що спираються на авторитет Вед, учення про душу розвивалося у річищі концепції атмана. Атман – об’єктивно існуюча світова душа.

Платон розвивав учення про світову душу як про універсальний принцип буття. У розумінні Арістотеля душа – це активний цілеспрямований початок, “форма” живого тіла, невід’ємна від нього.

У новоєвропейській філософії поняття “душа” стало вживатися для позначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості. Так, німецький філософ Г. Лейбніц (1646 – 1716 рр.) розглядав душу як замкнену субстанцію, монаду. І. Кант виводить душу за межі досвіду, до сфери трансцендентальних ідей (трансцендентальний – той, що зумовлює можливості людського пізнання). В українській філософії використовується поняття “серце” (Г. Сковорода, П. Юркевич), дуже близьке до поняття “душа”.

З точки зору наукового знання душа людини розглядається як єдність психічних станів із розумовою раціональною діяльністю. Одноосібне існування психічних процесів без взаємодії з раціональним розуміється як прояв суто біологічного, а не соціального. Людина, яка не здатна керувати своїми психічними станами, вважається душевнохворою.

Намагаючись розглядати духовність як цілком завершену систему, наука сама може ставати на шлях бездуховності.

Обмеженість міфології, релігії та науки у поглядах на дух, душу і духовність намагається подолати філософія. У філософській думці обґрунтовується єдність духу, душі та духовності. Поза духом ми не можемо говорити про душу і духовність. А про духовність – основний чинник людської діяльності – є сенс говорити тільки в тому випадку, якщо вона приводить до піднесення духу і душі.

Єдність духу, душі та духовності виявляє визначальні можливості людини у світі, складовою частиною якого є сама людина. Поняття “дух” указує на існування надприродного об’єктивного начала, що може суттєво впливати на людську долю. Поняття “душа” вказує на духовну неповторність кожної особистості. Поняття “духовність” визначає, що людина і людство можуть керуватися як об’єктивними закономірностями, так і власними поглядами, думками, поєднувати чуттєве і раціональне у своєму житті.

Потяг людини до кращого майбутнього буде спонукальним у її життєдіяльності доти, доки існуватиме єдність духу як об’єктивного джерела людського життя, душі як суб’єктивного прояву духу і духовності як сили духу, що спрямовує діяльність особи.

Отже, *дух – це об’єктивно існуючий надіндивідуальний початок*. Це те, що робить тіло живим, здатним діяти самочинно. Водночас ми можемо розглядати душу як окремий внутрішній світ людини, в якому поєднується чуттєве і раціональне, свідоме і підсвідоме, буденне і теоретичне, одиничне і загальне, необхідне і випадкове.

Єдністю об’єктивного і суб’єктивного стосовно визначеності людського буття є духовність. *Духовність – це усвідомлення та відчуття людиною того, що вона має керуватися у своїй діяльності певними високими ідеалами, прогресивними ідеями, непохитними принципами, переконаннями.*

Залежно від історичних обставин, особистого життя індивіда духовність має різні форми. Це може бути порядність як почуття та усвідомлення своєї причетності до долі інших людей та відповідальності за неї. Проявами духовності можуть бути прихильність як переживання людиною доброзичливого ставлення до інших людей; інтелігентність як рівень інтелектуальної діяльності особи, під час якої вона керується знанням ідеальних цінностей.

Своєрідним духовним утворенням є історична пам’ять. *Історична пам’ять – це втілення здатності людської свідомості відтворювати минуле у відповідних культурних формах (легенди, перекази, музейні експонати тощо).*

Носіями історичної пам'яті є всі книги, документи, усні оповідання тощо.

До трансляторів духовності відносяться ритуали, обряди, церемоніали. У них зібраний досвід поколінь як взірця для наслідування.

Складним утворенням, що потрапило в поле філософського аналізу з джерел етнології, постала ментальність як надособистісний елемент духовності. Поняття “ментальність” походить від латинського “менталіс”, що означає “спосіб мислення, приналежність до розуму, душевний склад”.

Що таке ментальність?

Ментальність – це сукупність соціально-психологічних установок і схильностей діяти, мислити, почувати і сприймати світ певним чином. Вона породжується відповідним культурно-історичним середовищем і досвідом життя багатьох поколінь.

Безпосередньо з ментальності впливає **менталітет як притаманна певній соціальній спільноті система неусвідомлюваних регулятивів життєдіяльності.** Менталітет обумовлений відповідною ментальністю і певним чином підтримує її. Іншими словами, **менталітет – це практичний вияв ментальності.**

Менталітет виявляється у звичаях, традиціях, стереотипах поведінки, стандартних реакціях на значущі події тощо. Менталітет соціальної спільноти (класу, страти, верстви, нації, народу) – це ядро духовності, в якому зосереджені типові риси соціально-психологічного складу людей, які успадкували духовні надбання попередніх поколінь і користуються ними відповідно до потреб сьогодення.

Залежно від характеру та носія розрізняють такі види ментальності:

- статеву (чоловічу та жіночу);
- вікову (дитячу, молодіжну, зрілого періоду життя тощо);
- професійну (робітничу, педагогічну, медичну, військову, чиновника та ін.);
- національну (українську, російську, німецьку, американську тощо).

В Україні першу спробу описати національну ментальність зробив відомий історик та етнограф Микола Костомаров (1817 – 1885 рр.). Він здійснив порівняльний аналіз української та російської національної ментальності та обґрунтував їх принципові відмінності.

По-перше, у росіян панує загал над окремою людиною, українці ж вище цінують окрему людину.

По-друге, росіяни нетерпимі до чужої віри, чужих звичаїв, мов. В Україні ж люди звикли чути в себе чужу мову і не цураються людей з іншим типом обличчя та іншими звичаями.

По-третьє, росіяни – народ “матеріальний”, а українці прагнуть “одухотворити весь світ”.

По-четверте, росіянин мало любить природу, не плекає квітів, які є майже на кожному подвір'ї українців.

По-п'яте, жінка в російських піснях рідко звеличується до людського ідеалу, рідко її краса підноситься над матерією, рідко в ній цінується щось за

межами тілесної форми. У поезії українського народу, навпаки, жінка до того духовно прекрасна, що навіть у своєму падінні поетично висловлює свою чисту натуру.

По-шосте, у суспільному житті росіян громада панує над особистістю. Для українців такий порядок нестерпний, вони віддають перевагу особистій свободі.

По-сьоме, відання переваги загальному збігається у росіян з єдністю сімейного побуту, нероздільністю сімей. Українські сім'ї відокремлюються, як тільки в їх членів з'являється така потреба.

Сучасні дослідження української ментальності виявляють деякі нові характерні її риси. Для світоглядно-ціннісної установки української ментальності характерною є перевага не розуму, а “серця” як стрижня моральності. Памфіл Юркевич розкриває “серце” як орган відчуття Бога, Григорій Сковорода – як мікросвіт, Тарас Шевченко – як шлях до ідеалу та гармонії з природою, Пантелеймоном Кулішем – як джерело надії, передчуття, провидіння.

Таким чином, ідеальний світ, який створює людина, спроможний існувати відносно незалежно від матеріального буття. Водночас духовність, менталітет не можуть бути абсолютно вільними від тих матеріальних обставин, що їх породили.

17.2. Гуманістичні цінності філософії освіти

В умовах демократизації суспільства як ніколи людині потрібні гуманітарні знання, які формують культуру, життєву позицію, виховують громадянські якості. Першим і головним проявом людської культури є освіта. Поняття “освіта” похідне від поняття “світло”. Це те, що робить людську діяльність розумно виправданою, забезпечує збереження і відтворення досвіду виживання людини. Головним призначенням освітньої культури є “людинотворчість”. Усіма своїми освітніми можливостями культура формує людину як розумну істоту. Йдеться передусім про явища духовної культури – духовні, інтелектуальні цінності.

Філософія освіти адресує свої імперативи, поради і настанови всьому людству. Вона опановує знання про світ людини не лише онтологічно (яким є цей світ), а й аксіологічно (яким він має бути відповідно до ціннісних норм та уявлень). Проблеми належного, ідеалу, які завжди були і є актуальними у філософії, зумовлюють її спонукальний характер.

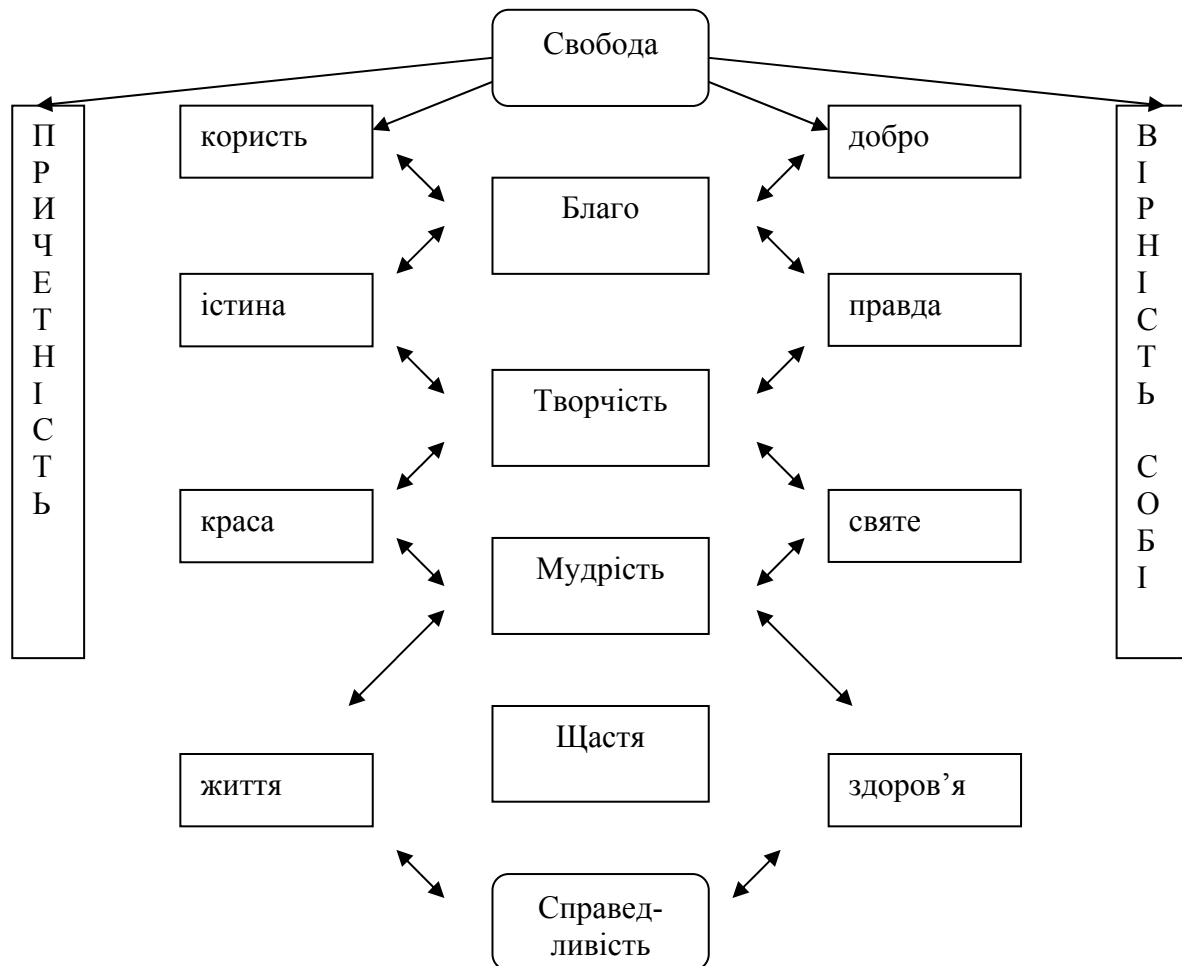
Саме тому світ ціннісних переживань здавна перебуває у центрі філософських досліджень. В епоху античності й середньовіччя філософи розробляли теорію цінностей, не здійснюючи логічний аналіз самої категорії “цінність”.

Як поняття, “цінність” уперше визначена у філософії І. Канта, який визнав цінності вищими принципами людської поведінки.

У працях учнів і послідовників І. Канта проблема цінностей набула самостійного значення. Цю проблему вивчає аксіологія.

Аксіологія (з грец. axios – “цінність”, “вартість” і logos – “слово”, “поняття”) – **теорія цінностей, що з’ясовує якості і властивості предметів, процесів та явищ, які здатні задовольняти потреби, інтереси і бажання людей.**

Узагальнюючи історичний досвід людства та його кращих представників у світоглядному осягненні дійсності, аксіологи розробляють систему загальнолюдських цінностей. Вона може мати такий вигляд:

Аксіологічна проблематика досліджується за допомогою поняття “об’єктивна значущість”. Так, послідовник І. Канта німецький філософ Вільгельм Віндельбанд (1848 – 1915 рр.) вважав, що такі цінності, як істина, благо, краса і святість є позачасовими, позаісторичними принципами, що визначають людський характер.

Інший послідовник І. Канта, німецький філософ Генріх Ріккерт (1863 – 1936 рр.) розробляв учення про цінності як основу теорії істин – шість основних категорій цінностей: істину, красу, безособисту святість, моральність, щастя та особисту святість.

На думку німецького філософа Миколи Гартмана (1882 – 1950 рр.), цінності не піддаються раціональному пізнанню. Вони відкриваються людині лише в особливих ціннісних почуттях (любов, ненависть), що змушують людину інтуїтивно віддавати перевагу певному способу поведінки.

Сучасна аксіологічна суспільствознавча думка приділяє багато уваги проблемі зв'язку загальнолюдських (вселюдських), національних (етнічних), групових та індивідуальних ціннісних систем та уявлень.

У наш час збагачується "традиційна" класифікація цінностей, уявлення про їх структуру та ієрархію. Виділяються духовні цінності, що охоплюють світогляд людини, а також матеріальні, політичні, правові, моральні, релігійні, наукові, естетичні. Цей ряд доповнюють цінності екологічного спрямування, вимоги забезпечити "виживання" людства.

Філософія освіти досліджує також норми постіндустріальних цінностей, етики солідарності, злагоди, людського цивілізованого спілкування, толерантність до інших ціннісних орієнтацій.

Цінності є осередком духовного життя суспільства. Вони скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму. Роль особливих ідейних чинників у суспільстві виконують вищі духовні цінності, що виступають у вигляді певних ідеалів, ціннісних настанов, орієнтацій.

Людина у своїй життєдіяльності, виходячи із соціальних потреб, керується образом можливого, але ще актуально не існуючого співвідношення речей. Завдяки цьому формується особливий світ духовного буття, що підносить людину над реальним буттям.

Ціннісні феномени давали людині змогу усвідомити два види реальностей: ідеальну та матеріальну. Ідеальний світ (ціннісна свідомість) розглядався як взірцевий щодо матеріального. Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим є предмет. Для неї важливе лише те, яке значення він має для нас, у чому його цінність. Добро і зло, істина і помилка, прекрасне і потворне, трагічне і комічне не існують в об'єктивному світі самі по собі. Вони є результатом нашої оцінної діяльності.

Безкінечність емоційно-образного змісту духовних цінностей виражається в тому, що вони переживаються як щось невичерпне, недомовлене, піднесене і тому таємне.

Вищі щаблі посідають ті духовні цінності, що відображають фундаментальні відносини людства; до них насамперед належать мирне життя, безпека існування людства. Безумовно, ми живемо в трагічну епоху. Але ми не маємо права ототожнювати трагічне з безнадійним. Сьогодні філософія освіти допомагає усвідомити певні передумови подолання глобальних кризових явищ і відведення вселенської загрози від людства. У чому це полягає?

По-перше, розгортання інформаційної революції як основи можливого виходу із кризової ситуації, подолання перешкод на шляху об'єднання людства і створення нової цивілізації. Саме нова система суспільного устрою може створити об'єктивну основу для подолання глобальних проблем на засадах науки.

По-друге, становлення принципу ненасильства як у внутрішній і зовнішній політиці держав, так і у групових, міжконфесійних і навіть міжособистісних відносинах людей.

По-третє, необхідність об'єднувчих процесів у духовному житті – як у світському, так і в релігійному.

По-четверте, зміна традиційних форм цінностей і формування планетарної свідомості, яка повинна спричинити суттєві зміни у всіх соціальних системах, сформувати космополітичну ментальність, почуття громадянина світу.

До вищих духовних цінностей належать і цінності, що характеризують вибір особистісних якостей людини, таких, як добро і зло.

Історична епоха філософії	Ідеали добра	Головні чесноти людини
Античність	Благо	Мудрість, справедливість, мужність
Середньовіччя	Бог	Віра, любов, надія, совість
Новий час	Розумова вільна людина (Локк, Руссо)	Безстрасність, воля (Локк, Руссо)
	Абсолютний моральний закон (Кант)	Розумність, воля (Кант)
	Суспільство без експлуатації (Маркс)	Відданість справі пролетаріату (Маркс)
	Надлюдина (Ніцше)	Воля до влади (Ніцше)
XX ст.	Позитивні цінності (феноменологи) Досягнення єдності із сущим, із сутністю речей (герменевтики) Уміння за допомогою аналізу мови враховувати наслідки вчинків (аналітики) Деконструкція лого- та інших центризмів (постмодерністи)	Уміння користуватися феноменологічним методом Адекватно відповідати на заклик речі, відповідати йому Бути послідовним у своїх діях Уміння “розсіювати” усталені цінності

Поняття “добро” визначає морально-позитивне ставлення до різних явищ із позиції визначення їх необхідними для співіснування людей. У межах морального осягнення світу добро відіграє таку ж роль, яку в межах

наукового пізнання відіграє істина, а в межах художнього засвоєння світу – краса.

Поняття “добро” має кілька значень.

По-перше, добро сприймається як об’єктивна характеристика предмета, яка фіксує його досконалість. Наприклад: хороший кінь, добра справа, добра звістка тощо.

По-друге, добро як моральна якість людини. Наприклад, добра матір, добродій, хороший учитель, добрий лікар тощо.

В античній філософії визначення добра здійснювалося через співвідношення з поняттям “благо”. За Епікуром, І. Кантом, Г. Сковородою вище благо – це поєднання добродійного життя з відчуттям щастя.

Більшість “класичних” і сучасних фахівців у галузі аксіології користуються поняттям “цінність” як рівнозначним категоріям “добро” і “благо”. Іншими словами, поняття “благо” наближається до категорій “добра” і “цінності” і навіть ототожнюється з ними. Утім, починаючи з античних часів, благо розуміється або як вища цінність (самоцінність), або як її калокагатія (грец. “kalos” - чудовий, “agatos” - добрий).

Отже, благо – це соціально-філософське поняття, яким визначається все, що задовольняє потреби людини і має значення позитивної цінності.

Добро – це відчуття й усвідомлення людиною своєї здатності творити благо. Воно органічно взаємопов’язане зі своєю протилежністю – злом.

Зло – це соціально-філософське поняття, що позначає негативний аспект людської діяльності. Поняттям “зло” позначається все, що має руйнівний характер, пов’язане з життєзапереченням.

Уявлення про добро і зло впродовж історії людства неодноразово змінювалися, у різних народів ці категорії можуть бути навіть протилежними. Деякі мислителі розуміли зло як субстанційний початок, совічний добру. Так, релігійне вчення маніхейство, що виникло у III ст. в Іраку, визнає вічність двох богів, що втілюють добро і зло, світ і темряву.

Августин Блаженний (354 – 430 рр. н. е.) існування зла пояснював не як щось протилежне добру, а як брак добра: “Тиша є відсутністю шуму, нагота – відсутність одягу, хвороба – відсутність здоров’я, а темрява – світла”. Звідси зло поставало не як самостійна сутність, а як відсутність добра. Тим самим Августин Блаженний звільняє Бога від відповідальності за існування у створеному ним світі зла.

Непересічними духовними цінностями людини філософія освіти вважає віру, надію і любов. А що означають ці категорії?

Віра – це впевненість в існуванні будь-якого предмета чи явища, визнання його реального буття. Це своєрідна спроможність сприймати знання як істинні, безвідносно до того, чи є вони дійсно істинними чи хибними. Людина може повірити в неправду, вважаючи її істинним знанням. “Ах, обмануть мене не трудно – я сам обманываюсь рад” (А. С. Пушкін).

Залежно від об’єкта і суб’єкта віри розрізняють кілька її різновидів:

Перша – наївна буденна віра – це впевненість в існуванні навколишнього світу, інших людей, свого тіла і духу. Наївність цієї віри полягає у тому, що її носії не усвідомлюють протилежності себе і дійсності. На засадах буденної віри ґрунтується вся повсякденна діяльність.

Друга – релігійна віра – це впевненість в існуванні надприродних і надісторичних сил – богів, духів, які визначають долю людини.

Третя – філософська віра – це впевненість в існуванні буття, з яким ми стикаємося щоденно. Але це буття завжди залишається не таким, яким ми собі його уявляли. Тому філософія спрямована на розкриття потаємної суті відомих предметів та явищ і керується вірою в існування цієї суті.

Філософська віра здійснюється шляхом переконання в можливості перетворення невідомого на відоме на основі знання законів природи, суспільства та мислення.

У всіх різновидах віри наявна впевненість у реалізації ідеалів конкретного майбутнього, в існуванні сенсу життя. Віра є основою творчих потенціалів людини, забезпечує реальну можливість особистості долати самообмеженість.

Діяльна сила віри найчастіше спостерігається у студентської молоді, яка, усвідомлюючи обмеженість свого шкільного знання і життєвого досвіду, будує ідеали незрозумілої сміливості. Студентство живе духом першовідкривача, бажанням нових знань, почуттів, вражень тощо.

До головних людських чеснот поряд із вірою належить надія. Це поняття визначають почуття й усвідомлення людиною сподівання на позитивні наслідки змін, що відбуваються у світі. Філософія, на думку І. Канта, має відповісти на такі запитання: “Що я можу знати?”, “Що я маю робити?”, “На що можу сподіватися?”. Надія – це єдність знань і віри. Наслідком усвідомлення людиною себе, своєї належності до буття є надія на об’єктивну дійсність. Надія спирається на осмислення того факту, що буття світу є умовою буття людини.

Віру і надію вінчає любов як глибоке й інтимне почуття, в якому найповніше виявляється особистість. Змістовно любов є ставленням людини до когось або чогось як такого, без чого не можна бути. Це почуття й усвідомлення людиною предмета чи явища як невід’ємної умови свого існування.

У любові проявляється вияв безкорисна і самовіддана спрямованість на певний об’єкт, відмова від егоїстичних переконань, потреба в об’єднанні та зближенні людей.

Любов і її протилежність – ненависть – можуть бути спрямовані на особистість, соціальну спільність людей, на різноманітні об’єкти пізнання і практики (любов до природних явищ, згадаємо: “Люблю грозу в началі мая...”; любов до життя: “Я люблю тебе, життя”; любов до ідеї тощо).

У вужчому розумінні любов, або **кохання**, – **це інтенсивне і відносно стійке почуття до особи іншої статі, що супроводжується емоціями, які виникають ситуативно, відчуттям ніжності, тривоги, ревності тощо.**

17.3. Суспільна свідомість, її форми та функції

Гранично широким поняттям соціальної філософії є категорія “суспільна свідомість”. Суспільна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, настроїв, почуттів, ідей, теорій, які відбивають суспільне буття.

Подібно до того, що свідомість узагалі є відображенням матеріального буття, суспільна свідомість є відбиттям суспільного буття. Але процес відображення суспільного буття у свідомості людей є досить складним і суперечливим.

У розв’язанні проблеми співвідношення суспільної свідомості та суспільного буття необхідно подолати крайнощі ідеалізму і вульгарного матеріалізму. В ідеалістичних системах абсолютизується перетворююча роль свідомості. Але ідеалістичні системи поглядів не дають відповіді на деякі запитання. Наприклад, чому за різних умов історичного розвитку суспільна свідомість набуває різного змісту; чому одні й ті самі ідеї (політичні, правові, технічні, економічні) за різних об’єктивних умов реалізуються, а за інших – ні?

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно враховувати дію не тільки суспільної свідомості, а й дію суспільного буття.

Хибність вульгарного матеріалізму полягає в тому, що він не може відповісти на інше запитання: чому за одних і тих самих об’єктивних умов у людей залишається можливість вибору або чому за одних і тих самих умов одні люди творять нове, а інші його руйнують?

Щоб з’ясувати взаємодію суспільної свідомості і суспільного буття, доцільно врахувати низку моментів.

По-перше, суспільна свідомість є адекватним відображенням суспільного буття. У цьому аспекті об’єктивне суспільне буття визначає зміст суспільної свідомості. Демокріт, який жив у V ст. до н. е., не міг створити сучасну науку кібернетику. Для цього не було об’єктивних матеріальних умов буття.

По-друге, суспільна свідомість визначає хід суспільного буття. Історія людської цивілізації засвідчує, що тільки те суспільство йшло прогресивним шляхом розвитку, яке керувалося передовими ідеями, планами, програмами.

По-третє, суспільна свідомість за певних умов абсолютно не залежить від суспільного буття. Люди, які дотримуються певних моральних або релігійних норм, можуть обрати смерть, але не зрадити своїх переконань.

Структура суспільної свідомості зумовлюється структурою суспільного буття. За глибиною, повнотою та систематизованістю відображення суспільного буття суспільна свідомість поділяється на два рівні: буденну і теоретичну.

Буденна свідомість – це сукупність знань, почуттів, настроїв, що виникають у процесі повсякденного життя. Вона включає емпіричні знання (народну медицину, прикмети, погоду тощо).

Крім емпіричних знань, до буденного рівня свідомості належать суспільна психологія і народна творчість (народна музика, народні пісні, казки, легенди, анекдоти тощо).

Що ж таке теоретична свідомість?

Теоретична свідомість – це система знань, ідей, теорій, що розкриває сутність буття. Теоретичний рівень суспільної свідомості включає всі природничі науки (хімія, фізика, біологія, географія та інші), а також ідеологію.

Ідеологія разом із суспільною психологією є дуже важливими елементами суспільної свідомості.

Суспільна психологія – це сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, традицій, що виникають під впливом безпосередніх умов життя людини.

Це чуттєва сторона духовних цінностей людини. Вона відображає об'єктивну дійсність, як правило, у стихійній, несистематизованій формі (пікетування, мітинги, страйки тощо).

Суспільна психологія за певних умов може набувати форми **масової свідомості. Це широка сукупність поглядів, почуттів, настроїв, що охоплюють усі елементи соціальної структури суспільства.** Існують масова політика, масова релігія, масова музика, масова пісня тощо.

Масовій свідомості протиставляється спеціалізована свідомість. **Спеціалізована свідомість – це ідеї, теорії, погляди, концепції, які до певного часу відомі лише вузькому колу спеціалістів.** Так, мистецтво авангардизму (Сальвадор Далі, Казимир Малевич та ін.) тривалий час цінувалося лише вузьким колом знавців.

Суспільна психологія суттєво впливає на формування ідеології.

Ідеологія – це система ідей, поглядів, теорій, що у логічно стрункій формі відображає соціально-економічні та духовні умови життя людей. Як свідома, суспільна і діяльна істота, людина завжди прагне теоретично обґрунтувати вибір мети свого життя і шлях її досягнення. Ідея визначення шляху до мети потребує логічного обґрунтування. А те, що робить будь-яку ідею логічно визначеною, постає як ідеологія. Інколи говорять, що ідеологія – це теоретично “оздоблена” мрія. Оскільки без мрії людина жити не може, то закономірно виходить, що людське буття без ідеології неможливе.

Ідеологія здатна проникати у всі сфери суспільного життя. Тому ми можемо виділити економічну, політичну, правову, моральну, педагогічну, релігійну та інші види ідеологій.

Економічна ідеологія – це система ідей, теорій, поглядів на власність.

Політична ідеологія – теоретичне окреслення практичного шляху реалізації влади певної соціальної сили в суспільстві.

Правова ідеологія – логічно обґрунтована система ідей про взаємні обов'язки держави і громадян. Правова ідеологія вирішує питання прав й обов'язків людини, свободи слова, свободи совісті, власності, особистої недоторканності тощо.

Ідеологія моралі окреслює практичні шляхи захисту суспільства від морального розкладу.

Педагогічна ідеологія – система ідей щодо проблем освіти, соціалізації людини.

Релігійна ідеологія стосується сфери потойбічного буття, розв'язує проблему суперечності між всемогутністю Божої волі та свободою волі особистості.

Будь-яка ідеологія може бути прогресивною чи реакційною, конструктивною чи деструктивною.

Ідеологізація – це духовний процес, у результаті чого ідеологія певної соціальної сили починає проникати у всі сфери суспільного буття, знищуючи інші ідеологічні системи. А коли ідеологія починає панувати, то вона втрачає працездатність і приречена на загибель.

Таким чином, ідеологія здатна жити і постійно вдосконалюватися тільки у взаємодії, конкуренції з іншими видами ідеологій. Лише та політична ідеологія буде життєздатною, яка не тільки привабливо показує людям шлях до щастя, а й не менш вагомо підтверджується реальним сьогоденним життям більшості людей.

Крім своїх рівнів суспільна свідомість містить певні форми. Різноманітність форм суспільної свідомості обумовлюється багатьма чинниками.

По-перше, складністю суспільного буття. Основні сфери суспільного буття відбиваються відповідними формами суспільної свідомості.

По-друге, способом відображення суспільного буття. Один і той самий об'єкт людина намагається пізнати з різних сторін. Наприклад, відносини між людьми можна розглядати в моральному, правовому, політичному, естетичному і навіть у релігійному аспектах.

Кожна з форм суспільної свідомості виникає як наслідок суспільних потреб. Так, мораль і мистецтво виникли разом із появою суспільства. Політична та правова свідомість виникають тоді, коли з'являється держава. Унаслідок певних потреб виникає наука як форма суспільної свідомості.

Яка ж специфіка основних форм суспільної свідомості?

Політична свідомість – це відображення політичних відносин; сукупність ідей, концепцій, поглядів, політичних установок, за допомогою яких обґрунтовуються і втілюються в життя політичні інтереси певних соціальних спільностей (класів, політичних партій, націй, держав).

Суттєву роль у життєдіяльності суспільства відіграє правова свідомість.

Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються, гарантуються і зберігаються державою з метою регулювання суспільних відносин.

Правова свідомість – це сукупність ідей, теорій, поглядів на юридичні права та норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

З правовою свідомістю тісно пов'язана моральна свідомість.

Мораль – сукупність історично обумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття і поведінки людей. Моральні норми – це вимоги і заборони, яких повинна дотримуватися людина.

На відміну від правових норм, норми моралі не закріплені в юридичних законах. Вони спираються на силу громадської думки, виховання, традицій

тощо. Структурно мораль включає такі компоненти, як *моральна свідомість, моральні відносини і моральна практика*. Основним компонентом моралі є голос совісті. Не бажання мати користь з чогось, не страх, а саме совість визначає моральність чи аморальність певного вчинку.

Загальнолюдська суть моралі була висловлена ще в “золотому правилі” давнього мудреця Конфуція: “Ніколи не чини іншому такого, чого ти не хотів би, щоб це чинили тобі”. Основними загальнолюдськими нормами моралі вважаються шанування людського життя і гідності, шанування іншого способу життя, доброзичливе ставлення до людей, чесність, працелюбність, дбайливе ставлення до тварин, до природи тощо.

Естетична свідомість – це відображення об’єктивної дійсності в художніх образах. На відміну від наукового пізнання, що відображає світ у вигляді логічних понять, естетична свідомість відображає світ у вигляді образів, що викликають емоційну реакцію.

Естетичний образ будується за законами естетики і є основною формою естетичної свідомості. Він формує певний життєвий настрій.

Взірцем естетичної досконалості, що формується у процесі освоєння дійсності за законами краси, є естетичний ідеал. Як всеосяжне мірило естетичного ставлення людини до дійсності, ідеал стає найвищим критерієм оцінки предметів та явищ – чи прекрасних, чи потворних.

Прекрасним називають таке поєднання певних частин у ціле, яке дає людині естетичну насолоду і задоволення від взаємодії з ним. Воно характеризує явища, які мають вищу духовну цінність.

Протилежним поняттю “прекрасне” є поняття “потворне” як почуття й усвідомлення людиною того, що здатне викликати відразу.

Ключовою цінністю естетичної свідомості визнають красу як символічне чуттєво-емоційне вираження відповідності реальності певному ідеалу.

Історична відносність почуттів прекрасного і потворного наочно виявляється у примхах моди, взаємозаперечних ідеалах краси різних епох і цивілізацій. Наприклад, серед деяких африканських народів існують ідеали жіночої краси, згідно з якими жінка стає красунею лише за умови, що вона важить не менше 160 кг, а вага першої красуні племені сягає близько 240 кг.

Важливе місце в духовному житті людини і суспільства посідає релігія та релігійна свідомість.

Релігійна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, настроїв, почуттів, ідей, теорій, пов’язаних із вірою в надприродне.

За різноманітними проявами буття релігія бачить творця – бога:

- у християн – Трійцю;
- в іудаїзмі – Ягве;
- в ісламі – Аллаха;
- в індуїзмі – Брахму, Вішну, Шиву.

Як і наука, релігійна свідомість охоплює весь світ. Як і мораль, вона оцінює людські стосунки. Як і мистецтво, охоплює світ естетичного.

Суспільна свідомість виконує різноманітні функції, які не можна звести лише до відображення суспільного буття. Відомо, що свідомість не лише відображає світ, а й творить його. Тому суспільну свідомість ми можемо розглядати як поліфункціональний феномен.

Кожна з форм суспільної свідомості виконує *пізнавальну функцію*. Так, моральна свідомість пізнає світ крізь призму добра і зла, естетична – за допомогою художніх образів, релігійна – через одкровення Боже.

Прогностична функція формує уявлення про майбутнє. Так, економічна свідомість створює прогнози економічного буття певних держав, націй і суспільства в цілому. Релігійна свідомість сформувала уявлення про потойбічний світ, у який переселяються померлі, обґрунтувала ідею кінця світу тощо.

Основою формування суспільної свідомості є спілкування разом із людською діяльністю. Тому однією з найважливіших функцій суспільної свідомості є *комунікативна функція*. Засобами комунікації є усне і друковане слово, міміка, жести, символи тощо.

Пізнаючи і перетворюючи дійсність, люди об'єднуються навколо певних політичних, моральних, релігійних та інших ідей, поглядів, переконань, створюють відповідні соціальні спільності. У цьому випадку суспільна свідомість виконує *інтегративну функцію*.

Суспільна свідомість виконує *функцію ціннісної орієнтації поведінки людини в соціумі*. Так, мораль орієнтує людину в межах цінностей, що характеризують добро і зло, справедливість і несправедливість. Естетична свідомість забезпечує ціннісну орієнтацію в межах суперечностей прекрасного і потворного. Наука як суспільна свідомість формує орієнтації, об'єднані прагненням до істини.

Регулятивна функція суспільної свідомості вибудовує правила поведінки людини в суспільстві. Правова свідомість обґрунтовує свої регулятивні норми розумом, мораль і мистецтво більше апелюють до почуття, найвищим проявом якого є совість, а релігія спирається переважно на віру.

Жодна з названих функцій не може бути здійснена без переведення ідей, теорій, норм, символів, знаків тощо у внутрішній світ особистості. Ідея має бути усвідомленою, сприйнятою людиною. Тому суспільна свідомість виконує функцію *виховання особистості*.

Таким чином, палітра людської свідомості надзвичайно різноманітна як за своїм змістом, так і за своєю формою.

Резюме

1. Суперечливий процес суспільного буття зумовлює необхідність постійного оновлення шляхів функціонування і збагачення духовного життя суспільства. Філософське дослідження цієї проблем набуває особливо важливого значення сьогодні, коли відбувається всебічне відродження національного духу в культурі, його зближення із загальнолюдськими цінностями на основі зростаючої інтеграції соціального буття.

2. Духовне життя суспільства включає багатогранні явища і процеси, що пов'язані із сукупністю ідей, поглядів, почуттів, уявлень, процесів їх виробництва, обміну, поширення тощо.

3. Усвідомлення та відчуття людиною того, що вона має керуватися у своєму житті певними високими ідеалами, прогресивними ідеями, непохитними принципами та переконаннями, утворюють людську духовність. Основними формами духовності є порядність як почуття та усвідомлення своєї причетності до долі інших людей; інтелігентність та інтелектуальна діяльність особи; душевність як спрямованість людини до ближнього.

4. Вищими духовними цінностями людини є Добро, Благо, Віра, Надія, Любов, Честь, Гідність.

Теми рефератів

1. Основні філософські концепції духу.
2. Розум тіла та сила духу.
3. Духовність як історична пам'ять.
4. Духовне життя суспільства та його структура.
5. Суспільна свідомість як соціальна пам'ять народу.

Питання для самоконтролю

1. Які цінності можна вважати осередком духовного життя суспільства?
2. У чому полягає свобода вибору цінностей?
3. Які, на Вашу думку, основні види ціннісних орієнтацій?
4. Якими є вищі духовні цінності людини?
5. Чи є естетична свідомість відображенням об'єктивної дійсності?

ДЕЯКІ ТЕСТИ ДО ІІІ МОДУЛЯ

I. Поняття “соціуму” постає:

1. тотожним поняттю “суспільство”;
2. самостійним особливим поняттям, що фіксує якісну особливість процесів суспільного життя;
3. поняттям, що включає у свій зміст єдність історичної сукупності суспільств.

II. Позиція натуралізму у соціальній філософії передбачає:

1. редукування соціальних якостей до природних;
2. надмірне протиставлення природи суспільству;
3. ігнорування природних засад суспільного життя.

III. Суспільна ідеологія за своєю сутністю постає

1. національною (або державною) ідеєю;
2. сукупністю теоретичних знань певного суспільства;
3. програмою соціальної діяльності, що спрямована на рівні теоретичної свідомості;
4. програмою діяльності якоїсь політичної партії;
5. сукупністю ідей, що їх сповідує еліта суспільства.

IV. До основних станів духовного життя суспільства можна віднести:

1. віру, надію, любов;
2. активний, пасивний, акцентований та збалансований;
3. патріотичний, інтернаціональний, космополітичний;
4. колективістський, індивідуалістичний, корпоративний.

V. Процесом соціалізації в соціальній філософії називають:

1. перетворення природних речей та процесів на культивовані;
2. офіційне прийняття членів суспільства у різні соціальні групи чи організації;
3. процес набування людиною соціальних якостей та навичок;
4. процеси руйнування недоторканної природи суспільством.

VI. Поняття “людина” фіксує:

1. унікальну здатність людини бути розумною;
2. особливий вид живих істот;
3. те, чим людина відрізняється від усього іншого.

VII. Особою можна назвати:

1. будь-яку соціалізовану людину;
2. особливу, переважно - видатну людину;
3. людину, яка виконує певні соціальні ролі.

VIII. Із наведених нижче варіантів оберіть ті, що подають суттєві риси людської особи:

1. здатність творити;
2. суб'єкт та об'єкт соціальних відносин;
3. особливе місце в суспільних відносинах;

4. особливий духовний світ;
5. високий рівень інтелекту.

XI. Людська особистість – це:

1. індивід, що виконує певні важливі соціальні функції;
2. людина, що наділена в суспільстві особливими повноваженнями;
3. особа, яка відрізняє себе від усіх інших людей та усвідомлює свою особливість.

X. Virізняльною ознакою особистості є:

1. характер, темперамент, психічна рухливість;
2. виконання людиною певних соціальних ролей;
4. наявність внутрішнього духовного стрижня;
5. здатність людини поставати суб'єктом.

XI. Поняття свободи в загальному плані передбачає:

1. усвідомлену необхідність;
 2. відсутність необхідності;
 3. відсутність будь-яких перешкод для дії;
 4. відсутність суперечностей між намірами та їх виконанням.
- Обґрунтуйте свій вибір варіанта відповіді.

XII. Укажіть варіант відповіді, який є неправильним.

До різновидів свободи необхідно зарахувати:

1. вірогідну свободу;
2. негативну свободу;
3. свободу від відповідальності;
4. свободу волі;
5. свободу дії.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

АБСОЛЮТ (від лат. *absolutus* – “довершений”, “безумовний”, “необмежений”) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютотом розуміють Бога, субстанцію, ідею (Г. Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

АБСОЛЮТНИЙ ДУХ – найвища форма духу у “Філософії духу” Г. Гегеля порівняно із суб’єктивним та об’єктивним духом. Суб’єктивний дух – це властивість людини, що виявляється в її душі, свідомості і самосвідомості. Об’єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя.

АБСОЛЮЦІЯ (або **ІДЕАЦІЯ**) – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

АБСТРАКЦІЯ (від лат. *abstactio* – “віддалення”) – мислене відокремлення певних властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об’єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

АБСУРД (від лат. *absurdus* – “немилозвучний”, “безглуздий”) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

АВТЕНТИЧНІСТЬ (з грец. “справжній”) – відповідність власній природі.

АВТОРИТАРИЗМ – антидемократична, антиправова концепція влади.

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (з грец. “корінний”, “місцевий”) – культура, яка розвивається на певній території настільки довго, що вступає в органічний зв’язок з природними умовами цієї території.

АГНОСТИЦИЗМ (з грец. *agnostos* “непізнаний”) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об’єктивної істини (Д. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, як він нам даний (пізнаваний), і світ як такий (принципово неосяжний). З їх точки зору, знання не дають відображення сутності дійсності, а у кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Агностицизм закорінений у принциповій незавершеності процесу пізнання.

АКСІОЛОГІЯ (з грец. *axia* – “цінний”) – учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

АКСІОМА (грец. *axioma* – значуще, сприйняте положення) – твердження, яке під час побудови теорії приймається за очевидну істину, на якому ґрунтуються інші твердження.

АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

АКЦИДЕНЦІЯ (від лат. *accidentia* – “випадковість”) – неістотна, випадкова, змінна, мінуща властивість предмета (явища).

АЛОГІЗМ – непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

АЛЬТЕРНАТИВА (від лат. *alternare* – “чергує”, “змінює”) – вибір між двома суперечливими можливостями.

АЛЬТРУЇЗМ – моральний принцип, в основі якого лежать бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

АМОРАЛІЗМ – нігілістичне ставлення до моральних норм.

АНАЛІЗ – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

АНАЛОГІЯ – умовивід, в якому на підставі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. становить основу моделювання.

АНАМНЕЗИС (з грец. *anamnesis* – “пригадування”) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у потойбічному світі.

АНАРХІЗМ – суспільно-політична течія, яка проголошує звільнення людини від усіх форм державної влади.

АНІГІЛЯЦІЯ (від лат. *ad* – “до” і *nihil* – “ніщо”) – взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок чого вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

АНІМІЗМ (лат. *anima*, *animus* – “душа”, “дух”) – віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

АНТАГОНІЗМ (з грец. *antagonisma* – “суперечка”, “боротьба”) – одна з форм суперечностей, що характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

АНТЕЇЗМ – світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

АНТИНОМІЯ (з грец. *antinomia* – “суперечність у законі”) – суперечність між двома твердженнями, що ґрунтується не на логічних помилках, а на обмеженості системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

АНТИТЕЗА (з грец. *antitesis* – “протиставлення”) – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

АНТИТЕТИКА – метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез), жодному з яких неможливо віддати перевагу.

АНТРОПОЛОГІЗМ – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – філософське вчення про людину (М. Шелер, А. Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

АНТРОПОМОРФІЗМ (з грец. антропос – “людина” і morphe – “вигляд”, “форма”) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (з грец. антропос – людина і софія – мудрість) – релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

АПОЛОГЕТИ (з грец. apologetikos – захисний) – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Оріген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

АПОРІЯ (з грец. alogia – непрохідність, безвихідь) – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху – Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

АПОСТЕРІОРИ (лат. a posteriori – з наступного) – знання, набуте досвідним шляхом.

АПРІОРИ (лат. a priori – з попереднього досвіду) – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії І. Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

АРІАНСТВО – течія у християнстві IV – VI ст., яка обстоювала вчення александрійського пресвітера Арія про нетотожність Сина Божого Богу-Отцю, що суперечило церковному догмату про єдиносутність Бога-Отця і Сина.

АРХЕ (з давньогрец. “початок”; “перший, вихідний, головний пункт”; “засада”) – у давньогрецькій філософії – універсальний початок усього сущого.

АРХЕТИП – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться у так званому колективному несвідомому й апріорно визначають активність уяви; становлять основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

АСКЕТИЗМ (з грец. asketes – “добре навчений”, “подвижник”) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

АТАРАКСІЯ (з грец. ataraxia – “спокій”, “незворушність”) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету і форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

АТМАН – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

АТОМ – дослівно: неподільний; найменша частка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокрітом наявність такої частки є запорукою незнищуваності світу.

АТРИБУТ (від лат. *attributum* – “додане”) – невід’ємна властивість речі, субстанції. За Р. Декартом, А. матерії є протяжність, душі – мислення.

АФЕКТ (від лат. *affectus* – “хвилювання”, “пристрасть”) – сильне короткочасне емоційне переживання.

БІОЕТИКА – галузь філософсько-етичних досліджень, смисловим осердям яких є ставлення до життя, смерті, здоров’я.

БРАХМАН – світова душа, абсолютне духовне начало в індійській ведичній філософії.

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддисти пропонують свій шлях подолання страждань. Визначальними для буддистів є вчення про перевтілення душі (сансара); закон відплати за скоєне (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

БУТТЯ – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначити, якою є річ, констатують факт її буття; 2) найзагальніша властивість усього суцього (матеріальні речі та ідеї, цінності мають буття й об’єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об’єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

ВЕДИЗМ – релігія Стародавньої Індії доби Вед, в основі якої лежить міфологічна свідомість із визнанням культу багатьох богів (Агні, Адіті, Індра, Сур’я, Варуна, Сома та ін.), що уособлюють сили та явища природи (вогонь, землю, блискавку, небо, місяць).

ВЕЛИКІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ (макросоціальні спільноти) – довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства.

ВЕРИФІКАЦІЯ (від лат. *verus* – “істинний” і *facto* – “роблю”) – установлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

ВИПАДКОВІСТЬ – філософська категорія на означення тих феноменів дійсності, які людина сприймає як буття, що є, але якого “могло і не бути”, тобто воно не є необхідністю.

ВІДКРИТІСТЬ – фундаментальна характеристика людини, її здатність унаслідок біологічної неспеціалізованості змінюватися, поставати незавершеною, відкритою різним вимірам культурно-історичного процесу та напрямам людської діяльності: відкритість також необхідно розуміти і в сенсі людського життя: поки людина живе і діє, сенс її життя постає невизначеним до кінця, бо вона може його суттєво трансформувати.

ВІДНОСНА ІСТИНА – неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке через свою неповноту змінюється, поглиблюється у процесі розвитку пізнання.

ВІДЧАЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ (або тотальний) – за С. К'єркегором стан, до якого людина може прийти внаслідок щирого самопізнання та самозаглиблення: шукаючи і не знаходячи ні в чому свого життєвого кореня, людина впадає у відчай – відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього; це відчуття може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолютного, тобто до Бога, в якому єдиному знаходить своє виправдання наша індивідуальність.

ВІДЧУЖЕННЯ – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного та об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні це відношення між творцем і творінням, яке постало і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцеві; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.

ВІДЧУТТЯ – відображення у свідомості людини певних аспектів, якостей предметів, які безпосередньо впливають на органи чуття.

ВІРА – впевненість в існування будь-якого предмета чи явища, визнання їх реального буття.

ВОЛОНТАРИЗМ (від лат. voluntas – “залежність від волі”) – течія в метафізиці (і психології), яка основою світових процесів (і психологічного життя людини) вважає волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, які проголосили волю основою всіх явищ світу і людського життя.

ВОЛЯ – непояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – течія в матеріалізмі XVIII – XIX ст., представники якої (Л. Бюхнер, К. Фохт) зводили свідомість людини до фізіологічних процесів. Вульгарні матеріалісти особливості мислення вважали залежними від клімату, їжі тощо.

ГЕДОНІЗМ (з грец. hedono – “насолада”) – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ – висунуте М. Коперніком положення про те, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів М. Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини у світі.

ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД (з грец. geneticos – “походження”) – метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

ГЕРМЕНЕВТИКА (з грец. hermenevein – “пояснювати”, “тлумачити”) – філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

ГІЛОЗОЇЗМ (з грец. hile – “речовина”, “матерія”, zoe – “життя”) – учення про те, що матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Дж. Бруно, Б. Спіноза, Ж. Робінс).

ГІПОТЕЗА – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване на підставі певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

ГІПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов’язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у ХХ ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

ГНОСЕОЛОГІЯ – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

ГРАНИЧНА СИТУАЦІЯ – поняття екзистенційно орієнтованої філософії, яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється у загостренні самосвідомості, переосмисленні сенсу життя.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, що сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх об’єднань.

ГУМАНІЗМ (лат. humanos – “людський”) – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить із “вічних цінностей, і природних прав”. Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ДАО – одне з основних понять китайської філософії, першопричина, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.

ДАОСИЗМ – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (від лат. deviation – “відхилення”) – поведінка, яка відхиляється від норми.

ДЕДУКЦІЯ (від лат. deductio – “виводжу”) – метод пізнання від загального до одиничного.

ДЕЇЗМ (від лат. deus – “Бог”) – філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, давши першопоштовх, і надалі не втручається у справи.

ДЕКАДЕНТСТВО (з фр. decadence, пізн. лат. decadencia – “занепад”) – загальна назва настроїв безнадії; несприйняття життя, індивідуалізму.

ДЕМАГОГІЯ (з грец. demagogia – букв. – “керівництво народом”) – засіб впливу на маси шляхом уведення їх в оману нездійсненими обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

ДЕМІУРГ (грец demíurgos – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту; в теології – Бог.

ДЕМОКРАТІЯ – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципах народовладдя.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

ДЕСТРУКЦІЯ – одне з центральних понять М. Гайдеггера, що означає стратегію оновлення філософської системи, її переосмислення і нове прочитання.

ДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. determinans – “той, що визначає, обмежує”) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

ДЕФІНІЦІЯ (від лат. defenitio – “визначаю”) – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку на видові особливості. Наприклад, “береза – дерево з білою корою”.

ДИЛЕМА (з грец. dilemma – “подвійний висновок”) – судження за принципом або... або.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. discretus – “перервність”) – розподільність, перервність.

ДИСКУРСИВНИЙ (від лат. discursus – “міркування”, “доказ”, “аргумент”) – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

ДІАЛЕКТИКА (з грец. dialektike – “мистецтво ведення бесіди, полеміки”) – 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод установлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об’єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв’язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – термін на позначення філософії К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Г. Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Л. Фейєрбаха – недіалектичним (метафізичним). К. Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

ДОБРО – основна позитивна категорія моралі, що є певною протилежністю зла і відображає відчуття усвідомлення людиною своєї здатності творити благо.

ДОГМА (з грец. – “думка”, “рішення”, “вчення”) – положення, ідея, все те, що сприймається безальтернативно, поза будь-яким сумнівом, і не передбачає можливості критичного перегляду.

ДОСВІД – сукупність переживань людини. Існує зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, що ґрунтується на саморефлексії, роздумах.

ДУАЛІЗМ (від лат. dualis – “двоїстий”) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу і матерії, ідеального і матеріального.

ДУМКА – акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея.

ДУХ – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанову на загальне: моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, пов’язаних із продукуванням у суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, поведінкових стереотипів тощо.

ДУХОВНИЙ КАНОН ЖИТТЯ, або канонічне джерело (у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій) – збірка найдавніших, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, міфів, оповідей про богів або божественні з’яви, що виконує роль нормативу, регулятора життєдіяльності людей у всіх сферах суспільного життя (“Веди” – у Стародавній Індії, “П’ятикнижжя” – у Стародавньому Китаї, “Коран” – у мусульманських країнах).

ДУША – індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини.

ЕВДЕМОНІЗМ (з грец. eudaimonia – “щастя”) – етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя; особистого – індивідуалістичний Е., або суспільного-соціального Е. Близький до гедонізму.

ЕВРИСТИКА (з грец. heuristike – “знаходжу”) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості і намагається віднайти його закономірності.

ЕГОЇЗМ (з фр. egoisme – “себелюбство”) – спосіб мислення і поведінки, який виходить із власних інтересів.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. ego – “я” і centrum – “осереддя”, “центр”): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється у крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

ЕКЗЕГЕТИКА – мистецтво тлумачення текстів Святого Письма, пояснення змісту і сенсу божественного об’явлення; середньовічні теологи-екзегети, як правило, виділяли 4 шари сенсів у змісті Святого Письма: реальний, історичний, символічний і священний.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. existentia – “існування”) – філософське вчення, за яким вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (від лат. “існування”) – термін, витлумачений С. К’єркегором у його вихідному значенні як “вихід за межі встановленого, усталеного”, – означення провідної особливості людського існування: відсутності надійних, однозначних коренів буття.

ЕКЛЕКТИКА (з грец. *eklektikos* – “той, що вибирає”, “вибраний”) – 1) у первісному значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. – II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями та школами.

ЕЛЕАТИ (за назвою м. Елеї) – представники давньогрецької філософської школи VI – V ст. до н. е., які протиставляли мислення чуттєвому сприйняттю, розробили вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

ЕЛЕМЕНТ – прийнятий у певній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма тощо). Взаємозв'язок елементів називається структурою. У сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходять багатоканальний (системний або системно-структурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

ЕМАНАЦІЯ (з грец. *emanatio* – “витікання”) – у вченні неоплатоніків “випромінювання” вищими формами буття нижчих.

ЕМПІРИЗМ – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ – французькі мислителі-просвітителі (Д. Дідро, Ж. Д'Аламбер, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.), які брали участь у виданні “Енциклопедії” – першого твору, де були систематизовані наукові знання того часу.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (з грец. *epistemologia* – “теорія пізнання”) – складова філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та його результат основи і межі; достовірність і недостовірність. Уживається переважно на означення вчення про наукове пізнання.

ЕСТЕТИКА (з грец. *esteticos* – “чуттєво сприймане”) – філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії Е.: “прекрасне”, “трагічне”, “комічне”. Основна проблема – специфічне оцінне ставлення людини до дійсності.

ЕСХАТОЛОГІЯ (з грец. *eschatos* – “останній”) – учення про кінцеву долю людства і світу; складова будь-якої релігії.

ЕТАТИЗМ (з фр. *etat* – “державна”) – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну та інші сфери життя суспільства.

ЕТИКА (від лат. *ethica* – “звичай”, “характер”) – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

ЖИТТЯ – за Ф. Ніцше єдина справжня реальність, бо все у світі є лише різними проявами життя; в основі життя лежить “прагнення до волі”, тобто бажання виявити воління як таке.

ЗАКОН – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза “Ця подія випадкова”; антитеза “Ця подія невідповідна”.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ – один з основних принципів діалектики Г. Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) долає протилежності тези й антитези: “Ця подія і випадкова, і невідповідна”.

ЗМІСТ – категорія філософії; те, що підлягає “формуванню” – елементи (складові) певної системи (форми). У процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його у графіку, формули).

ЗНАК – предмет, який для людини заступає інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

ЗНАННЯ – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності.

ЗНАЧЕННЯ – зміст, пов’язаний із певними знаками, зокрема з мовними виразами.

ІДЕАЛ (з фр. *ideal* – “поняття”, “уявлення”) – взірць досконалості, який є орієнтиром для людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – один із методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворенні їх на ідеальні об’єкти, наприклад абсолютно чорне тіло, тощо.

ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з постулатами І. духовна субстанція є творцем світу. Розрізняють об’єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб’єктивний (Дж. Берклі, Е. Мах) ідеалізм.

ІДЕАЛЬНЕ – протилежне матеріальному. До сфери ідеального належать поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих ознак.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність взаємопов’язаних ідей, уявлень і переконань, покликаних об’єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. Ідеологія подібна до світської релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ – форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети та способи подальшого пізнання і перетворення світу.

ІЄРАРХІЯ – структура світоустрою у християнському світобаченні; оскільки кожна річ має власну й унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій смисловий центр; тому ієрархія передбачає 2 типи зв’язків суцього: взаємоузгодженість і підпорядкування, тобто зв’язок порядку та цінності.

ІМАНЕНТНИЙ (від лат. *immanens* – “властивий чомусь”) – внутрішньопритаманний предметам або явищам, той, що впливає з їх природи; напрям у філософії, який проголошує об’єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб’єкта.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. in – “не”) – заперечення детермінізму, причинності.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – тип світогляду, сутність якого полягає в абсолютизації позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

ІНДИВІДУАЦІЯ – унікальна людська властивість належати до людського роду, але втілювати його в собі в неповторному вигляді, тобто здатність людини бути персоною, особистістю, мати своєрідний універсум життєвого самоздійснення.

ІНДУКЦІЯ (від лат. inductio – “наведення”) – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, життєдіяльність якого ґрунтується на засадах машинного виробництва.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дж. Дьюї інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії суть лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, “ключі до ситуації”, “плани дії”.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. integratio – “відновлення”) – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (від лат. intelligibilis – “пізнаваний”, “мислимий”) – той, що осягається тільки розумом, мисленням.

ІНТЕНЦІЯ (від лат. intentio – “стремління”) – спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки та ін.

ІНТЕРСУБ’ЄКТИВНИЙ – такий, що існує лише в межах взаємодії суб’єктів. Інтерсуб’єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб’єктивні й не об’єктивні.

ІНТРОСПЕКЦІЯ (від лат. introspectre – “дивитися всередину”) – спостереження за перебігом власних психічних процесів; один із допоміжних методів пізнання у психології.

ІНТУЇТИВІЗМ – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

ІНТУЇЦІЯ (від лат. intueiri – “пильно, уважно дивитися”) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. лежить уроджена здібність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають осягнути сутність явища, минаючи опосередковані ланки.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню і тлумаченню.

ІСТИНА (від лат. intuitio, від intueor – “уважно дивлюсь”) – спосіб осягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище необхідно розглядати у розвитку. І. у науці став поширеним після Ч. Дарвіна.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними чинниками. За К. Марксом, взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин визначає основні етапи (формації) історії людства: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендував на роль провідної наукової теорії суспільства.

ІСТОРИЧНОГО КОЛОВОРОТУ ТЕОРІЯ – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індуська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються циклічно: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

ІСТОРІЯ – процеси дійсності, що виникають і зникають як складова космічних процесів, але особлива складова, пов'язана зі свідомою діяльністю людини та зі свідомими фіксаціями сукупності подій, що її супроводжують; через це історія розвивається прискореними темпами, увесь час розширює сферу своїх проявів і можливостей, а отже, постає як простір творення та реалізації людиною своєї свободи.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відносин людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

КАРМА – у буддизмі, джайнізмі та індуїзмі закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє у випадку перевтілення людини після смерті в іншу істоту.

КАРТЕЗІАНСТВО – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., теоретичним підґрунтям якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), який обстоював раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін запровадив І. Кант. Суть К. і. І. Кант сформулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

КАТЕГОРІЇ – загальні структури або властивості суцього: речей, процесів, живого, ідеальних предметів (усього, що утворює світ); загальні форми мислення.

КАУЗАЛЬНІСТЬ (від лат. causa – “причина”) – те саме, що і причинність.

КІЛЬКІСТЬ – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За Г. Гегелем К. на певному етапі переростає в якість.

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. clericalis – “церковний”) – політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духовництва в державі та житті суспільства.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом “зручності”, “економії мислення”.

КОНФУЦІАНСТВО – філософське вчення, яке у відносинах людини та світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

КОСМОПОЛІТИЗМ – учення, що ґрунтується на заклику відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля вселюдської культури і традицій.

КОСМОС (з давньогр. “порядок”, “краса”, “влаштування”, “оздоблення”) – розуміння Всесвіту як розумного і закономірно впорядкованого.

КРЕАЦІОНІЗМ (від лат. creatio – “творення”) – учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

КУЛЬТУРА – соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liberalis – “вільний”) – вільнодумство, заперечення традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці означає вільну конкуренцію, невтручання держави: підкреслює цінність особистості.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній філософії, представники якого вважають головним завданням аналіз буденної мови (Дж. Райл, Дж. Остин, пізній Л. Вітгенштейн).

ЛОГІКА – наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

ЛОГОС – у давньогрецькій філософії – світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

МАКРОКОСМ І МІКРОКОСМ – поняття на означення фундаментальних орієнтирів європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією і виявом властивостей великого світу, а останній споріднений з якостями людини.

МАЛІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ (мікросоціальні спільноти) – спільноти, які об’єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, постійного спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

МАРКСИЗМ – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і теорію революційного перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

МАТЕРІАЛІЗМ – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), просвітителям XVII-XVIII ст. (Д. Дідро, Ж. Ламетрі), К. Марксу.

МАТЕРІЯ (від лат. *materia* – “речовина”) – філософська категорія на позначення об’єктивної реальності, незалежного від свідомості буття, даного людині суб’єктивно її свідомістю.

МЕТАФІЗИКА – (з грец. *met* а та *physika* – “після фізики”) – 1) в історії філософії термін уживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети та явища поза їх внутрішнім зв’язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТОД – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв’язанню теоретичних чи практичних проблем.

МЕХАНІЦИЗМ – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається тлумачити їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.

МИСЛЕННЯ – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв’язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

МІРА – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних та якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі – означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

МІСТИЦИЗМ (гр. *mistikos* – “таємний”) – релігійно-філософський світогляд, який уможливує осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення у глибини власної свідомості; віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом шляхом злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських учень (Я. Бьоме, Е. Сведенборг та ін.).

МІФ (з грец. *mifhos* – “слово”, “оповідь”, “переказ”) – 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

МОВА – спеціалізована інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

МОДЕРНІЗМ (з фр. *modernisme*, від *moderne* – “новітній”, “сучасний”) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві XX ст., яким властиві заперечення реалізму, утвердження суб’єктивного у художній творчості, відмова від спадщини художньої класики;

2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

МОКША – стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях уникали зла, робили лише благодіяння.

МОНАДА (з грец. monas – “одиниця”, “неподільне”) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

МОНІЗМ (з грец. monos – “один”, “єдиний”) – протилежний дуалізму і плюралізму філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, що поширюється на все населення, всю країну і визначається зміст законів та порядок суспільного буття.

НАТУРАЛІЗМ – філософський напрям, який уважає природу універсальним принципом усього суцього.

НАУКА – спеціалізований і спеціально культивований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; у реальному житті суспільства Н. постає у трьох проявах: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують провадження такої діяльності.

НАЦІЯ – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільноти, що історично склалася на певній території та характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території (“життєвого простору”).

НЕОПЛАТОНІЗМ – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши його з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один з основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

НЕСВІДОМЕ – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній найглибших інстинктів життя (на думку деяких дослідників, набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки): несвідоме посутньо впливає на процеси свідомості, особливо на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

НОМІНАЛІЗМ – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять). Представники Н. стверджували, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

НООС (або **НУС**) (з давньогр. “розсудок”, “розум”, “мудрість”) – у давньогрецькій філософії – Світовий розум, розпорядник та упорядник усього сущого у світі.

ОБ’ЄКТ – те, що пізнається (природа, суспільство, людина та ін.).

ОБ’ЄКТИВАЦІЯ – перетворення суб’єктивного (властивостей, притаманних суб’єкту) на об’єктивне (на властивості об’єкта), що відбувається у процесі суспільної практики.

ОБ’ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – філософська система, згідно з якою першоосною світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об’єктивно, незалежно від суб’єкта. Представниками О.і. є Платон, Г. Гегель, неотомісти.

ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС СВІДОМОСТІ – здатність людської свідомості мати у своєму змісті те, чого без свідомості або поза свідомістю не існує й існувати не може; йдеться насамперед про предметність, цілеспрямованість, саморефлексію.

ОНТОЛОГІЯ – учення про першооснови буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким значення понять зводяться до сукупності операцій, за допомогою яких вони були утворені. О. пов’язаний з ім’ям професора Гарвардського університету П. В. Бріджмена.

ОПИС – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричний і теоретичний (наприклад, математичний) опис явищ.

ОЦІНКА – ставлення людини (суспільства) до суспільних норм і цінностей, яке полягає у схваленні чи осуді їх, а також в їх субординації на підставі важливості.

ОЧЕВИДНІСТЬ – вихідний принцип деяких філософських систем (Р. Декарт, Е. Гуссерль), який полягає у прийнятті певних істин як безумовних і безсумнівних, побудові на них усієї системи філософії. За Г. Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім (очевидним) та опосередкованим.

ПАНЛОГІЗМ – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, мисляча субстанція, що мислить себе, “розум, що сам себе пізнає” (Г. Гегель).

ПАНПСИХІЗМ – погляд, згідно з яким усі явища світу наділені душею, оскільки саме світова душа є джерелом життя й активності космосу; такий підхід дозволяє розглядати зірки, планети, мінерали як одухотворених істот.

ПАНТЕЇЗМ – філософське і релігійне вчення про присутність Бога в естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога у природі або, навпаки, природи у Богові.

ПАРАДИГМА (з давньогр. “взірець”) – у філософії та наукознавстві усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні забезпечувати достовірні результати наукового пошуку.

ПАРАДОКС у широкому розумінні – неочевидне висловлювання, істинність якого встановити досить важко; з огляду на це парадоксальними вважають будь-які неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. У логіці П. називають висловлювання, які (у точному сенсі слова) суперечать логічним законам.

ПАТРИСТИКА (від лат. pater – “батько”) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (“отців церкви”) II–VII ст.

ПЕРВИННІ ЯКОСТІ – згідно з ученням матеріалістів XVII–XVIII ст. (Т. Гоббса, Дж. Локка) – якості, що притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяглість, величина, фігура).

ПЕРЕРВНІСТЬ (ДИСКРЕТНІСТЬ) – категорія діалектики, що характеризує квантовість, роздрібненість, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

ПЕРИПАТЕТИКИ – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософська течія, представники якої вищою реальністю і цінністю вважають персону – людину, Бога (американське відгалуження – В. Гокінг, французьке – Е. Муньє, Ж. Лакруа), а Світ сприймають як сукупність духовних персон (на зразок монад Г. Лейбніца).

ПІДСВІДОМЕ – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яке означає психічні процеси, що виникають і перебігають поза свідомим контролем. П. виявляється у снах, обмовках та ін.

ПІЗНАННЯ – процес цілеспрямованого відтворення дійсності людиною в абстрактних образах (поняттях, теоріях). П. пов’язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

ПІФАГОРИЗМ – напрям у давньогрецькій філософії, послідовники якого абсолютизували й обожнювали поняття числа і проголошували його першоосновою світу і сутністю речей.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis – “множинний”) – філософське вчення, яке визнає множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); учення, яке визнає множинність істин, поглядів на світ. П. характерний для соціологічних течій Заходу.

ПОЗИТИВІЗМ (з фр. positivisme – “умовний”, “позитивний”, “побудований на думці”) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

ПОЗИТИВНЕ – провідне поняття філософських міркувань О. Конта: ясне, реальне, спостережуване, корисне, те, що повинна вивчати наука, відкидаючи примарне, непевне, непотрібне людині та суспільству.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, яка відображає істотні ознаки предметів та явищ.

ПОСТУЛАТ (від лат. *postulatum* – “вимога”) – вихідне твердження, яке під час побудови теорії приймається без доведення. Те саме, що й **аксіома**.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми та правового характеру взаємовідносин (взаємних прав та обов’язків) між публічною владою і підвладними структурами як суб’єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини та громадянина.

ПРАВОВА РІВНІСТЬ – рівність вільних і незалежних суб’єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

ПРАВОВИЙ ЗАКОН – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов’язковості, визначеності й конкретності.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що чинні у конкретному суспільному середовищі.

ПРАГМАТИЗМ (з грец. *pragma* – “справа”, “дія”) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підпорядкування доквілля і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

ПРАКСЕОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що вивчає умови та методи ефективної практичної діяльності.

ПРАКТИКА – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

ПРЕДМЕТ (мислення і пізнання) – частина об’єкта, виділена, помічена і відзначена людиною шляхом віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той самий об’єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

ПРИЧИННІСТЬ (каузальність) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). П., як основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Д. Юм та І. Кант, а також неопозитивісти заперечували об’єктивність П., зводили її до суб’єктивної форми впорядкування досвіду.

ПРОБЛЕМА – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але потребує пізнання.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

ПРОГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

ПРОЕКТ – у філософії екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр) спосіб реалізації людиною своєї свободи: постійне і неминуче здійснення вибору, що, зрештою, постає не лише як вибір дій, а і як вибір життєвої долі.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Найбільш яскравими

представниками П. є Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.

ПРОСТІР – одна з основних ознак матеріальності речей; форма існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (І. Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Г. Лейбніц, А. Ейнштейн) вважає, що П. і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. П. взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну (наприклад, полюси в електриці).

ПСИХОАНАЛІЗ – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *rationalis* – “розумний”) – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – “суттєвий”, “дійсний”) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

РЕДУКЦІЯ (від лат. *reductio* – “відсування назад”, “повернення до колишнього стану”) – процеси, які призводять до спрощення структури будь-якого об'єкта.

РЕЛЕВАНТНИЙ (з англ. *relevant* – “відповідний”) – відповідний, схожий, подібний.

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

РЕЛІГІЙНИЙ КУЛЬТ (від лат. *cultus* – “поклоніння”) – один з основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів, правил і ролей.

РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. *relativus* – “відносини”) – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Р. притаманний суб'єктивістським напрямом філософії (софізму, сенсуалізму, суб'єктивізму).

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. *reflexio* – “вигин”, “відображення”) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, “Я”. Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій (за допомогою об'єктивного методу) або шляхом аналізу суб'єктивної діяльності пізнання (за допомогою Р.). У цьому розумінні термін використовували Р. Декарт, Дж. Локк, Е. Гуссерл.

РОЗВИТОК – за Г. Гегелем такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує всі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто йдеться про “зв'язок усіх зв'язків”; тому лінія розвитку багатша за змістом, ніж будь-які інші типи зв'язку, отже, у пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

РОЗСУДОК – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

РОЗУМ – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією.

РОМАНТИЗМ – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

САМІСТЬ – термін німецької класичної філософії, який став поширеним у філософських і психологічних концепціях ХХ ст., де він позначає внутрішній центр людської особистості, концентрацію особистих якостей людини.

САМОСВІДОМІСТЬ – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

САНСАРА – зафіксовані в текстах “Вед” давньоіндійські уявлення про переселення душі з одного тіла в інше після його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини. Уже в давні часи С. усвідомлювалася швидше в негативних оцінках, ніж позитивних: нескінченне блукання душі поставало лише як накопичення страждань. Тому в середині I тисячоліття до н. е. у Стародавній Індії виникли духовні течії (або рухи), що шукали шляхів подолання С.

СВІДОМІСТЬ – прямо чи опосередковано пов'язаних відображення дійсності у формах, із практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямованих на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організованих часовим потоком свідомості.

СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ – нова якість психічної діяльності, за допомогою якої дійсність відображається у формах культури, тобто у штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

СВІТОГЛЯД – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

СВОБОДА – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від лат. *saecularis* – “мирський”, “світський”) – процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

СЕМАНТИКА (з грец. *semanticos* – “той, що означає”) – розділ логіки, що вивчає співвідношення виразів мови (знаків) і позначуваних ними об’єктів та смислів, які вони виражають.

СЕМІОТИКА – наука про знакові системи, основоположником якої є Ч. Пірс.

СЕНСУАЛІЗМ (від лат. *sensus* – “почуття”, “відчуття”) – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. С. пов’язаний з іменами Дж. Локка, Дж. Берклі, Е. Маха та ін. С. близький за змістом до емпіризму.

СЕРЕДНІ (ЛОКАЛЬНІ) СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

СИЛОГІЗМ (з грец. *sylogismos*) – дедуктивний умовивід, в якому на підставі двох суджень (засновків) робиться висновок.

СИЛОГІСТИКА – розділ формальної логіки, що вивчає силогізми.

СИНЕРГЕТИКА (з грец. *sinergia* – “спільна дія”) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації у природних, соціальних і когнітивних системах.

СИНТЕЗ – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

СИСТЕМА ЗНАННЯ – за Г. Гегелем будь-яке знання, що претендує на істинність, має бути системно впорядкованим, адже лише за цієї умови воно постане позбавленим односторонності та випадковості; взаємний зв’язок усіх компонентів знання не лише робить його надійним, але й доступним для перевірок.

СІМ’Я – соціально-біологічна спільнота, що існує на підставі шлюбних зв’язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми та відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

СКЕПТИЦИЗМ (з грец. *skepticos* – “той, що розглядає, досліджує”) – філософський напрям, який сповідує сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка розвивала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

СОЛПСИЗМ (від лат. *solus* – “один”, “єдиний” та *ipse* – “сам”) – форма суб’єктивного ідеалізму; визнання справжньою реальністю лише суб’єкта, що мислить, а решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

СОФІЗМ – хибний силогізм (умовивід), якому надається підкреслено правильна форма з метою навмисного введення співрозмовника в оману.

СОФІСТИ – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину у центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей). С. суб’єктивізували та релятивізували істину, не гребуючи різними засобами, щоб збити суперника з пантелику.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – сукупність дій, що їх мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА – реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

СПЕКУЛЯТИВНЕ – термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, що виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії і спрямовується на досягнення граничних основ буття.

СПИРИТУАЛІЗМ (від лат. spiritualis – “духовний”) – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

СПРИЙНЯТТЯ – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні, в сукупності всіх його аспектів, синтез певних окремих відчуттів.

СПРОСТУВАННЯ – процес установлення хибності або недоведеності деякого твердження за допомогою логічних засобів та уже доведених раніше тверджень.

СТОІЦИЗМ – напрям давньогрецької філософії доби еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід та радощів життя.

СТРАТА – реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних засадах або на підставі спільної справи, яка зумовлює конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення її іншим соціальним спільнотам.

СТРУКТУРА – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії і розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. С. пов'язаний з іменами К. Леві-Стросса, М. Фуко та ін.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини творить об'єктивний світ. Існують сенсуалістичний С. і. (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний С. і. (І. Кант, Й. Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ – нав'язування свого мірила об'єкта, не узгодженого з його властивостями.

СУБЛІМАЦІЯ – непряме, опосередковане (іноді символічне) виявлення несвідомого у діяльності людини.

СУБСТАНЦІЯ (від лат. substantia – “сутність”) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленнями прихильників субстанційної моделі світу, С. породжує всі явища світу та є їх об’єднавчим началом. Матеріалісти вважали С. матерію, ідеалісти – Бога.

СУПЕРЕЧНІСТЬ – порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Г. Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

СУТНІСТЬ – внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Дж. Берклі, Д. Юм, Кант, позитивісти), натомість діалектики ведуть мову про взаємозв’язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

СХОЛАСТИКА (з грец. scholē – “вчена бесіда”, “школа”) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

СЦІЄНТИЗМ (від лат. scientia – “знання”, “наука”) – світоглядна позиція, пов’язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (з грец. telos – “мета”) – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, все має свою мету.

ТЕОЛОГІЯ – богослов’я, вчення про Бога, система християнських догматів.

ТЕОРІЯ (з грец. theoria – “спостереження”, “дослідження”) – найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних і сутнісних зв’язків певної сфери дійсності.

ТЕОЦЕНТРИЗМ – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

ТЕХНІКА у широкому розумінні – особлива форма людського утвердження в бутті та взаємодії зі світом, коли людина за допомогою кінцевого, контрольованого, впорядкованого намагається опанувати нескінченне, спонтанне, хаотичне; ця форма людського самоутвердження може набувати простих, а також надзвичайно складних проявів.

ТЕХНОЛОГІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід до якісно нових способів технічної та виробничої діяльності, можливість яких відкрилася разом із досягненнями в галузях електроніки, інформаційної техніки, генної інженерії; всі вони повинні спричинитися до того, що людина здійснюватиме свою діяльність не за принципами грубого зовнішнього втручання у природні процеси, а шляхом їх внутрішнього регулювання на засадах урахування власних законів та властивостей.

ТЕХНОЛОГІЯ – виправдані способи застосування техніки та поєднання окремих ланок процесів людської діяльності.

ТЕХНОТРОННЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, яке ґрунтується на досягненнях технологічної революції, володінні інформацією, лібералізації суспільних відносин.

ТОМІЗМ – філософське богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалось у неотомізм.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКИЙ І ПРОГРЕСІСТСЬКИЙ ТИПИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Р. Геноном: традиціоналістська цивілізація цінує традицію і спрямована швидше до минулого, натомість прогресистська цивілізація цінує новачі та більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістські орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські – для західних.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ (від лат. *transcedens* – “той, що виходить за межі”) – поняття, яке в деяких філософських системах означає правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна виокремити індивідуальні чуттєві (психічні) акти й однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, що їх кантіанці та феноменологи називають трансцендентальними і що є потойбічними щодо чуттєвого “матеріалу” свідомості. Так, І. Кант уважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ – той, що зумовлює можливості пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – той, що перебуває за межами свідомості й пізнання.

УМОВИВІД – форма мислення, завдяки якій на підставі попередньо здобутого знання з одного чи кількох суджень виводиться нове знання, теж у вигляді судження.

УНІВЕРСАЛІЇ – загальні родові поняття. Питання про природу У. було предметом дискусії між номіналістами та реалістами.

УНІВЕРСУМ – філософський термін на означення всієї буттєвої реальності (як досяжної, так і недосяжної для людини) у часі та просторі.

УТИЛІТАРИЗМ (з грец. *utilitas* – “користь”, “вигода”) – етичне вчення, згідно з яким основу моральних вчинків людини становить вигода. Основоположниками У. є французький просвітитель П. Гольбахі та англійський філософ Є. Бейтам.

УЯВЛЕННЯ – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття у минулому, але тепер уже не сприймається.

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ – принцип демаркації науки від “метафізики” (як альтернатива принципу верифікаціонізму), згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одиничне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонував К. Поппер.

ФАТАЛІЗМ (від лат. *fatalis* – “визначений долею”) – концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – у буденній мові – унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як даність, для вченого це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (з грец. *phainomenon* – “те, що з’являється”) – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності. Ф. не розкриває реальність, а засвідчує її такою, якою вона є.

ФЕТИШИЗМ (з фр. *fetichisme* – “амулет”) – викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються непритаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади тощо).

ФІДЕЇЗМ (від лат. *fides* – “віра”) – напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

ФІЗИКАЛІЗМ – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, “фізикалій”.

ФІЛОСОФІЯ – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути загальне у світі, людині та суспільстві. Ф. вибудовується із сумнівів й обґрунтувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є *метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика* та ін. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору загальності, тобто з’ясування їх суті, місця і функцій у культурі.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – напрям у так званій некласичній філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Ф. ж. пов’язана з іменами Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, З. Фрейда.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ – сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності, форм існування, цінності та ролі у житті людини, держави, суспільства.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – вчення про природу і сутність людини.

ФОРМА – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ – відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. futurum – “майбутнє” і логія) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; учення про майбутнє.

ХІЛІАЗМ (з грец. chilioi – “тисяча”) – релігійне вчення про тисячолітнє “царство Боже” на землі, що нібито настане перед “кінцем світу”.

ХОЛІЗМ (від лат. hoios – “цілий”, “увесь”) – “філософія цілісності” – напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним “фактором цілісності”.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. civilis – “громадянський”, “державний”) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

ЦІЛЕ – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв’язків.

ЦІННІСТЬ – значущість, яку люди надають речам, явищам і яка становить основу ставлення до них вибору, надання переваги тощо. Цінна лише в актах оцінювання, коли обирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (П. Ріккерт, М. Вебер, М. Шелер та ін.).

ЯКІСТЬ – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднюють її з подібними до неї.

Я і ТИ – відношення, яке у філософії Л. Фейєрбаха постає єдиною справжньою підставою й умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми вбачаємо у співрозмовникові “Ти”, тобто принципово рівне нашому “Я” і споріднене з ним, можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

АДОРНО ТЕОДОР (1903–1969 рр.) – німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: “Філософія нової музики” (1949 р.), «Негативна діалектика» (1966 р.).

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (1033–1109 рр.) – теолог і філософ, намагався раціонально обґрунтувати догмати християнства.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н. е.) – давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця – “Метафізика”.

БАХТІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1895–1975 рр.) – російський філолог, літературознавець, теоретик мистецтва, фахівець у галузі теорії пізнання, культурології. Основний філософсько-естетичний твір – “Естетика словесної творчості” (1979 р.).

БЕКОН ФРЕНСІС (1561–1626 рр.) – англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу; займав високий державний пост лорд-канцлера. Автор трактату “Новий Органон” (1620 р.).

БЕРГСОН АНРІ (1859–1941 рр.) – французький філософ, представник інтуїтивізму і філософії життя. Основні твори: “Матерія і пам’ять” (1896 р.), “Вступ до метафізики” (1903 р.), “Творча еволюція” (1907 р.).

БЕРДЯЕВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1874–1948 рр.) – засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: “Смисл творчості” (1916 р.), “Світогляд Достоевського” (1923 р.), “Російська ідея” (1946 р.), “Самопізнання” (1949 р.).

БЕРКЛІ ДЖОРДЖ (1685–1753 рр.) – англійський філософ, суб’єктивний ідеаліст, протягом майже двадцяти років – єпископ в Ірландії. Основні твори: “Досвід нової теорії зору” (1709 р.), “Трактат про начала людського знання” (1710 р.), “Три розмови між Гіласом і Філонусом” (1713 р.).

БУЛГАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1871–1944 рр.) – російський релігійний філософ, богослов, економіст. Основні твори: “Філософія господарства” (1912 р.), “Про боголюдство. Трилогія” (1933–1945 рр.), “Філософія імені” (1953 р.).

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863–1945 рр.) – український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: “Початок і вічність життя” (1922 р.), “Біосфера” (1926 р.), “Нариси геохімії” (1927 р.).

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (між 1545–1550 – бл. 1620 рр.) – український письменник, критик, сатирик, мислитель. Філософське світосприйняття ґрунтувалося на текстах Святого письма, творах представників східної патристики. Був полум’яним захисником православ’я. Основні твори: “Книжка”, “Розвінчання диявола-миродержця”, “Послання до всіх взагалі в Лядській землі живучих”, “Позорище мисленневе” та ін.

ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ (1889–1951 рр.) – австрійський філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії. Основні твори: “Логіко-філософський трактат” (1921 р.), “Філософські дослідження” (1953 р.).

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125 рр.) – державний і політичний діяч Київської Русі, мислитель, один із родоначальників християнського гуманізму. Автор “Повчання Володимира Мономаха”, яке стало не тільки духовним заповітом його дітям і нащадкам, а і взірцем утвердження ідеалу князівського правління, що найбільш відповідало інтересам єдності Русі.

ГАЙДЕГГЕР МАРТІН (1889–1976 рр.) – німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця – “Буття і час” (1927 р.).

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (1770–1831 рр.) – німецький філософ, об’єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець оригінальної філософської системи. Основні твори: “Феноменологія духу” (1807 р.), “Наука логіки” (1812–1816 рр.), “Енциклопедія філософських наук” (1817 р.), “Філософія права” (1821 р.).

ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД АДРІАН (1715–1771 рр.) – французький філософ-матеріаліст, послідовник сенсуалізму Дж. Локка. Основні твори: “Про розум” (1758 р.), “Про людину” (1769 р.).

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ (бл. 544 – бл. 483 до н. е.) – давньогрецький філософ, уважав вогонь першоелементом світу (космосу). Твір “Про природу”, що дійшов до нас у фрагментах, славився в давнину глибиною, претензією на пророцтво і загадковістю викладу, за що сучасники прозвали Геракліта “Темним”.

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600–1683 рр.) – культурний і церковний діяч, історик, філософ. Народився у Пруссії. Вступив до Києво-Могилянської академії, потім на кошти П. Могили вчився в Польщі та в Англії. Після повернення був обраний професором філософії Києво-Могилянської академії, а у 1646 р. – її ректором. З 1650 р. – ігумен київських Кирилівського та Миколаївського монастирів, з 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор праць “Про істинну віру”, “Стара віра”, “Мир з богом чоловіку”, “Праця з загальної філософії” та ін.

ГОББС ТОМАС (1588–1679 рр.) – англійський філософ-матеріаліст і сучасник англійської буржуазної революції, під час якої емігрував у Париж, де написав свої головні твори – “Філософські елементи вчення про громадянина” (1642 р.) і “Левіафан” (1651 р.). У вченні про суспільство захищає теорію суспільного договору, що лежить в основі становлення держави.

ГОГОЦЬКИЙ СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ (1813–1889 рр.) – український і російський філософ, представник української академічної філософії. Свої погляди називав теїстичними, а саму філософію розглядав як умоглядну моральну науку. Основні твори: “Критичний погляд на філософію І. Канта”, “Філософський лексикон” (в 4 т.), “Огляд системи Гегеля”.

ГУССЕРЛЬ ЕДМУНД (1859–1938 рр.) – німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: “Філософія арифметики” (1894 р.), “Логічні дослідження” (1901 р.).

ДЕКАРТ РЕНЕ (1596–1650 рр.) – французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначальник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: “Розмірковування про метод” (1637 р.), “Начала філософії” (1644 р.).

ДЕМОКРИТ З АБДЕРА (бл. 460 – бл. 370 до н. е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала – атоми і порожнечу; вважається одним із родоначальників атомістики.

ДІДРО ДЕНІ (1713–1784 рр.) – французький філософ, просвітник, керівник – засновник та редактор “Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел”, письменник, критик мистецтва. Основні твори: “Думки до пояснення природи” (1754 р.), “Розмова д’Аламбера з Дідро” (1769 р.), “Філософські обґрунтування матерії і руху” (1770 р.), “Елементи фізіології” (1774–1780 рр.).

ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ (1833–1911 рр.) – німецький філософ, психолог та історик культури. Провідний представник філософії життя, засновник філософської герменевтики. Основні твори: “Вступ до наук про дух”, “Критика історичного розуму” (1883 р.), “Описова психологія” (1896 р.), “Виникнення герменевтики” (1900 р.) та ін.

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (бл. 1450–1494 рр.) – український учений, доктор медицини і філософії, представник раннього гуманізму в Україні. Освіту здобув у Краківському та Болонському університетах. З 1487 р. – професор медицини та астрономії Краківського університету. Праці Ю. Дрогобича були відомі в багатьох країнах Європи.

ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ (1858–1917 рр.) – французький соціолог і філософ, родоначальник французької соціологічної школи. Основні твори: “Про розподіл суспільної праці” (1893 р.), “Самогубство” (1897 р.), “Елементарні форми релігійного життя” (1912 р.).

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820–1895 рр.) – німецький учений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Особистий друг і помічник К. Маркса, співавтор багатьох праць з теорії комунізму і критики капіталізму. Основні твори: “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії” (1886 р.), “Анти-Дюрінг” (1878 р.), “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884 р.), “Діалектика природи” (1873–1882 рр.).

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ (1469–1536 рр.) – гуманіст епохи Відродження, голова “північних гуманістів”, філолог, письменник. Родом з Роттердама. Автор “Похвали Глупоті” – сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства. Відіграв велику роль у підготовці Реформації, але не прийняв її. Ворог релігійного фанатизму. Не протиставляє віру і знання, оскільки знання слугує зміцненню віри, розумінню Святого письма.

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ (XI ст.) – давньоруський письменник, перший Київський митрополит з русичів. Перший відомий нам давньоруський книжник і мислитель, який зробив своїм предметом розмірковування про долю людства, спробував розглянути основні тенденції і рушійні сили історії. Його погляди відображені у праці “Слово про закон і благодать” – перший пам’ятці вітчизняної культури мислення.

КАМЮ АЛЬБЕР (1913–1960 рр.) – французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: “Міф про Сізіфа” (1942 р.), “Бунтівна людина” (1951 р.) та ін.

КАНТ ІММАНУЇЛ (1724–1804 рр.) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: “Критика чистого розуму” (1781 р.), “Критика практичного розуму” (1788 р.), “Критика здатності судження” (1790 р.).

КОНИСЬКИЙ ГЕОРГІЙ (1717–1795 рр.) – український церковний діяч, філософ, визначний мислитель XVIII ст. Керував кафедрою філософії в Києво-Могилянській академії, читав курс загальної філософії, був професором богослов’я і ректором академії. Праці: “Воскресіння мертвих” і 80 промов та проповідей, які майже всі опубліковані.

КОНТ ОГЮСТ (1798–1857 рр.) – французький філософ, один з основоположників позитивізму і соціології. Основні твори: “Курс позитивної філософії” (1830-1842 рр.), “Система позитивної політики” (1851–1854 рр.).

КОНФУЦІЙ (бл. 551–479 до н. е.) – давньокитайський філософ і педагог, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено в книзі “Лунь юй” (“Бесіди та судження”). Концепція людяності в уявленні Конфуція – це система кількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов’язку, повага синів.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1895–1980 рр.) – український філософ, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори. Вивчав філософію у Львівському університеті і в Сорбонні, був професором філософії і психології Українського Вільного Університету в Мюнхені. Автор 130 статей і монографій з психології, етнографії, антропології, філософії, педагогіки, літературознавства, германістики. Писав англійською, німецькою, французькою, українською мовами.

ЛОКК ДЖОН (1632–1704 рр.) – англійський філософ-матеріаліст, діяльність якого належить до епохи Реставрації в Англії. Він взяв участь у боротьбі партій Англії як філософ, економіст і політичний письменник. Основна праця – “Досвід про людський розум” (1690 р.).

ЛОСЄВ ОЛЕКСІЙ ФЕДОРОВИЧ (1893–1988 рр.) – філософ, філолог, автор низки фундаментальних праць з античної естетики, логіки, мовознавства, перекладач філософської і художньої літератури зі стародавніх мов. Основні твори: “Ерос у Платона” (1916 р.), “Античний космос і сучасна наука” (1927 р.), “Діалектика художньої форми” (1927 р.), “Діалектика міфу” (1930 р.), “Антична міфологія в її історичному розвитку” (1957 р.), “Історія

античної естетики” (1963–1980 рр.), “Володимир Соловйов та його час” (1990 р.) (вийшла посмертно).

МАМАРДАШВІЛІ МЕРАБ КОСТЯНТИНОВИЧ (1930–1990 рр.) – грузинський і російський філософ, спеціаліст з мета-філософії, теорії пізнання, методології науки, історії філософії. Основні твори: “Класичний і некласичний ідеали раціональності” (1984 р.), “Як я розумію філософію” (1990 р.).

МАРІТЕН ЖАК (1882–1973 рр.) – французький філософ-неотоміст. Основні твори: “Інтегральний гуманізм” (1936 р.), “Символ віри” (1941 р.).

МАРКС КАРЛ (1818–1883 рр.) – німецький соціолог, філософ, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: “Капітал” (1867–1894 рр.), “Злиденність філософії” (1847 р.), “Святе сімейство” (1844–1845 рр.), “Німецька ідеологія” (1845–1846 рр.) та ін.

МОГИЛА ПЕТРО (1596–1647 рр.) – український церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор, Київський митрополит з 1632 р. Створив Київський колегіум (1632 р.), відкрив колегію в Кремінці (1636 р.), слов'яно-греко-латинську академію в Яссах (1640 р.). Дбав про розвиток Києво-Печерської лаврської друкарні, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Все своє майно, кошти, бібліотеку заповів академії.

МОНТЕНЬ МІШЕЛЬ (1533–1592 рр.) – французький філософ-гуманіст. Головні твори – “Досліди” (1580–1588 рр.).

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844–1900 рр.) – німецький філософ, професор філології в Базелі (Швейцарія), культуролог, етик. Основні твори: “Так казав Заратустра” (1883–1884 рр.), “По той бік добра і зла” (1886 р.), “Воля до влади” (1906 р.).

НОВИЦЬКИЙ ОРЕСТ МАРКОВИЧ (1806–1884 рр.) – український філософ, перший професор філософії Київського університету. Автор праць: “Про дорікання, які роблять філософії...”, “Керівництво до логіки”, “Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань”.

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ ХОСЕ (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: “Дегуманізація мистецтва” (1925 р.), “Повстання мас” (1929–1930 рр.).

ПАСКАЛЬ БЛЕЗ (1623–1662 рр.) – французький релігійний філософ, письменник, учений, один з основоположників науки Нового часу, що стояв біля витоків теорії ймовірностей, диференціального числення, творець гідростатики та ін. Однак стверджував перевагу віри над розумом. Основна філософська праця – “Думки”.

ПІФАГОР САМОСЬКИЙ (бл. 570 – бл. 500 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

ПЛАТОН (428 – 347 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об'єктивного ідеалізму. Основні твори: текст

промови “Апологія Сократа”, 25 достовірно ідентифікованих діалогів, “Держава”, “Закони”.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681–1736 рр.) – український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. Найосвіченіша людина того часу в Росії. Радник Петра I з питань освіти й церкви, глава “вченої дружини” царя.

РАССЕЛ БЕРТРАН (1872–1970 рр.) – англійський філософ-позитивіст, логік, громадський діяч. У книзі “Чому я не християнин” указав на страх як на основу релігії, уважав науку засобом самоствердження людини.

САКОВИЧ КАСІЯН (бл. 1578–1647 рр.) – український письменник, культурно-освітній діяч, філософ. Освіту здобув у Замойській академії і Краківському університеті. Основні твори: “Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини...”, “Трактат про душу”.

САРТР ЖАН-ПОЛЬ (1905–1980 рр.) – французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: “Уява” (1936 р.), “Буття і ніщо” (1943 р.), “Екзистенціалізм – це гуманізм” (1946 р.), “Критика діалектичного розуму” (1960 р.), “Ситуації” (1947–1964 рр.).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722–1794 рр.) – видатний український філософ, поет, просвітитель. Найвидатніші серед праць – “Сад божественних пісень”, “Байки Харківські”, “Нарцис”, “Асхань”, “Алфавіт світу”, “Жона Лотова”, “Потоп змін” та ін.

СОКРАТ (бл. 469–399 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, учення якого повернуло мислителів від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Жив і навчав в Афінах, де його слухали численні учні – Платон, Антісфен, Арістіпп, Евклід з Мегари. Про вчення Сократа, який принципово нічого не писав, можна судити зі свідчень Платона й Арістотеля. Будова світу, фізична природа речей – таємниця; пізнати ми можемо тільки самих себе. Найвище завдання знання – практичне, це мистецтво жити.

СОЛОВЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ (1853–1900 рр.) – російський релігійний філософ-містик. У своїх працях “Читання про боголюдство” (1877–1881 рр.), “Виправдання добра” (1897–1899 рр.) тощо намагався створити всеосяжне філософсько-богословське вчення – “метафізику всеєдності”.

СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1889–1968 рр.) – російський психолог і соціолог, активний учасник Лютневої революції 1917 р. у Росії, емігрант з 1922 р. Жив у США, був названий “американським соціологом № 1”; автор оригінальної концепції соціальної культури. Основна праця, видана в Росії, – книга “Людина. Цивілізація. Суспільство” (1992 р.).

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (1820–1903 рр.) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму. Основна праця – “Система синтетичної філософії” (1862–1896 рр.).

СПИНОЗА БЕНЕДИКТ (1632–1677 рр.) – нідерландський філософ, пантеїст. Основні твори: “Богословсько-політичний трактат” (1670 р.), “Етика” (1677 р.).

ТАРД ГАБРІЄЛЬ (1843–1904 рр.) – французький соціолог і криміналіст, один з основоположників соціальної психології. Основні твори: “Закони наслідування” (1890 р.), “Соціальна логіка” (1894 р.).

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П'ЄР (1881–1955 рр.) – французький учений-палеонтолог, філософ, теолог. Прагнув усунути протилежність науки і релігії. Католицька церква засудила вчення як модерністське, але його еволюціоністська теорія стала поширеною. Головна праця – “Феномен людини” (1956 р.).

ТЕРТУЛЛІАН КВІНТ СЕПТИЛІЙ ФЛОРЕНС (бл. 160 – після 220 рр.) – християнський апологет, прихильник концепції “чистої” віри.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (1225–1274 рр.) – католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. У 1323 р. його було визнано святим. Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав філософську систему Т. Аквінського “єдиною істинною філософією католицизму”.

ТРУБЕЦЬКОЙ ЄВГЕНІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1863–1920 рр.) – російський філософ, громадський діяч, активний учасник релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. Головна книга – “Сенс життя” (1918 р.).

ТРУБЕЦЬКОЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1862–1905 рр.) – російський філософ, громадський діяч, публіцист. Основні твори: “Про природу людської свідомості” (1890 р.), “Основи ідеалізму” (1896 р.), “Вчення про Логос і його історію”. У 1905 р. його було обрано ректором Московського університету.

ФЕДОРОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1828–1903 рр.) – російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основна праця – “Філософія загальної справи” (1903 р.).

ФЕЙЄРБАХ ЛЮДВІГ (1804–1872 рр.) – німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: “До критики філософії Гегеля” (1839 р.), “Сутність християнства” (1841 р.), “Основи філософії майбутнього” (1843 р.).

ФІХТЕ ЙОГАНН ГОТЛІБ (1762–1814 рр.) – німецький філософ, другий за часом після Канта діяч німецького класичного ідеалізму. Основна праця – “Науковчення” (1794 р.).

ФЛОРЕНСЬКИЙ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1882–1943 рр.) – російський релігійний філософ, учений, богослов. Основна праця – “Історія нової філософії” (1897–1907 рр.).

ФРАНК СЕМЕН ЛЮДВІГОВИЧ (1877–1950 рр.) – російський релігійний філософ, послідовник В. С. Соловйова, учасник збірника “Віхи”; емігрував у 1922 р. У філософії розвивав ідеї всеєдності й боголюдства. Основні твори: “Сенс життя” (1926 р.), “Нарис методології суспільних наук” (1922 р.), “Світло в темряві” (1949 р.), “Реальність і людина” (1950 р.).

ФРЕЙД ЗІГМУНД (1856–1939 рр.) – австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: “Тлумачення сновидінь” (1900 р.), “Психопатологія повсякденного життя” (1904 р.), “Тотем і табу” (1913 р.), “Я і Воно” (1923 р.).

ФРОММ ЕРІХ (1900–1980 рр.) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один із провідних представників неофрейдизму. Основні твори: “Втеча від свободи” (1941 р.), “Психоаналіз і релігія” (1950 р.), “Революція надії” (1964 р.).

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1894–1977 рр.) – український філолог, філософ, історик філософії. Освіту здобував у Петербурзі, Києві, Німеччині. Працював в українських і німецьких університетах, був одним з організаторів Української вільної академії в Аугсбурзі, професором філософії Українського Вільного університету в Мюнхені. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

ЮМ ДЕВІД (1711–1776 рр.) – англійський філософ-ідеаліст, психолог, історик. Завдання знання вбачав не в осягненні буття самого по собі, а у здатності бути керівництвом для практичного життя. Єдиний об’єкт пізнання, який може бути доведено, за Д. Юмом, – це об’єкти математики, решту можна осягнути лише з досвіду, а оскільки досвід індивідуальний, то й знання індивідуальні – суб’єктивні. Основні твори: “Трактат про людську природу” (1739–1740 рр.), “Дослідження про людський розум” (1748 р.).

ЮНГ КАРЛ ГУСТАВ (1875–1961 рр.) – швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: “Метаморфози і символи лібідо” (1912 р.), “Трансцендентна функція” (1916 р.), “Дійсність душі” (1934 р.) та ін.

ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ ДАНИЛОВИЧ (1826–1874 рр.) – український філософ, видатний представник української академічної філософії. Безпосередній учитель В. С. Соловйова. Написав низку глибоких праць з історії філософії, духовності.

ЯСПЕРС КАРЛ (1883–1969 рр.) – німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: “Розум і екзистенція” (1935 р.), “Філософія” (1932 р.), “Атомна бомба і майбутнє людства” (1958 р.), “Сенс і призначення історії” (1949 р.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни / Н. Аббаньяно. – СПб., 1996.
2. Андрос Є.І. Інтелект у структурі людського буття. – К., 2010.
3. Араб-Оглы Э.-А. Человечество / Э.-А. Араб-Оглы // Новая философская энциклопедия: [в 4-х т.]. – М., 2001. – Т. 4.
4. Аристотель. Категории. Об истолковании: Аналитика I. Аналитика II. О софистических опровержениях / Аристотель // Сочинения: [в 4-х т.]. – М., 1978. – Т. 2.
5. Арон Р. Вступ до філософії історії: / Р. Арон. – К., 2005.
6. Ахиезер А. С. Об особенностях современного философствования / А. С. Ахиезер // Вопросы философии. – 1995. – № 12.
7. Бауман З. От паломничества к туризму / З. Бауман // Социологический журнал. – 2000. – № 5.
8. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К., 2002.
9. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М., 1994.
10. Берстайн Р.-Дж. Возрождение прагматизма / Р.-Дж. Берстайн // Вопросы философии. – 2000. – № 5.
11. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман // Вопросы философии. – 2007. – № 1.
12. Бичко А. К., Бичко О. В., Табачковський В. Г. Історія філософії: [підруч.] / А. К. Бичко, О. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К., 2001.
13. Блюменкранц М. Глобальные проблемы современности культурного процесса / М. Блюменкранц // Вопросы философии. – 2006. – № 5.
14. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. – М., 2000.
15. Бойченко О. В. Міф як проблема сучасної української філософії / О. В. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2005. – № 4-5.
16. Боэций. Утешение философией и другие трактаты / Боэций. – М., 1990.
17. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М., 1995.
18. Бунятен К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії / К. П. Бунятен, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. – К., 1998.
19. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения. – М., 1989.
20. Вендельбанд В. История древней философии / В. Вендельбанд. – К., 1995.
21. Вернадский В. И. Очерки по истории научного мировоззрения / В. И. Вернадский // Труды по всеобщей истории науки. – М., 1988.
22. Витгенштейн Л. Культура и ценности / Л. Витгенштейн // Человек. – 1992. – № 5–6.
23. Вольтер. Философские повести / Вольтер. – М., 1985.
24. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас. – К., 2001.
25. Гадамер К.-Г. Истина и метод / К.-Г. Гадамер. – М., 1998.

26. Гартман Н. К основоположению онтологии: Введение / Н. Гартман. – СПб., 2003.
27. Гегель Г.-В.-Ф. Лекции по истории философии / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.–Л., 1932. – Т. 9.
28. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения: [в 2-х т.]. – М., 1991. – Т. 2.
29. Гордієнко А. Аксіологічна драма ХХ століття / А. Гордієнко. – К., 1994.
30. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К., 2005.
31. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного [зп ред. Є.І. Андроса]. – К., 2010.
32. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле. – К., 2003.
Гьофе О. Розум і право / О. Гьофе. – К., 2003.
33. Декарт Р. Первоначала філософії / Р. Декарт // Сочинения: [в 2-х т.]. – М., 1989. – Т. 1.
34. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – СПб., 1998.
35. Постмодернизм и истина. Почему нам важно понимать это правильно / Д. Деннет // Вопросы философии. – 2001. – № 8.
36. Деррида Ж. Голос и феномен / Ж. Деррида. – СПб., 1999.
37. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Лаэртский Диоген. – М., 1979.
38. Діалектика без апології / [за ред. М. О. Булатова]. – К., 1998.
39. Дільтей В. Виникнення герменевтики / В. Дільтей // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: Хрестоматія. – К., 1996.
40. Дьюї Дж. Свобода і культура / Дж. Дьюї // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.
41. Егоров В. С. Философия открытого мира / В. С. Егоров. – М., 2002.
Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К., 1999.
42. Жизнь как ценность / [под ред. Л. В. Фесенковой]. – М., 2000.
43. Зайченко Г. А. История западной философии. Классика против постмодернизма / Г. А. Зайченко. – Днепропетровск, 2000.
44. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К., 2001.
45. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов. – К., 1977.
46. Історія філософії в її зв'язку з освітою / [за ред. Г. І. Волинки]. – К., 2006.
Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К., 2001.
47. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю. – М., 1990.
48. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Сочинения: В 6-ти т. – М., 1963–1966. – Т. 4.
49. Карлейль Т. Теперь и прежде / Т. Карлейль. – М., 1994.
50. Кессиди Ф.-Х. От мира к логосу / Ф.-Х. Кессиди. – М., 1972.

51. Кизима В. В. Тоталлология (философия обновления) / В. В. Кизима. – К., 2005.
52. Князева Е. Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб., 2005.
53. Кон И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – М., 1978.
54. Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию / П. В. Копнин. – К., 1966.
55. Корет Э. Основы метафизики / Э. Корет. – К., 1998.
56. Кремень В. С. Філософія. Мислителі, ідеї, концепції / В. С. Кремень, В. В. Ільїн. – К., 2005.
57. Крисаченко В., Мостяев О. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяев. – К., 2000.
58. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды / С. Крымский. – К., 2000.
59. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун – М., 1975.
60. Куценко В. И. Общественная проблема: генезис и решение / В.И. Куценко. – К., 1984.
61. Кьеркегор С. Несчастнейший / С. Кьеркегор. – М., 2002.
62. Лакатос И. Доказательства и опровержения / И. Лакатос. – М., 1967.
63. Лао Цзы. Книга о пути и силе / Цзы Лао. – Новосибирск, 1992.
64. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки-про-іншого / Е. Левінас. – К., 1999.
65. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М., 1980.
66. Ленин В. И. Философские тетради / В. И. Ленин. – М., 1936.
67. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк // Сочинения: [в 3-х т.]. – М., 1985. – Т. 1.
68. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо. – М., 1997.
69. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
70. Лук’янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури / В. С. Лук’янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К., 2000.
71. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / [за ред. В. Г. Табачковського]. – К., 2004.
72. Людина в цивілізації ХХІ століття: проблеми свободи / [за ред. В.Г. Табачковського]. – К., 2005.
73. Лютий Т. Розумність нерозумного / Т. Лютий. – К., 2007.
74. Малахов В. А. Этика / В. А. Малахов. – К., 2001.
75. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М., 1990.
76. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // К. Маркс Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М., 1974. – Т. 42.
77. Марсель Г. Трагическая мудрость и за ее пределами / Г. Марсель // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.

78. Матвиенко В. Я. Прогностика / В. Я. Матвиенко. – К., 2000.
79. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / М. Мерло-Понті. – К., 2001.
80. Михальченко М. І. Наукове передбачення суспільних процесів / М. І. Михальченко. – К., 1990.
81. Монтень М. Опыты. Избранные главы / М. Монтень. – М., 1991.
82. Морэн Э. Дух и мозг/ Э. Морэн // Современная наука: познание человека. – М., 1988.
83. Нарский И. С. Очерки по теории позитивизма / И. С. Нарский. – М., 1973.
84. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К., 1995.
85. Никифоров А. Л. Природа философии / А. Л. Никифоров. – М., 2000.
86. Ницше Ф. Сочинения: [в 2 т.] / Ф. Ницше – М., 1990.
87. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет – М., 1991.
88. Пазенок В. С. Філософський світогляд: раціоналістичний вимір / В. С. Пазенок // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 10–11.
89. Панарин А. С. Искушение глобализации / А. С. Панарин. – М., 2000.
90. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. – К., 1964.
91. Петросян В. К. Понятие и сущность ноократического общества / В. К. Петросян // Вопросы философии. – 2002. – № 10.
92. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів, 2000.
93. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М., 1980.
94. Пилипенко В. Е., Поддубный В. А., Черненко И. В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергический подход) / В. Е. Пилипенко, В. А. Поддубный, И. В. Черненко. – К., 1993.
95. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К., 1997.
96. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998.
97. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. – М., 1992. – Т. 1–2.
98. Райда К. Ю. Історико-філософське дослідження постекзистенціалістського мислення / К. Ю. Райда. – К., 1998.
99. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел. – К., 1995.
100. Резник Ю. М. Введение в теорию личности. Личность и ее жизненный мир / Ю. М. Резник, Л. Г. Костюченко. – М., 2005.
101. Реконструкція світоглядних парадигм (нові тенденції в західній філософії) / [за ред. В. В. Ляха]. – К., 1995.
102. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск, 1995.
103. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти. – М., 1996.
104. Роттердамський Е. Похвала глупоті... / Е. Роттердамський – К., 1993.
105. Рудич Ф. М. Політологія: підр. / Ф. М. Рудич – К., 2005.

106. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо – К., 1999.
107. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К., 1998.
108. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм / Ж.-П. Сартр // Зарубіжна філософія ХХ ст. – К., 1993.
109. Вероятностная революция в науке / Сачков Ю. В.. – М., 1999.
110. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / [за ред. В. С. Пазенка, В. В. Ляха]. – К., 2004.
111. Семенов В. С. Уроки ХХ века и путь в ХХІ век / В. С. Семенов. – М., 2000.
112. Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Сенека. – М., 1972.
113. Синергетика: перспективы, проблемы, трудности (материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 2006. – № 9.
114. Сковорода Г. Вибрані твори [текст] / Г. Сковорода; НАН України, Ін-т Шевченка, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди [упоряд. Та передм. Л. Ушакова]. – Х. : Прапор, 2007.
115. Соболев О. М. Постмодерн і майбутнє філософії / О. М. Соболев. – К., 1997.
116. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М., 1987.
117. Титаренко А. И. Антиидеи / А. И. Титаренко. – М., 1976.
118. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. – М., 1991.
119. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге ХХІ века / Э. Тоффлер. – М., 2002.
120. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М., 1984.
121. Тэйлор Ф. Первобытная культура / Ф. Тэйлор. – М., 1987.
122. Тягло А. В. Критическое мышление: Проблема мирового образования ХХІ века / А. В. Тягло, Т. С. Ворочай. – Харьков, 1999.
123. Федотова В. Г. Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М., 2005.
124. Фейерабенд П. Избранные произведения по методологии науки / П. Фейерабенд. – М., 1986.
125. Фейербах Л. Избранные философские произведения / Л.Фейербах. – М., 1995.
126. Феноменологія буття людини: сучасна західноєвропейська філософська рефлексія / [відов. ред. В. В. Лях.]. – К., 1999.
127. Філософія: підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін.). – К., 2001.
128. Философия политики: [в 4 т.]. – К., 2002.
129. Філософія: світ людини. Курс лекцій: навч. посібник / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Є.І. Андрос та ін. – К., 2003.
130. Філософська антропологія: екзистенційні проблеми / В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський, Є.І. Андрос. – К., 2000.
131. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М., 1990.
132. Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. – М., 1989.
133. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М., 1990.

134. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – М., 1977.
135. Хабермас Ю. Філософія як берегиня та інтерпретатор / Ю. Хабермас // Після філософії: кінець чи трансформація. – К., 2000.
136. Хайдеггер М. Время картины мира / Хайдеггер М. // Время и бытие. – М., 1993.
137. Хайдеггер М. Что это такое – философия? / Хайдеггер М. // Путь в философию: антология. – М., 2001.
138. Хайек Ф.-А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф.-А. Хайек. – М., 1992.
139. Хайтун С. Д. Эволюция вселенной / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2004. – № 10.
140. Хейзинга И. Homo Ludens (Человек играющий) / И. Хейзинга. – М., 1992.
141. Хома О. И. Истина и очевидность: симптоматологическое мышление в философии модерна / О. И. Хома. – Винница, 1998.
142. Цехмістро І. З. Голістична філософія науки / І. З. Цехмістро – Харків, 2003.
143. Циппеліус Р. Філософія права: підр. / Р. Циппеліус – К., 2000.
144. Ціннісні орієнтації. Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років / [за ред. А. Т. Гордієнко]. – К., 1995.
145. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира / А. Н. Чумаков. – М., 2005.
146. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – М., 1973.
147. Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля / В. И. Шинкарук. – К., 1964.
148. Шинкарук В.И. Теория познания, логика и диалектика И. Канта / В.И. Шинкарук. – К., 1973.
149. Шпенглер О. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер // Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1998. – Т. 2.
150. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения.– М., 1956. – Т. 20.
151. Юлина Н. С. Головоломки проблемы сознания: Концепция Дэниэля Деннита / Н. С. Юлина. – М., 2004.
152. Юм Д. Сочинения: [в 2 т.]. – М., 1966.
153. Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг. – М., 1991.
154. Яроцький П. Л. Релігієзнавство / П. Л. Яроцький. – К., 2004.
155. Ясперс К. Введение в философию / К. Ясперс // Путь в философию: антология. – М., 2001.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
<u>МОДУЛЬ 1. СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ.....</u>	4
ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРОБЛЕМАТИКА ТА ФУНКЦІЇ.....	4
ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ ТА АНТИЧНОСТІ.....	10
ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ.....	31
ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА (XVII – XVIII ст.).....	43
ТЕМА 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ТА НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ.....	52
ТЕМА 6. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ЗАХОДУ.....	61
ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ.....	75
<u>МОДУЛЬ 2. БУТТЯ, СВІДОМІСТЬ, РОЗВИТОК І ПІЗНАННЯ.....</u>	90
.	
ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ.....	90
ТЕМА 9. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА.....	104
ТЕМА 10. ФІЛОСОФІЯ РОЗВИТКУ	120
ТЕМА 11. ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ.....	142
<u>МОДУЛЬ 3. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ.....</u>	174

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСМИСЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ.....	174
ТЕМА 13. ПРИРОДНІ УМОВИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ ТА ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ.....	184
ТЕМА 14. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ.....	196
ТЕМА 15. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС.....	208
ТЕМА 16. ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ.....	219
ТЕМА 17. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА.....	229
СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ.....	246
СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ.....	272
ЛІТЕРАТУРА.....	280

Навчальне видання

Тарелкін Юрій Павлович
Цикін Веніамін Олександрович

ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Навчальний посібник для підготовки до семінарських
занять і екзаменів

Суми: Вид-во СумДПУ, 2014 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск *А. А. Сбруєва*
Комп'ютерний набір та верстка *Н. Є. Ніколаєнко*

Здано в набір 17.12.2013. Підписано до друку 20.01.2014
Формат 60x84/16. Гарн. Times Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Умовн. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 22,2. Тираж 300. Вид. №1.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено у видавництві СумДПУ ім. А. С. Макаренка